

Azərbaycan Respublikasının
Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi

GÖYLƏR
ADAMI

İşizi Zəhmətilis

«Hər hansı bir əsərin,
surətin təsir gücü,
bədi qüdrəti həyatı,
varlığı dürüst,
həqiqi,
təsiri
əks etdirməsindədir»

Yazıçı,
alim ,
pedaqoq,
MİR CƏLAL.
Esse -
araşdırma.
Yeni yozum.

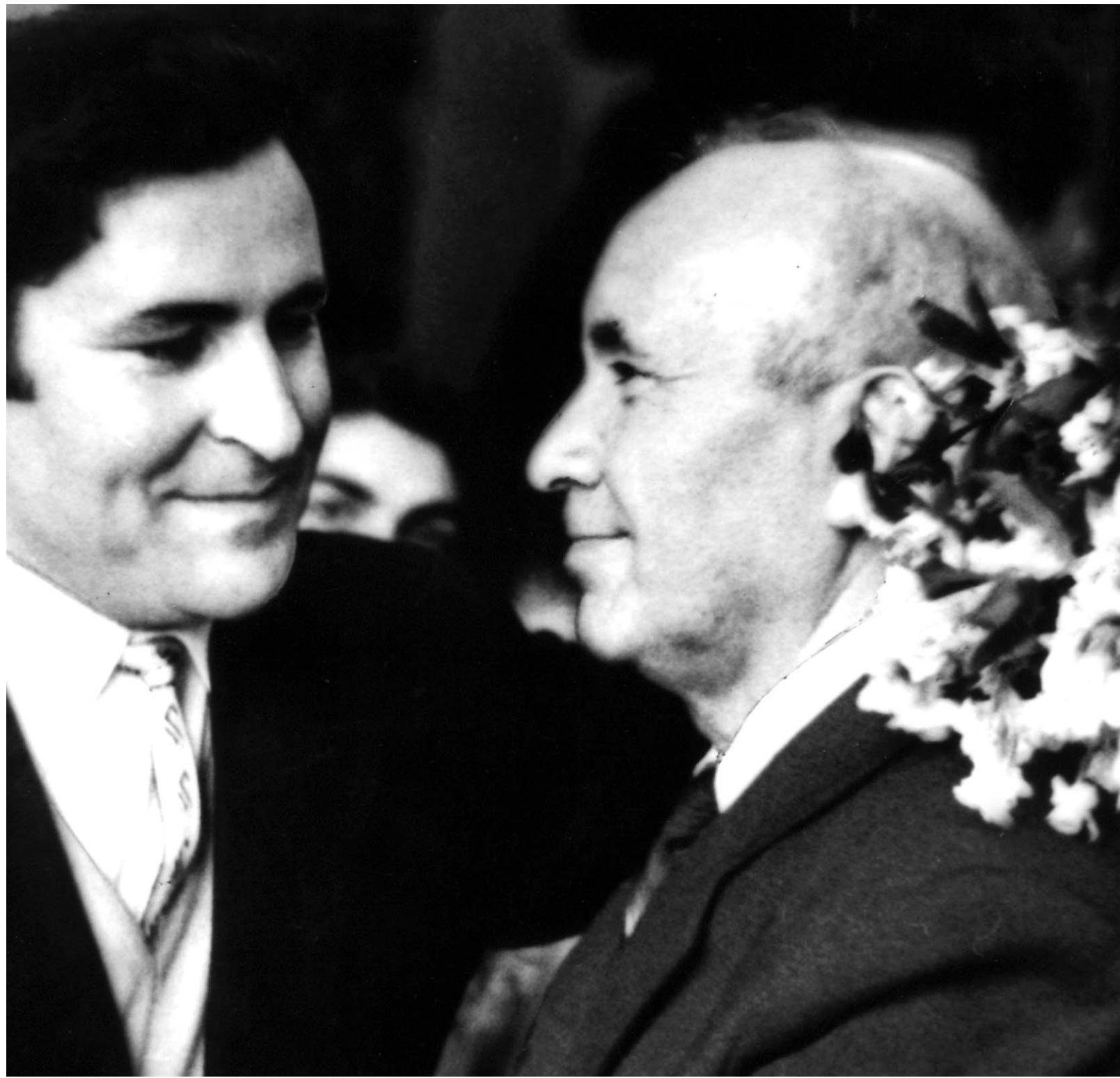
Göylər adamı

Rəhilə Gülgün

KÜR-ARAZ NƏŞRİYYAT EVİ
Bakı
2008

Bəli, o, göylər adamı idi.
Ucalarda dayanmaq
Mir Cəlalın həyat tərzü,
yaşamaq prinsipi idi.
Mir Cəlal Vətənin göy üzünü,
Vətənin yer üzünü,
insanları, ədəbiyyatı, elmi və
müəllim sənətini sevirdi.
O, malik olduğu mədəni,
ədəbi, elmi, pedaqoji
dəyərləri də özü ilə
bərabər qalxdığı ucalığa
yüksəldə bilmişdi.

KİTABDAKILAR

Ön söz 9

Epigraf 11

Səçim 14

Mir Cəlal 19

Biografiya 22

Zaman 31

Xatirə 39

Mənbə 51

İmza 57

Həkayə 65

KİTABDAKILAR

Örnek 97

Roman 139

Örnek 156

İnsan 173

Ricət 210

Alim 215

Son 240

Əksəriyyəti ilk dəfə çap edilən fotosəkillərə görə müəllif, Mir Cəlalın qızı Ədibə xanım Paşayevaya, S. Mümtaz adına Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivinin kollektivinə və direktoru Maarif Teymura, dəyərli məsləhətlərinə görə ədəbiyyatşünas alim, filologiya elmləri doktoru Təhsin Mütəllibova, ədibin Gəncədəki ev muzeyinin əməkdaşlarına, şairə Fəridə Əliyərbəyliyə, jurnalist Vaqif Tanrıverdiyevə, yazıçı-publisist Yaşar Vəliyevə təşəkkürünü bildirir və fotoların kitab boyunca sərbəst yerləşdirildiyini nəzərə almağınızı rica edir.

Redaktor və ön sözün müəllifi:
NİZAMİ CƏFƏROV,
millət vəkili, akademik,
filologiya elmləri doktoru,
professor.

Ön söz

Naşiri: Qoşqar İsmayıloğlu

Rəhilə Gülgün.

GÖYLƏR ADAMI. (Yazıçı, alim, pedaqoq Mir Cəlal haqqında esse-araşdırma. Yeni yozum.) «**Kür-Araz Nəşriyyat Evi**». Bakı. 2008. 246 səh.

İSBN: 978-9952-8109-1-2

Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin nəşrlər layihəsinə daxil olan bu kitab Azərbaycanın XX əsr nəsrinin və ədəbiyyatşünaslıq elminin dəyərli nümayəndəsi, yazıçı, alim və pedaqoq Mir Cəlalın yaradıcılığına tamamilə yeni və maraqlı bir baxışdır. Səmimi müəllif müdaxiləsi, həqiqi bədii sözün bütün zamanlar üçün təzə qaldığına dair inandırıcı mülahizələr, Mir Cəlal yaradıcılığından alınmış örnəklər, doğma adamların xatirələri və ilk dəfə çap edilən fotosəkillərlə zəngin bu esse – araşdırma milli ədəbi – bədii irsin yeni nəsillərə qovuşmağında gərəqli addımdır.

© Rəhilə Gülgün

Qısaca da olsa «Silinməz izlər» seriyası barədə bir-iki kəlmə demək istərdim.

Mədəniyyət, elm və ən əsası milli mədəniyyət tarixində dəyərli xidmətlər göstərən görkəmli şəxsiyyətlərin (məhz şəxsiyyətlərin!) yaradıcı əməyini əks etdirməyi nəzərdə tutan bu layihənin uzunömürlü olacağını zənn edirəm.

Əminliyimin kökündə duran səbəb budur ki, Azərbaycan xalqına məxsus mədəni sərvətlər çox zəngindir, ən müxtəlif aspektdən araşdırmalar üçün imkan, demək olar ki, hədsizdir və illər ötdükcə bu sərvətlərlə bağlı yeni-yeni nəzər nöqtələri meydana çıxır. Heç şübhəsiz ki, ədəbi-bədii dəyərlərin yaranmasında yüzlərlə istedadlı, cəfakəş sənətkar – yazıçılar, şairlər, rəssamlar, musiqiçilər, teatr və kino xadimləri əhəmiyyətli əmək sərf etmiş, el içində deyildiyi kimi, can qoymuşlar.

Məhz elə buna görə də Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin bu addımı hörmətə layiqdir.

İndiki halda isə xoş qürur hissi keçirirəm ki, görkəmli yazıçı,

alim və pedaqoq Mir Cəlalın bəhs edən «Göylər adamı» kitabına ön söz yazıram. Bu ön söz həm də zaman-zaman davam etmək şansına malik «Silinməz izlər» silsiləsinə xeyir-duadır.

İndi də yeni əsər barədə.

Kitabın adıyla yanaşı verilən izahlı yarımbaşlıq ədəbi düşüncələrin ideyası və üslubunu belə müəyyən edir: «Yazıçı, alim, pedaqoq Mir Cəlal. Esse-araşdırma. Yeni yozum».

«Göylər adamı» XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının bənzərsiz nümayəndəsi Mir Cəlalın bədii, elmi və pedaqoji fəaliyyətinə həqiqətən də yeni yanaşmadır. Görünür elə bu səbəbdən milli ədəbiyyatımızın işıq üzü görən bütün örnəklərini, bu sahədəki tədqiqatları, ədəbi qeydləri davamlı olaraq izləsəm də imzası və digər yazıları indiyə qədər mənə tanış olmayan Rəhilə Gülgünün «Göylər adamı» kitabını birnəfəsə oxuyub başa vurdum.

Müəllif oxunaqlı bir üslub seçərək Mir Cəlalın yazıçı, alim, pedaqoq və insan obrazını nəcib bir ovqatla təqdim edir. Bu ovqatın əsasında ustad, müəllim Mir Cəlalın yaradıcılığına və şəxsiyyətinə hədsiz bir ehtiram dayanır. Ədibin parlaq istedadı ilə yaradılmış bədii və elmi əsərləri milli ədəbiyyatımızın ümumi kontekstində nəzərdən keçirildiyinə görə kitabda Mir Cəlalın yaşadığı ictimai və ədəbi mühitin mənzərəsi dolğun əks olunmuşdur.

Müəllifin elmi-publisistik düşüncələri arasında yer olan xatirələr, çoxu ilk dəfə çap edilən fotosəkillər nəşrin ideyasını daha mükəmməl qavramağa imkan verir.

«Göylər adamı»nda yazıçı-alim-pedaqoq Mir Cəlalın bizim nəsilərə qalan izlərini yenidən gördüm, duydum və bu izlərin zaman-zaman solmayacağına, ədibin bənzərsiz dünyası haqqında yeni nəsilərə dərin mətləblər anladacağına bir daha inandım.

NİZAMİ CƏFƏROV,
millət vəkili, akademik,
filologiya elmləri doktoru,
professor.

Epiqraf

Hikmət və İdrak İşıq saçan sözlər

Bu kitab XX yüzillikdə yaradılan Azərbaycan ədəbiyyatının bənzərsiz qələm sahiblərindən biri, yazıçı, müəllim, alim və insan adını eyni bir istək və məhəbbətlə ucalara qaldıran Mir Cəlal haqqındadır. «Ədəbiyyatşünaslığın əsasları»ndan mühazirələr oxuyarkən, o, gənc jurnalistlərə (içimizdə gənc şairlər və nəşirlər də vardı) bədii ədəbiyyatda epiqraflardan istifadəni yazarın xüsusi bir estetik

səriştəsi kimi təlqin edir və deyirdi ki, hər nəhəng əsərin canı bir və ya iki cümləlik obrazlı, həssas həqiqətdən ibarətdir. Epigraf elə bir vasitədir ki, o nəinki oxucunun, hətta yazıçının özünün də həmin o böyük həqiqətə səhvə yol vermədən yaxınlaşmasında yardımçı olur. Elə buna görə də istəkli müəllimin o zaman hər bir məktəblinin, hər bir tələbənin sevə-sevə oxuduğu, dillərdə əzbər olan «Bir gəncin manifesti» romanının bütün fəsillərinin önündə mətnin ruhuna, qayəsinə ayna tutan epigraflar yer alıb.

O epigraflar hikmət və idrak işığı saçır. Mən onlara təfəkkürün işıq izləri, ağıl qığılcımları deyir və ədibin xatirəsinə həsr edilən bu kitabı yaradıcılığı Mir Cəlal müəllim tərəfindən bir xalçaçı səbri ilə incələnən dahi Məhəmməd Füzuli dünyasından aldığım bir epigrafla başlayıram...

Epigraf

Məhəmməd Füzuli

**Can sözdür əgər bilirsə insan,
Sözdür ki deyirlər özgədir can.**

Mir Cəlal... həmişə müdrik

Seçim

Niyyət

və yaxud nə üçün «Silinməz izlər»

Toplanmış bilgiləri, məlum olan real gerçəkliyi əsas tutaraq tarixə səyahət etmək, keçmişdəki insanları, onların yaşadığı məkanı və zamanı təsəvvürə gətirmək zor bir iş olsa da, mümkündür. Çünki tutalqa (istinad nöqtəsi) var...

Tarix olmuş həyatın yığınıdır!

Tarix ibrət dərslidir!

Tarixin təsiri intellektual xarakter daşıyır. Bu günün addımlarını, gələcəyin istiqamətlərini müəyyən etmək üçün tarixdəki

fərəhli və kədərli təcrübənin rolunu bir damla belə artırıb əksiltmədən deməliyəm ki, keçmişin bu günə və gələcəyə, əgər belə demək mümkündürsə, genetik, daha dəqiqi, fiziki və canlı təsir imkanı sıfıra bərabərdir...

Bəs gələcək necə? Deyilən mənada gələcək indiyə təsir edə bilərmə? Ən yaxşı halda bu, sehrli nağıl, mifologiya mövzusu olacaq.

Burda üslubuma və heç şübhəsiz ki, bu kitabın ruhuna o qədər də uyğun gəlməyən fəlsəfi düşüncələrə tam bir səmimiyyətlə nöqtə qoyur və deyirəm ki...YAŞASIN SÖZ!

Mümkün olmayanı mümkün edən yeganə bir vasitə varsa (bizə məlum olan dünyada) sözdür! Söz qoruq-qaytaq tanımır. Söz öz canında dünyanın hüdudsuz dünəninin, bir göz qırpımında axıb gedən indisinin və nəhayətsiz gələcəyinin yaddaşını, dinamikasını, eləcə də ruhunu yaşatmaqla yanaşı insan xəyalını, insan istəyini qanadlarına alıb mütləq sonsuzluğa apara bilər.

Misallar çoxdur...

Birini çəkirəm: Fantast yazıçı Rey Bredberinin dünyaca ünlü olan hekayələrindən birində konkret zamanın adamları yaşadıkları gündən milyon il əvvələ səyahətə çıxırlar. Qaydaya görə ekipaj heyətinə daxil olan hər kəs irəlincədən müəyyən edilən cığırdan qırağa çıxma bilməz. İş elə gətirir ki, orada, milyon il əvvəldə səyahətə çıxan insanlardan biri, bəlkə də heç yaranmamış (axı onlar sözün səbrli qanadlarında milyon il özlərindən əvvələ, bəşəriyyətin milyon il yaşayandan sonra çatacağı günə uçublar, sadəcə uçublar!), hələ nəhəng bir zaman sürəsindən sonra yetişməkləri, dönəcəkləri, dərk edəcəkləri fantastik bir məkanda utopik əşyalar, bitkilər məkanındadırlar. Bu, hardasa içəriyə, dərinliyə, dünyanın bətninə səyahətə bənzəyir...

... Birdən ekipajı həyəcan bürüyür. Məlum olur ki, səyahətçilərdən biri hansı səbəbdənsə, hər halda özü də bilmədən irəli-

cədən müəyyən edilən cığırdan çıxmış, macəraçı səyyahlara məlum olmayan bir böcəyi tapdayaraq əzmışdir!

Həyəcanlanmağın səbəbi bir böcək halına yanmaq təskinliyindən, ifrat humanizmdən, ekoloji təəssübkeşlikdən daha dərin idi...

Bələdçilər ekipaj heyətinə izah edib anlatmağa çalışırdılar ki, onlar bu səyahəti başa vurub necə ki milyon illik bir zaman məsafəsinə kosmik yox, məhz fantastik bir sürətlə geridə buraxıb irəliyə getmiş, eyni sürətlə bu günə qayıtmışdılar, bax elə bu səbəbdən də ola bilərdi ki, milyon il gələcəkdə yeri boş qalan o başı bələli böcəyin ucbatından YER KÜRƏSİNİ yerində tapmasınlar...

Keçmiş və bu gün gələcəyin bünövrəsidir. Çox da ki dünya var, çox da ki canım–gözüm insan sabahdan axşamacan diz qatlamadan çalışır, mübarizə aparır, çarpışır, yenir, qalxır, doğulur, ölür. Çox da ki quşlar cəh–cəh vurub havada qanadlanır, çox da ki ot bitir, ağac ucalır. Çox da ki, günəş üfüqlərdən çıxıb, qurublarda batır. Çox da ki həyat... bəzən bulanıq çaylar kimi kükrəyir, bəzən saf bir çeşmə kimi qaynayır. Hər necə olursa olsun, bütün hallarda ləyaqət və vəfa borcu dəyişməz qalır. Hələ bir fikir verin ki, bu borc nə qədər sadə və nə qədər də ağılagəlməzdir...

Keçmiş və bu günün ən ümdə vəzifəsi, mənəcə və şübhəsiz ki, məhz gələcəyə canlı nüvə daşımaqdır. Siz ona qan yaddaşı deyin, ənənə deyin, irs deyin, nə deyirsinizsə deyin...

Bu da nəticə:

Dünənin izləri bu gündədir. Bu günün izləri sabahı mənalandıracaq.

Bu da nəticə:

İzlər silinmir, izlər yox olmur. Silinməz izlər...bu qoşa kəlməni ilk dəfə kim yanaşı qoyubsa qələminə əhsən!

Rey Bredberi haqlıdır. Milyon il keçmişdə qorunan növ, cins, sadə bir canlı varlıq, qarışqa, böcək, içinə günəş dolan yaşıl

yarpaq, qum dənəsi qüdrətli Herakl kimi bu günün zindan ağırlığını zərif çiynində qaldırır. Milyon il gələcəyə isti, canlı izlər daşınmırsa bu dünya, xüsusilə bu dünyanın şüurlu insanları bir heçdir, yox kimidirlər...

Dolu sinəsinə nə qədər yaralı izlər düşsə də türk xalqlarının dünyanın ağıllı, müdrik gələcəyinə uzanan yollar boyunca səpələnmiş izləri önündə nəinki diz çökməyə, hətta diz çöküb o izləri öpməyə dəyər.

Bu izlər idrak izləridir!

Bu izlər insaniyyət, mənəviyyət, mədəniyyət, ədəbiyyət izləridir!

Tarixin çox mərhələsində sülhsevər xalqımızın öz torpaqlarının, öz keçmişinin, indisinin və gələcəyinin keşiyində, müdafiəsində və... qorunan görürsünüz.

Bu, üstünlükdür mü?

Bununla fəxr etməyə dəyər, yoxsa yox?

Amma bununla fəxr etməyə dəyər ki, min illərdən bəri üstündə xalqımız yaşayan bu məmləkətin mənəviyyəti, idrakı, mədəniyyəti, ədəbiyyəti, xüsusilə ədəbiyyəti ən uzaq məmləkətləri, ən yad ahənglə döyünən könülləri belə işğal etməyə qadirdir.

Bunun həqiqət olduğunu özümüzün və dünyanın işıqlı yaddaşında bir daha oyatmaq xatirinə «Silinməz izlər» başlığı ilə publisistik (məhz publisistik!) düşüncələrdən ibarət ədəbi yazılar silsiləsini qələmə almağa qərar verdim.

İstəyim, arzu və xəyalım yaradıcılıq imkanlarımdan xeyli böyükdür. Yaxındakılardan, hətta canlı xatirəsi yaddaşlardan silinməyə macal tapmayan izlərdən, yaradıcı insanların həyat və fəaliyyətindən, ayrı-ayrı unikal mənəvi-mədəni örnəklərin dərinə dair araşdırmalardan başlayıb qədimlərdəkilərdən, canlı həyatı tarixin sükutuna dalan, digəl, təfəkkür işığı bu gün də solmayıb dipdiri qalan seçilmişlərin sənət dünyasından söz açmaq niyyətimizdir.

*Onun bir eyvanı vardı... Dağıüstü parka, funikulyora, əjdahanı doğrayan
Əli qılınclı Bəhram Gura, o taylı – bu taylı Xəzərdən doğan günəşə və gözlə qaş
arasında dəyişən Bakı küləyinə baxan bir eyvanı vardı onun.
Onun bir eyvanı da sözün və oxucunun ürəyində idi...*

Mir Cəlal

Yaxın işıq

Qafiyəsi yaddaşımdan silinib, bir şair yazır ki, əgər anlayıb başa vura bilmirəmsə ki, tək bir insan içində neçə sayda, neçə biçimdə, neçə çalarda duyğu var, nəyimə görə biləm gecənin qara yaxasında sayrışan ulduzların sayı nə qədərdir...

İndiyəcən çox sayda qəzet-jurnal yazıları, radio verilişləri qələmə almış, qəzet redaktoru olmuş, toplular tərtibləmişəm.

Bunların hamısını bəlkə də uğursuz saydığım yazar sənətinin ötürmüş mərhələsi kimi bir kənara buraxıb «Silinməz izlər» silsiləsinin ilk seçilmişini seçərkən göy üzünün nəhayət-

sizliyinə göz dolandırır uzaq, soyuq işığı fotolardakı kimi donuq ulduzları saymaqdan, yaxşı tanıyıb bildiyimdən, elə bu səbəbdən də altına çiyin verdim yükü qaldıra biləcəyimə inandığım mövzudan yapışmağa üstünlük verdim.

Artıq siz bilirsiniz ki, «Silinməz izlər»in ilk seçimi ötən əsrin 28-ci sənəsindən, yenə də həmin yüzilliyin 78-ci sənəsinədək tam əlli il ərzində peşəkar bir qələmlə hekayə və romanlar yaradan, milli ədəbiyyatımızın ən müxtəlif dövrlərini, problemlərini, üslub və metodologiyasını araşdıran, ədəbiyyatşünaslıq elminin nəzəri əsaslarını incələyən və heç də bunlardan az dəyərli olmayan bir ehtirasla qazandığı bütün nəzəri bilikləri, elmi və estetik görüşləri bir pedaqoq kimi auditoriyalarda canlı, nəfəs-nəfəsə yeni nəsillərə çatdıran Mir Cəlaldir.

Mir Cəlal Əli oğlu Paşayev...

Rıcam budur ki, daha doğrusu istərdim bu seçimdə və bu kitabın varlığında konyuktura axtarmayasınız.

Onu mahiyyət etibarilə axtarmağa dəyməz. Çünki tapmayacaqsınız. Çünki mən bu kitabı səmimi bir ürəklə yazıram.

Düzdür, Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin müsabiqə sorğusu və son nəticədə bu sorğunun «Kür-Araz Nəşriyyat Evi»nin xeyrinə olması ustad sənətkar haqqında nə zamandan bəri nəinki qəlbimdə, beynimdə, eyni zamanda bütün ruhumda dolaşan istəyi tezliklə, ən qısa zamanda gerçəkləşdirməyə fürsət verdi, stimula yaratdı.

Bu elə bir vaxt idi ki, onsuz da mən yazıçının 1967–68-ci illərdə işıq üzünə görə «Seçilmiş əsərləri»nin dörd cildliyini, «XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı», «Ədəbiyyatşünaslığın əsasları», «Klassiklər və müasirlər», «Azərbaycanda ədəbi məktəblər», «Füzuli sənətkarlığı» adlı kitablarını qarşıma töküblə oxuyur, ədəbi obrazlar dünyasına, elmi qənaətlərinə bələd olduqca heyrlənir, qeydlər aparırdım.

Mir Cəlal, ömür gün yoldaşı Püstə xanım və oğlu Aqil

Bu kitabı oxuyarkən zəhmətimin təmənnəsizliyinə və səmimiyyətinə inanacaqsınız. Bir rica müsaidəsi ilə rahatsız olmağımın isə, türklər demiş, nədəni bununla bağlıdır ki, bəzən cəmiyyətimizdə dövrün gərdişi, çox zaman heç də əsas verməyən amillərin diqtəsi nəticəsində eyni mövzuda, eyni mənbəyə əsaslanan çoxsaylı kitablar meydana çıxır. Bu tipli olayları yağışdan sonra bitən göbələklərə oxşadırlar. Mən isə o sayaq kitabları ölü doğulmuş uşaqlar adlandırırdım. Təsəvvür edin, Qarabağ savaşı, şəhidlik haqqında, görkəmli ictimai-siyasi xadimlər haqqında nə qədər kitab çıxıb. Bunların böyük əksəriyyəti konyukturadır, qeyri peşəkarlar tərəfindən, mövzu dərinlənə araşdırılmadan, tələm-tələsik, ən pisi isə şəxsi məqsədlər naminə qələmə alınır. Ona görə də həmin kitablar sevilmir, oxunmur, zamanla yol yoldaşlığı eləyə bilmir.

Bioqrafiya

Birbaşa ünsiyyət meyanı;
əlbəttə, belə yaxşıdı...

Milli Kitabxana 2006-cı ildə «Adiloğlu» nəşriyyatında Mədəbin biblioqrafiyasını nəfis şəkildə nəşr edib. («Mir Cəlal. Biblioqrafiya.» M.F.Axundov adına Milli Kitabxana, 2006. Tərtibçi – müəllif Nağıyeva Ş.Ə., elmi redaktor Axundov Ş.Ə., ixtisas redaktoru Tahirov K.M., redaktor Vəliyeva M.Ə.). Söz sənəti ilə yoldaşlığı tutmasa da jurnalistikanın maraq dairəsinə daxil olan statistika göstərir ki, həmin «Biblioqrafiya»nın verdiyi bilgiyə görə 2005-ci ilə qədər yazı-

çı, alim və pedaqoq Mir Cəlalin müxtəlif janrlı elmi, publisistik və bədii əsərlərdən ibarət kitablarının sayı 64-dür. Bu kitabların 15-i yazıcının ölümündən sonra işıq üzü görüb.

Rəqəmləri elə-belə, publisist marağı ilə yaddaş kitabçama köçürüb «Biblioqrafiya»nın III bölməsinə nəzər salıram. O bölməyə ki, yazıcının özü və yaradıcılığı haqqında kitabları nişan verir. Məlum olur ki, əlli illik intensiv bir yaradıcılıq yolu keçən Mir Cəlal müəllim haqqında üç dəfə təkmilləşdirilərək çap olunan «Biblioqrafiya»lar, Cəfər Xəndanın 1958-ci ildə buraxılan 48 səhifəlik «Mir Cəlal» və İlyas Tapdıqın 26 səhifəlik «Əziz bir insanı xatırlayıram» büroşurlarını çıxmaq şərti ilə, cəmi-cümlətani üç kitab yazılıb: Y. İsmayılovun «Mir Cəlalin yaradıcılığı», (Bakı, Elm, 1975), Ə. Hüseynov «Mir Cəlal» (Bakı, «Yazıçı» 1991) və «Mir Cəlal: Müasirlərinin xatirələrində və yaradıcılığından örnəklər». (Tərtibçi və ön sözün müəllifi Teymur Əhmədov.) Bu elədi üç. 2007-ci ildə isə ədibin tələbəsi, ədəbiyyatşünas Xalid Əlimirzəyevin «Mənəvi borc» adlı Mir Cəlal haqqında xatirələrdən və ədəbi düşüncələrdən ibarət memuar əsəri işıq üzü görmüşdür.

Vəssalam.

Belə çıxır ki, ötən yüzilliyin 20-ci illərindən başlayaraq elə həmin əsrin 78-ci sənəsinə qədər dövrü mətbuatda, ədəbi-bədii, elmi və ictimai-siyasi təmaüllü nəşrlərdə, qəzet və jurnal səhifələrində, əvvəl deyildiyi kimi, 64 adda iri həcmə malik kitabda işıq üzü görən yüzlərlə əsəri incələyən, onun insanlıq portretini canlandıran kitablar hələ yol gəlir. Belə kitablar yaradıla bilər. Çünki öz dövründə hər biri böyük rezonans doğuran romanlar, hekayələr, elmi araşdırmalar barəsində dövrü mətbuatda zamanının ən «dişli» tədqiqatçıları tərəfindən sövqi-təbii bir istəklə çoxlu məqalə yazılmışdır. Onlar bir kitab halına gətirilməlidir şəksiz...

Bütün bunlar öz yerində. Diletant bir hökm kimi səslənə

biləcəyindən qorxmadan deməyə məcburam ki, haqqında neçə kitabın, nə qədər məqalənin yazılmağından asılı olmayaraq yazıçı, alim, pedaqoq və insan Mir Cəlal Paşayev öz haqqını almayan yazıçıdır!..

Əlbəttə, mən onun haqqını qaytarmaq iddiasında deyiləm. Bu, axtarışlar, diqqətli və həssas incələmələr tələb edən, Mir Cəlalin dövrünü, istinad etdiyi estetik qaynaqları bəirləyən, Mir Cəlalin Azərbaycanın bədii nəsrində və ədəbiyyatşünaslıqdakı məqamını müəyyən etməyə qadir uzunmüddətli, bəlkə də qısa müddətli, amma ki, gərgin çalışmanın nəticəsində hasilə gələ bilər.

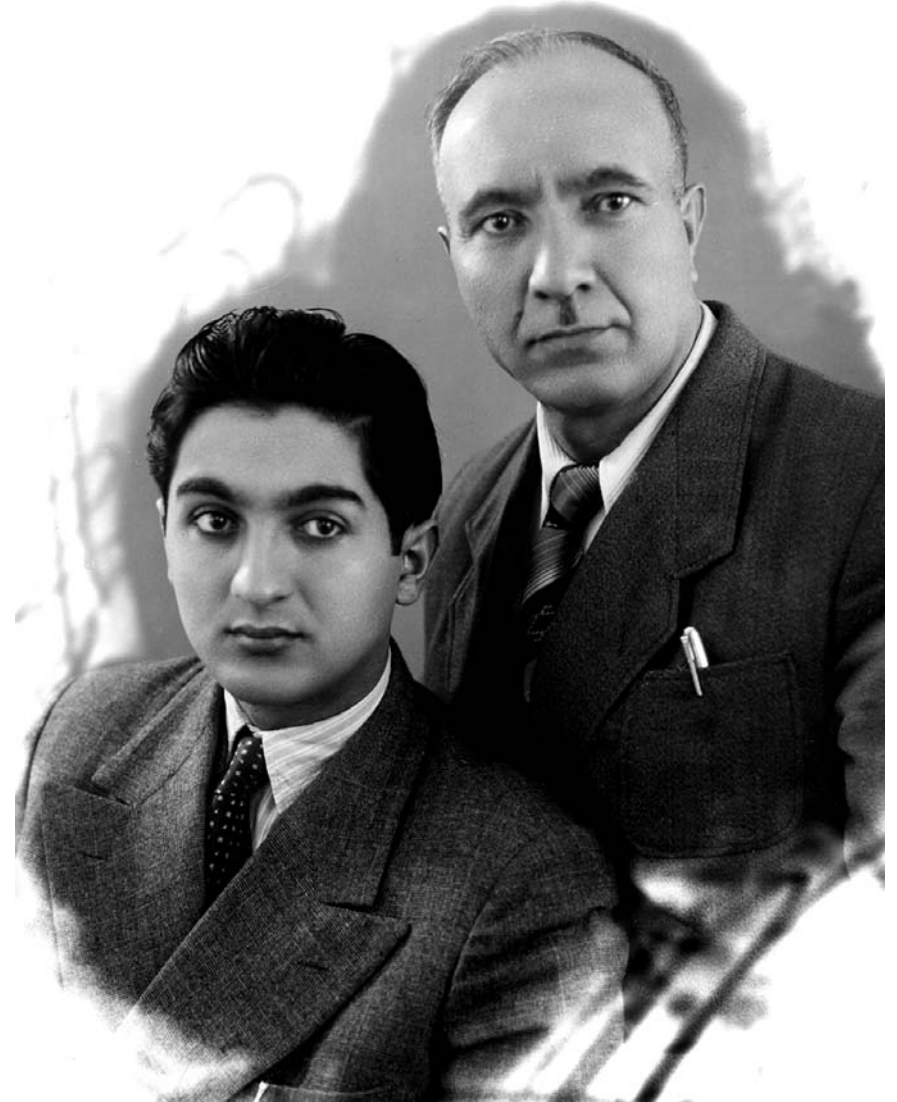
Nə üçün də ədib barəsində yazılmış yüzlərlə ədəbi qeyd, məqalə, tədqiqat əsəri bəlkə də yalnız Milli Kitabxanada və yaxud yazıçının arxivində saralmış qəzet və jurnal səhifələrində oxucu üzünə həsrət qalsın?

«Silinməz izlər» silsiləsindən olan yığcam həcmli kitablar isə hansı ki, biz onların illər boyu nəşrinin davamını niyyətimizdə tutmuşuq, yalnız Mir Cəlalin deyil, sonralar haqqında yazılacaq digər sənətkarların da həyat və yaradıcılığının tədqiqindəki boşluğu bu və ya digər, amma ki, bütün hallarda bir nəfərin duyduğu, müşahidə edib üzə çıxardığı miqyasda doldura bilər.

Yeri gəlmişkən, Mir Cəlalin yaradıcılıq və həyat yolunu əks etdirən kitabların, lap elə vizual materialların azlığı sarıdan günahkar axtarmağa sadəcə olaraq dəyməz.

Mən Mir Cəlal müəllimin, öncə dediyim kimi tələbəsi olmuşam. Onun ləngərli addımlarının pilə kimi yumşaq izlərini yaşadan uca banlı (hündür tavanlı) auditoriyanın açıq göy rəngli (bəlkə də ağımtıl) qapılarını, o zamankı Xalq Təsərrüfatı İnstitutuna açılan aynalarını, boyasını az qala yüz il bundan əvvəl itirmiş taxta döşəməsini göz önünə gətirirəm.

O, həmin rəngi pozulmuş boz döşəmənin üstüylə aramsız olaraq sinif boyunca gəzib dolaşır, bizə ədəbiyyatşünaslığın

Mir Cəlal oğlu Arıfla. 1957-ci il

*Şamil Qurbanov, Abuzər İsmayilov, İncayət Bəktəşi,
Vaqif Vəliyev, Pənah Xəlilov, Hidayət Əfəndiyev,
Mir Cəlal, Yusif Şirvan, Kamil Mirbağirov*

əsaslarını öyrədirdi. Ədəbiyyatın janrlarından, üslublarından danışarkən dünya və Azərbaycan söz sənətinin unikal örnəklərindən misallar çəkir, elə bu yolla dahiyənə obrazların heç zaman sozalmayan işığındaca gələcəyin yazı adamlarına yaxşını pisdən, gerçəkliyi saxtadan, əbədinə ötəridən ayıra bilməyi təlqin edir, anladır.

Mən aşiqəm hər aylar,
Hər ulduzlar, hər aylar
Başım cəllad əlində
Dilim səni haraylar.–

— deyən, üzündə hədsiz dərəcədə doğma bir təbəssüm, yumşaq və bir qədər xışıltılı səsi xırp kəsilmən, çox güman ki, ali sözə heyretindən yerində donub qalan Mir Cəlal müəllimin hansısa bir düşməni olduğuna inana bilmərəm. İnana bilmərəm ki,

məhsuldar yaradıcılıq illərində kimsə Mir Cəlalin həqiqi qiymətini alması qarşısında əngələ çevrilsin, onun yaradıcılığı barədə yazılan məqalələrə, yaxud kitablara qadağa qoysun.

Görünür, səbəbkar ustadın özüdür!

70-ci illər tələbələrinin, yəni mənsub olduğum nəslin nümayəndələrinin qənaəti, onu canlandıran xatirələrin qəribə bir uyarılıqla kəşib üst-üstə düşən nöqtələri deyir: Mir Cəlal müəllim heç zaman bir kimsədən xahiş etməzdi ki, onun haqqında yazı yazsın, onu tərifləsin.

Ədibin yaradıcılıq yolunun incələnməsi göstərir ki, Mir Cəlal hər zaman oxucu ilə birbaşa ünsiyyətə üstünlük verib. Bu nə deməkdir? Bu o deməkdir ki, ədib əlli il ərzində xüsusi bir ilhamla yaradıb, mütəmadi olaraq yaratdıqlarını istər dövrü mətbuat, istərsə də kitablar vasitəsilə oxucusuna çatdırıb.

Haqqında yazılıb yazılmamaqdan asılı olmayaraq yazıcının «Dirilən adam», «Bir gəncin manifesti», «Açıq kitab», «Yolumuz hayanadır», «Yaşlılar», «Təzə şəhər» romanları, «Füzuli sənətkarlığı», «Azərbaycanda ədəbi məktəblər», «Ədəbiyyatşü-

naslığın əsasları», «Klassiklər və müasirlər» adlı elmi araşdırmalardan ibarət kitabları əl-əl gəzmiş, böyük oxucu rəğbətinə sahib olmuşdur.

Mir Cəlal müəllimin seçimi doğrudur!..

Yazıcının, alimin həyatından, yaradıcılığından qalan ən etibarlı iz yaratdığı əsərdir! Yazıcının yaradıcılığı haqqında ən mötəbər rəy zaman-zaman, nəsibənəsil təzələnen oxucu münasibətidir.

Mir Cəlal yalnız ədəbiyyatın qanunlarına söykənil qələm çaldığına görə onun bədii və elmi sözü ən qarışıq ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni, estetik-mənəvi dövr, mühit və situasiyaların qovğasından, qabarma və çəkilmələrindən salamat çıxaraq bu gün də sevilir, baxılır, tədqiq olunur, onun qələminin ədəbi-estetik və mənəvi-etik enerjisi minlərlə oxucu qəlbinə təsir göstərməkdə davam edir.

Zaman keçir, Sovet ədəbiyyatının Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Süleyman Rəhimov, Əli Vəliyev, Mehdi Hüseyn, Mirzə İbrahimov... kimi ən uca zirvələrdə qanad çalan, adı dillər əzbəri olan, hər qədəmi böyük xalq coşğusuyla qarşılanan qələm sahiblərinin zamanında yaşasa da, obrazlı düşüncə, elmi nəticələr axtarışında kifayət qədər peşəkar, şüurlu çalışmalara malik olsa da, imzası sanki hansısa gizli bir idarədən hazırlanmış reyting əndazəsi içində qısqanlıqla sayılan, adı orta və ali məktəblərin ədəbiyyat dərslərinə çox-çox sonralar düşən, əslində isə sözün əsl mənasında koloritli bir yazıçı ləyaqətli SÖZ ömrünü yaşamağa başlayır.

O xalq yazıçısı adına da, ən ali mükafatlara da layiq idi...

Sadə yazı üslubunu, sadə həyat tərzini o özü seçdi...

Şöhrətə can atmadı...

Şöhrət onun yaratdığı əsərlərin ayağına gəldi!

Yaxşı ki, mənim müəllimim o sayaq yaşadı!

Ona görə də mən bu kitabı yazmağa qərar verdim...

Möhtəşəm bir külliyyatı, onun barəsində yazılan əsərləri, Mir Cəlal müəllimin estetik və elmi qayəsi ilə ilgili tarixi, ədəbi materialları oxudum.

Zamanında oxuduqlarımı yenidən oxudum!

Ədəbi-bədii düşüncəmizin formalaşması üçün çəkdiyi zəhmət müqabilində öz əməyimi cüzi də saysam, halal xoşunuz olsun deyirəm, ustad...

Mir Cəlal, Püstə xanım, Arif, Elmira, Hafis, Ədibə, Aqil Paşayevlər. 1953

Yazdan payıza

«Silinməz izlər» silsiləsinin irəlicədən müəyyən edilən təqribi planına görə növbə ədibin avtobiografiyasına çatır. Yazıçı-alimin yaradıcılığı və ömür yolu barədə ən yığcam qeydlər «Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası»nın 6-cı cildində, Teymur Əhmədovun tərtib etdiyi «XX əsr Azərbaycan yazıçıları» ensiklopedik məlumat kitabında («Nurlar» Nəşriyyat Poliqrafiya Mərkəzi. 2004) gözə dəyir. Bu qəbildən məlumatlar həmçinin «Mir Cəlal. Biblioqrafiya» göstəricisində «Mir Cəlalin həyat və yaradıcılığının əsas tarixləri» başlığı altında yer alıb. Nisbətən bitkinliyini nəzərə alaraq «Biblioqrafiya»dan əsas tarixlərə nəzər salaq.

Zaman

Mir Cəlal ömrü...

ƏSAS TARİXLƏR

Mir Cəlal Əli oğlu Paşayev *1908-ci il aprel ayının 26-da* Cənubi Azərbaycanın Əndəbil kəndində doğulub.

1924 — Gəncə Darülmüəlliminə daxil olub.

1925 — Lenin komsomolu sıralarına qəbul edilib.

1926-1927 — Əvvəlcə Gəncə Darülmüəllimində tələbə

təşkilatının, sonra isə şəhər tələbə həmkarlar təşkilatının sədri seçilib.

1928 –Darülmüəllimi bitirib, Gədəbəy yeddiillik məktəbində direktor vəzifəsində çalışıb.

1929-1930 –1 sayılı Gəncə şəhər məktəbində direktor vəzifəsində işləyib.

1930 –Qazan Pedaqoji İnstitutunun dil-ədəbiyyat fakültəsinə daxil olub.

1932 –Bakıya qayıdaraq Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun aspiranturasına daxil olub.

«Kommunist», «Gənc işçi» qəzetlərində işləmiş, «Sağlam yollarda» adlı ilk kitabı çapdan çıxmışdır.

1933 –SSRİ EA Zaqafqaziya filialının Azərbaycan şöbəsinin İctimai elmlər bölməsində kiçik elmi işçi vəzifəsində çalışmışdır.

1935 –Aspiranturayı bitirmişdir. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun yaradılmasında yaxından iştirak etmiş və «XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı» şöbəsinin müdiri vəzifəsində çalışmışdır. Ümumittifaq Sovet Yazıçıları briqadasının tərkibində Ağ dəniz-Baltik kanalında yaradıcılıq ezamiyyətində olmuşdur.

1936 -1941 –V. İ. Lenin adına API-də və S. M. Kirov adına ADU- da müəllimlik etmişdir.

1940 – «Füzulinin poetik xüsusiyyətləri» adlı əsərini müdafiə edərək, filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almışdır. Moskvada keçirilmiş Azərbaycan Ədəbiyyatı dekadasının iştirakçısı olmuşdur.

Azərbaycan Proletar Yazıçıları Gəncə şöbəsinin fəalları: Mir Cəlal, Əhməd Cəmil, Bəhram İbrahimi (özbək), Cahanbaxış Cavadzadə, Səməd Vəkilov. Gəncə, may 1929.

1944 — Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası sıralarına daxil olmuşdur. «Qafqazın müdafiəsinə görə» və SSRİ Elmlər Akademiyasının 220 illiyi ilə əlaqədar olaraq «Əmək igidliyinə görə» medalları ilə təltif edilmişdir.

1944-1960 — SSRİ EA Azərbaycan filialının Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Sovet ədəbiyyatı şöbəsinin müdiri və S. M. Kirov adına ADU-nun Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasında dosent vəzifəsində işləmişdir.

1946 — «1941-1945-ci illərdə Böyük Vətən müharibəsində fədakar əməyinə görə» medalı ilə təltif edilmişdir.

1947 — «Azərbaycanda ədəbi məktəblər» əsərinə görə filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almışdır.

1948 — S. M. Kirov adına ADU-da professor vəzifəsinə seçilmişdir.

1950 — Moskvada keçirilən Azərbaycan Ədəbiyyatı və İncəsənəti ongünlüyünün iştirakçısı olmuşdur.

1954 — SSRİ Yazıçılarının II qurultayında nümayəndə kimi iştirak etmişdir. «Şərəf nişanı» ordeni ilə təltif edilmişdir.

1958 — Anadan olmasının 50 illiyi ilə əlaqədar olaraq «Şərəf nişanı» ordeni və «Qabaqcıl maarif xadimi» nişanı ilə təltif edilmişdir.

1959 — SSRİ Yazıçılarının III qurultayında nümayəndə kimi iştirak etmişdir. Moskvada keçirilən Azərbaycan Ədəbiyyatı və İncəsənəti ongünlüyünün iştirakçısı olmuşdur.

1960 — «Əmək igidliyinə görə» medalı ilə təltif edilmişdir. Bir qrup sovet alimi ilə birlikdə Fransa səfərində olmuşdur.

1961 — S. M. Kirov adına ADU-nun Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının müdiri vəzifəsində çalışmışdır.

1967 — «Qırmızı Əmək Bayrağı» ordeni ilə təltif olunmuşdur. SSRİ Yazıçılarının IV qurultayında iştirak etmişdir.

1968 — Azərbaycan LKGİ MK-nın qərarı ilə «Bir gəncin manifesti» əsəri Respublika Lenin Komsomolu mükafatına layiq görülmüşdür.

1969 — Azərbaycan SSR «Əməkdar elm xadimi» adı verilmişdir.

1978 — Oktyabr İnqilabı ordeni ilə təltif edilmişdir.

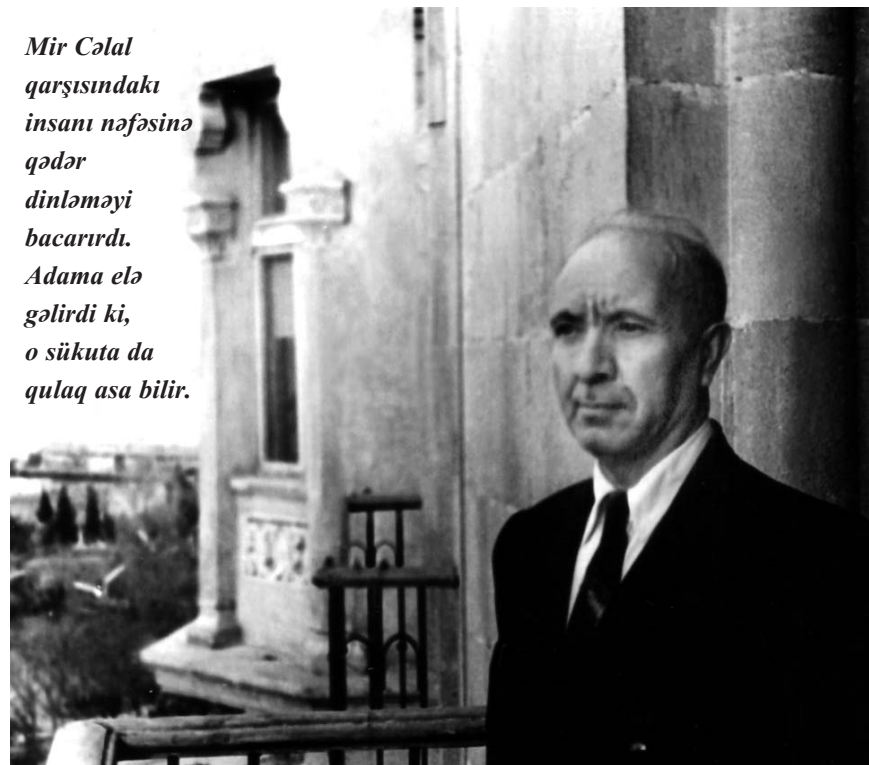
1978 — *28 sentyabr 1978-ci ildə vəfat etmişdir.*

Gizli izlər ardınca

Əlbəttə ömrün, xüsusilə ciddi xarakteri və yazıçı–alim dünyası ilə onu tanıyan, oxuyan hər kəsdə nəhayətsiz humanizm, doğmalığ və hərarətli duyğular oyadan bir insanın dəyərini illəri və əməlləri ən lokonik şəkildə ehtiva edən rəqəmlər sırası anlada bilməz. Qətiyyən. Hər halda informasiya nə qədər zəngin olsa o qədər yaxşıdır. Mir Cəlalın həyat və yaradıcılığının əsas tarixləri isə olduqca lokonikdir.

Totalım, əlavə olundu ki, 1934–cü ildən Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı yarandığı ilk illərdən bu təşkilatın üzvüdür. Totalım,

*Mir Cəlal
qarşısındakı
insanı nəfəsinə
qədər
dinləməyi
bacarırdı.
Adama elə
gəlirdi ki,
o sükuta da
qulaq asa bilir.*

yazdım ki, 1918–ci ildə yazıçının 10 yaşı olarkən atası vəfat edib, 1918–19–cu illərdə xeyriyyə cəmiyyətinin himayəsi ilə ibtidai təhsil alıb. 1940–cı 1950–ci illərdə olduğu kimi 1960–cı ildə də Moskvada keçirilən Azərbaycan İncəsənəti və Ədəbiyyatı on–günlüyündə iştirak edib. 1948–ci ildə «Böyük Vətən Müharibəsində fədakar əməyinə görə» nişanı alıb. İki dəfə Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fəxri fərmanına layiq görülüb. Məzarı ikinci Fəxri Xiyabanda uyuyur. Bakı küçələrindən biri ədibin adını daşıyır. Gəncə və Gədəbəydə onun adına olan küçə var, muzeylər fəaliyyət göstərir.

Xüsusilə insan obrazlarının, xalq həyatının mahir təsvirçisi, xalq dilindən gələn koloritli kəlmələri bol-bol nəsrimizə ərməğan eləyən, dadlı-duzlu təhkiyyə sahibi, nəsr dili qiymətini itirməyən incilər kimi bu gün də bərq vuran Mir Cəlalın uşqlıq dünyasının nələrdən qidalandığını öyrənmək üçün çox yox, bir neçə ünvana baş vurdum. Gəncəyə və Gədəbəyə gedib ustadın həyatının bir çox illəri keçən mühitə daxil olmaq istədim. Etiraf edirəm ki, səfərim mənə böyük bilgilər vermədi. Sadəcə onun ədəbi qəhrəmanlarının dolaşdığı yerlərə, Mir Cəlal müəllimin baxdığı mənzərələrə öz gözümlə baxdım. Hərçənd ki, oralar çox dəyişib. Xatirələrdən görünür ki, (xüsusilə Xalid Əlimirzəyevin «Mənəvi borc», İlyas Tapdığın «Əziz bir insanı xatırlayıram», habelə «Mir Cəlal müasirlərinin xatirələrində və yaradıcılığından örnəklər» kitabları) gəncliyi keçən, ilk əsərlərini yaratdığı yerlərə ömrünün sonunacan can atıb, sadə insanlar arasında və təbiətin saf parçasında durulub, saflaşıb, xatirələri çözlənib, hər səfər isə yeni-yeni əsərlərin yaranması ilə nəticələnib.

Xatirə

Ədibə xanımla söhbət və yaxud yaradıcı insanların 16 yaş fenomeni

Yazıcının qızı, Bakı Dövlət Universitetinin kafedra müdiri, Ədibə xanım Paşayeva ilə görüşümün də məqsədi övlad yaddaşında yaşayan ata söhbətlərini, ata sözlərini oyatmaq idi.

Pillələri qalxa-qalxa o qapını xəyalən döyürəm. Uzun dəhliz boyunca yan-yanaşı düzülən otaqların üstünə yazılmış nömrələrin sırası azaldıqca ürəyimin döyüntüləri çoxalır. Neçə illər öncə ilk müsahibə almaq üçün döyəcəyim qapı arxasındakı hə-

yəcanı yenidən yaşayıram. Elə bir həyəcan ki, ona gəncliyin və təcrübəsizliyin sıxıntısı da demək olardı. Uzun dəhlizin sonunda ağ işıq görünür. Yolum oradır. Dünən Ədibə xanım dəvət elədi: «Kafedramızın qapısı hamının üzünə açıqdır, — dedi — vaxtında zəng çalmısınız, sabah professor Xəlid Əlimirzəyevin Mir Cəlal müəllimə həsr elədiyi «Mənəvi borc» kitabının təqdimatına mərasimidir, siz də gəlin».

Dəhlizdən süzülən işıq məni dünəndən yaddaşıma hopan doğma səsə çəkir. Açıq qapını döyməyə ehtiyac qalmır. Mən onu görürəm. Armudu stəkana çay süzmək istəyən Ədibə xanım da məni görür. Niyə otaqda bu qədər cavanlar dura-dura çay süzür? Cavab axtarmağa vaxt nə gəzir...

Ömrümdə ilk dəfə görməyimə baxmayaraq, onu bir neçə adamın arasından seçib tanımağa kifayət qədər arqumentim var. Səs telefondakı nurlu səsi. Qəribədir, o da məni tanıyır. Doğmalar kimi görüşürük. Ədibə xanımın söhbəti onu atalı dünyasına, məni də Mir Cəlal müəllimdən dərs aldığı tələbəlik illərinə aparır. O günlərə döən Ədibə xanımın danışığı bir az da məhrəmləşir, sanki gözlərinin işığı sadə kabinetin divarlarını yarıb keçir, aydın səmadan boy göstərən günəş işığına qovuşmağa tələsir. Yəqin ona görə ki, Günəş öz işığını da, istisini də hamıya təmənnəsiz və bərabər paylayır. Ədibə xanımın ilk sözləri səslənəndə mənasını tam anlamadığım bu kəlmələri eşitdim:

— Biz sözün böyük mənasında atamın yeganə ailəsi idik...

Mən onu anlamağa çalışıram, yəni həm də ata-ana, bacı-qardaş mənasında demək istəyir.

Mən ondan az qala təkidlə Mir Cəlal müəllimin öz uşaqlığını necə xatırladığını, ümumiyyətlə bu barədə söz açıb-açmadığını soruşdum. Ədibə xanım dedi ki, ata-ana, bacı-qardaş payında nəyi, kimi vardı ki, atamın? Yarı bölünmüş Vətənin o tayında şirin-acı olduğu bilinməyən uşaqlığını, ata-analı dünyası-

Mir Cəlal nəvəsi Leyla ilə. Nardaran, 1972-ci il.

nı sanki qəlbinə gömmüşdü. Uşaq vaxtı, gənclikdə bu barədə düşünmək ağılımıza gəlmirdi. Atamın müdrikliyi həm də onda idi ki, qəlbindəki niskilin övlad ürəyinə xal salmasına yol vermək istəmirdi. Bunu yaşa dolandan sonra tam yox, bir az dərk elədim. Atamın ailəsi, nənə-babamız haqda demək olar heç nə bilmirdik. Düşüncəmizdə o, valideynlərini erkən itirmiş tək oğul idi. Keçmişdə qalan həyatı haqda söhbət salmırdı. Yəqin ki, anam hər şeyi bilirdi. Çünki atamın ən yaxın dostu, sirdaşı o idi. Bir baxışla, sanki şifrəli bir kəlmə ilə anlaşırdılar. Həqiqətləri o taydan bu taya yollar açılandan sonra bildik. Atam o günləri görmədi, yurd, bacı-qardaş niskilini haqq dünyasına apardı. Atamın dilinin ən şirin kəlməsi qardaş kəlməsi idi. Hamıya qardaş deyirdi. Özündən böyüyə də, kiçiyə də. Elə bil bu sözü deyib ağrısını azaldırdı. Onun «qardaş» kəlməsi elə-belə söz deyildi. O kimə ki, qardaş deyirdi, həm də o adamı qardaş bilirdi. Sadəcə hər dəfə bu sözün çaları dəyişirdi. Öndə kimə ki, qardaş deyib əl tuturdu, sonda o kəsin çiyinə söykənib güc tapırdı. Mir Cəlalın qardaş dediyi adamlar əl-ələ tutsalar insan sırası tikanlı məftilləri yarar, Arazdan adlayıb Təbrizəçən uzanar. Atam vətənə, insanlara, övladlarına sevgi mücəssəməsi idi. Mən onun istəyini heç bir istəklə müqayisə edə bilmirəm. Yaşa dolandan sonra düşündüm ki, bəlkə də atam hər xırda sözdən, adi bir məlumatdan faciə yaratmağa mahir olan Stalin rejimindən yayınmaq üçün də Arazın o tayında qalmış uşaqlıq həyatından danışmırdı.

Ədibə xanım Paşayeva atasının mənim üçün də unudulmaz olan ruhuna yaraşan həzin və yumşaq səslə sözünə davam eləyir.

— Bilirsiniz necədi, — deyir, — şöhrətli yazıçı, adlı-sanlı alim Mir Cəlalın bizə demək olar ki, dəxli yox idi. Sadəcə o bizim atamız idi, vəssalam. Rəhmətlik anam da Mir Cəlal müəllimi təmamlayırdı. Bizim hərtərəfli inkişafımızda, sağlam düşüncəli fərd kimi formalaşmağımızda anamın rolu bəlkə də atamdan çox olub. Atam qapını açanda səmindən-hənirindən irəli otağa işığı

düşürdü. O, tərədən dırnağa işıq idi. Qəlbindəki işıq bəs eləmir-miş kimi, otağa girən kimi evin bütün işıqlarını yandırır. On-on iki lampalı çılçırağın bircə lampası yanmasaydı onu dəyişdirməmiş dinclik tapmazdı. O, işıqlı sevgisini, üzünün nurunu aramızda ədalətlə, bərabər bölürdü. Hər evdə ailənin ilki, sonbeşiyi, yaxud ərköyünü olur. Nə uşaqlığımda, nə gəncliyimdə, nə də atamın nəvələri dünyaya gələndən sonra hansı birimizə isə fərqli yanaşmasını görməmişəm. Çox xoşbəxt idik. Bizi bitib tükənməyən sevgisi ilə tərbiyələndirirdi. O, bunu çox yaxşı bacarırdı. Səsinin tonunu qaldırmaq, hansımızsa danlamaq təbiətinə yad idi. Səhvimiz olanda hətta anamın bizi danlamasına da imkan verməzdi. Amma bunu elə ustalıqla eləyirdi ki, bizi danlayan anamız gözümüzdə bir az da böyüyərdi, səhvimizi başa düşüb onun könlünü alar və anaya görə doğru sayılmayan hərəkəti bir

Ədibə Paşayeva Gəncədə Mir Cəlalın ev muzeyinin açılışında.

*M. Cəlal, O. Sarıvəlli, H. Əfəndiyev balaca
oxucularla görüş zamanı. 1951-ci il.*

*Mikayıl Rəfili, Sabit Rəhman, Səməd Vurğun,
MİR Cəlal, Mirzə İbrahimov, Ənvər Məmmədخانlı, Əli
Vəliyev, Məmməd Rəhim, Cəfər Cəfərov, Mehdi Hüseyn,
Abdulla Şaiq və başqaları.*

daha təkrarlamazdıq. Döymək nədi, vurmaq nədi, hədsiz əsəbi vaxtında barmağını qaldırıb hədələməzdi də. Atamın bir az incik baxışını görmək ən böyük cəzam olub. Yaxşı ki, o hissi çox yaşamamışam.

Ailə Mir Cəlala görə hər şeyin fəvqündə idi. O sözünün qiymətini bilirdi. Ən böyük əsərim, ailəmdir, deyirdi. Atam bu ailəni sədaqətli dostuyla, anam Püstə xanım ilə birgə qurmuşdu. Atam qardaşım Arifi, məni, Hafizi, Elmiranı, mərhum qardaşım Aqili ilə tərifləyirdi, deyirdin, bəs dünyada bizdən yaxşısı yoxdur. Qəribədir, bu tərif müştəbəhlik yaratmırdı. Xırda bir qəbahətimizi lap üstü örtülü də olsa ona çatdırana: — Yox, qardaş, olmaz, mənim uşağım ilə iş tutmaz, heç tutmaz, burda nə isə bir yanlışlıq var, — deyib müdafiə edərdi. O, davranışı ilə bizə qəbahət etmək şansı vermir, yaxşı olmaqdan savayı yol qoymurdu. Anam rəhmətlik ilə hey deyirdi: — Ay kişi, az təriflə bu uşaqları. O isə inana-inana tərifləyirdi.

Tələbə idim, indi müəllimi olduğum BDU-nun (o zaman S. M. Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universiteti adlanırdı) filologiya fakültəsində oxuyurdum. Gərək ki, yay imtahan sessiyası idi. Nədənə bu fakültədə oxumaq ürəyimcə deyildi, atamın istəyinə qarşı çıxıb könlünü qırmaq istəmədiyimdən bura gəlmişdim. Mir Cəlalı yaxından tanıyanlar onun necə demokrat adam olduğunu yaxşı bilirlər. O, özümü tapa biləcəyimə tam əmin olmasaydı, məni bu sahəyə istiqamətləndirməzdi.

Ürəyimə yatmayan bir fəndən imtahan verməliydim, hazırlaşmağa həvəsim olmasa da kitabı yarıkənül vərəqləyir, fikirləşirdim ki, cavab verə bilməsəm də atama görə pis qiymət yazmayacaqlar. Elə bu düşüncə ilə kitabı kənara atmaq istəyəndə heç kimdən minnət götürməyi sevməyən atam bütün vüqarı ilə gəlib dayandı gözümün qarşısında. Elə bil yuxuda idim, ayıldım. Qorxa-qorxa gözümü dolandırır ətrafıma baxdım. Atamın yaxınlıqda olmadığına əminlikdən sonra dərin nəfəs alıb sakitləş-

dim. O, yaxınlıqda olsaydı varlığımı bürüyən utanıdan çətin ki, uzun müddət yaxa qurtarardım. Həmin imtahandan «əla» alana qədər atamın gözünə baxmağa ürək eləmədim.

Rahatlığı sevirdi. İstər evdə, istər işdə ruhunu dincəldən rahatlığı yaradırdı. Elə ki, dərs ili başa çatırdı, şəhərin bürküsündən darıxır, hövsələsi daralır bir tikə olurdu. Deyirdi, yığışın, gedək bağa. Sevinirdik, başlayırdıq hazırlaşmağa, oğrun-oğrun göz qoyurduq ki, özü necə yığışır. Görəndə ki, yazı-pozusunu, dəftər-qələmini yerbəyer edir, nə müddətə getdiyimizi xəbər almırdıq, biz də başlayırdıq dərinə yığışmağa, bilirdik ki, bağa köçürük. O vaxt indiki kimi komfortlu bağlar nə gəzirdi. Heç aradan üç gün keçmirdi görürdün budur, bütün dəmdəsgahıyan yol üstündədi. Anam bilirdi ki, şəraitəzlilikdən bezib, heç bir qüvvə Mir Cəlalı bağda saxlaya bilməz. Bizsiz dincəlmək canına yatmırdı. O, yalnız ailəsi ilə birlikdə rahat nəfəs ala bilirdi. Hamımızla birlikdə getmək imkanı olmayanda mütləq anamı aparardı. Çox vaxt işgüzar səfərlərə də anamla gedərdi. Yazıçı dostları, alim həmkarları lap elə zarafatla olsa belə, ay Mir Cəlal müəllim, siz Püstə xanımsız nəfəs ala bilmirsiniz, hara gedirsiniz, onu özünüzlə aparırsınız, belə getsə, evlərimizdə əməlli-başlı dava-dalaş başlanacaq, — deyəndə atam da söz altında qalmır, zarafata zarafatla cavab verir: qardaş, yaxşı nümunədən faydalanın, aparın xanımlarınız dünyanı görüb tanısınlar, deyərmiş. Öz xanımını ən yaxın dost kimi dəyərləndirən atam qızların, qadınların elmlə, təhsillə olmasına böyük önəm verir, bədii əsərlərində də qadın azadlığının tərənnümünə geniş yer ayırırdı. O, azərbaycanlı qadınların hərtərəfli inkişafını, cəmiyyətdə layiqli yer tutmalarını çox arzulayırdı, maarifçilik ənənələrinə sadıq qalaraq qızların təhsilə cəlb olunmasına bütün varlığı ilə can atırdı. Geniş dünyagörüşə malik, elmlə, savadlı qızların, sabahın analarının cəmiyyət üçün daha layiqli övladlar yetişdirəcəyinə inanır.

atam öz qızlarının, bacımın və mənim elmlərə dərinlən yiyələnməyimizə məxsusi diqqət yetirirdi.

Beynimdə Ədibə xanıma veriləsi suallar sıralansa da fikirlərini yarıda qırmaq istəmir, Mir Cəlal haqqında söylənən hər bir detallı yaddaşımda, qeyd dəftərimdə saxlamağa çalışıram. Ədibə xanımın baxışları pəncərədən çölə, naməlum nöqtəyə zillənir. Sanki parlaq şəfəqləriylə yer üzünü qucaqlamaq istəyən günəşlə danışır: — Elə bilirəm ki, atamın ruhu şaddı. Haqq dünyasına qovuşandan sonra yollar açıldı. Qardaşlarım İrana gedib atamın böyük ailəsini tapdılar, həsrət yükünü özü ilə apardığı torpağını, ata yurdunu müqəddəs məkan kimi ziyarət elədilər, özləri ilə çoxlu şəkillər gətirdilər, əmilərimizin, onların ailələrinin foto şəkillərini. Kiçik əmim 4 il əvvəl dünyasını dəyişdi. Qardaşım Hafiz Paşayev Amerikada səfir olanda əmiuşaqlarının sorasını aldı, arayıb-axtarıb doğmalarımızı tapdı. Beləcə, əlaqələr yaranırdı. Atamın ailəsinə uzaqdan-uzağa qohumluğu çatan, Gəncədə yaşayan yaşlı bir qadın atamın bizə bəlli olmayan ömrünün qısa tarixcəsini danışdı. Babamız elmə, təhsilə qiymət verən adam imiş. Çox böyük ailə olublar. Atamın xüsusi istedadını görəndə babam böyük oğluna vəsiyyəət edir ki, imkanı olsa atamı oxutdur-sun. Əmim atamı Gəncəyə gətirir. Təhsil ala bilməsi üçün pansiona yerləşdirib, geri qayıdır. Sonra da ki, bəlli hadisələr. İnqilab olur. Ailəsi bölünmüş Vətənin o tayında qalan atam taleyini ömürlük bu tayla bağlayır.

Övlad yaddaşından axıb gələn xatirələr ötən yüzilliyin 50-60-cı illərinin havasını bu günümüzdə daşısa da Mir Cəlalin həyat və yaradıcılığının əsas tarixlərindəki boşluğu müəyyən qədər doldurur. Orada yazıçının 1908-ci ildə aprel ayının 26-da Cənubi Azərbaycanın Əndəbil kəndində doğulduğu və 1924-cü ildə

Mir Cəlal, Mehdi Hüseyn, Osman Sarıvəlli və başqaları Aşqabad, 1959.

T.Mütəllibov, P.Xəlilov, C.Abdullayev, N.Babayeva, M.Cəlal, A.Əliyeva, İ.Əliyeva, İ.Bəktəşi, A.Abasov, C.Əhmədov.

Gəncə Darülmüəlliminə daxil olduğu göstərilir. 16 illik bir ömür parçası haqqında məlumat yoxdur.

16 yaş insan şüurunun, onun zövqünün, dünya duyumunun, başlıca insani keyfiyyətlərinin toplanıb, bərkiyib formalaşdığı bir dövrdür. Sonralar yaradıcılıq sahəsini seçən, bu sahədə mədəni, ədəbi-bədii dəyərlər ortaya qoyan sənətkarların uğurlarında 16 yaşa qədərki yaddaşın müstəsna əhəmiyyəti vardır. Gələcəyin müğənnisi bu yaşda bülbül kimi səhər-axşam ötməkdən doymur, şairin, yazıçının ürəyində söz qönçələri bu yaşda açılmağa başlayır.

Həssas oxucu kimi deyə bilərəm ki, yazıçı Mir Cəlalın nəsr dilindəki kolorit, xalq deyimləri, hədsiz dərəcədə isti və səmimi təhkiyyə, obrazların davranışlarının dəqiq və təbii təsviri peşəkarlıqla, ədəbiyyatın təcrübi və nəzəri əsaslarına bələdliliklə nə qədər bağlı olsa da yazıçının maya tutduğu yuvadan, 16 yaşa qədərki zaman aralığı da daxil olmaqla onu əhatə edən mühitdən, canlı aləmdən qaynaqlanır.

Bu, mikromühitdir. Cənubi Azərbaycanın Əndəbil kəndi, gələcək yazıçı-alimin ata-anası, qardaşları, kənd adamları, adət-ənənələr, gündəlik qayğılar. Balaca Mir Cəlal addım tutub qalxır, danışır və yəqin ki, erkən yaşlardan valideynlərinə gücü çatan işlərdə kömək əli uzadır.

Makromühit isə demək olar ki, hazırkı. Hansı ki, onlar bir-iki onillikdən sonra sənətkarın dünyagörüşünün, yazıçı və alim amalının formalaşdırıb inkişaf etməsində böyük rol oynayacaq.

Makromühit deyilən çevrənin özü də heç nədən yaranmayıb, yəni göydəndüşmə deyil. O öz içində min illərdən bəri davam edib gələn canlı xalq dilini, adət-ənənələr kompleksini, zəngin folkloru, mərasimləri, musiqini, elmi bilgiləri, ictimai həyatın bütün digər çalarlarını, ailə qaydalarını, dini görüşləri ehtiva edir.

Mənbə

İstedadın qaynaqları

Mir Cəlal sonralar Avropa və rus ədəbiyyatını dərinləndirən mənimsəyib nəsr yaradıcılığında bütün bunlardan faydalansa da Şərq yazıçısıdır. Onun estetik görüşləri heç şübhəsiz ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»dan, «Oğuznamələr»dən, «Qurani-Kərim»dən, Şərqin böyük şairləri Xaqani, Nizami, Firdovsi, Sədi Şirazi, Nəsimi, Füzuli poetikasından, sonrakı dövrlərə aid dastan və nəğillərdən, bununla yanaşı zaman-zaman qoca Şərqin simasını dəyişən tarixi hadisələrdən maya tutub qaynaqlanmışdır. Məhz bu estetik çevrə yazıçı və alim Mir Cəlalın bir sənətkar ki-

mi yetişməyində ən etibarlı bələdçi olmuşdur. Klassik Şərq mədəniyyəti sınanmış bələdçidir, fundamental mənəvi sərvətdir. Bu xəzinə ümumən Şərqin malıdır və bu nəhəng sivilizasiyada pərvəriş tapan hər bir kəsə, xüsusilə sənət adamlarına təsirsiz qalmır. Bu öz yerində.

Maraqlıdır ki, XX yüzilliyin əvvəllərində yetkinləşib yaradıcılığa başlayan ədiblərimizin hər birinə şərti olaraq Böyük Şərq xəzinəsi adlandırdığımız sərvətlə bərabər XIX əsrin ikinci yarısından Qərb sivilizasiyasına yönəlik milli mədəniyyətin intibahı da öz qapılarını açmağa başlamışdı. Qərb ictimai, siyasi, mədəni anlamda Azərbaycanın içərilərinə doğru, Azərbaycan adamının şüuruna və həyat tərzinə doğru addımlayırdı.

Bunlar böyük dayaq, tutalqalardır. Mədəniyyətdə Mirzə Fətəli Axundov inqilabı artıq mövcud idi. Görkəmli filosof, ictimai xadim Mirzə Fətəli məşhur pyeslərini meydana qoymuş, bir qədər sonra milli teatrın təməl daşları düzülmüşdü. Həsən Bəy Zərdabi «Əkinçi»ni yaratmışdı.

Mir Cəlal Paşayev 1908-ci ildə anadan olanda görkəmli bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov «Leyli və Məcnun» əsərini yaratmaqla bütün Şərqdə operanın banisinə çevrilmişdi.

Bundan iki il qabaq 1906-cı ildə Azərbaycan publisistik təfəkkürünün zirvəsi «Molla Nəsrəddin» jurnalı işıq üzü görmüşdü və jurnal öz ömrünü müxtəlif fasilələrlə Mir Cəlalin ilk əsərlərini yaratdığı illərə qədər davam edəcəkdi. Orada Mirzə Cəlil, Ü. Hacıbəyov, M. Ə. Sabir, Ə. Nəzmi, N. Nərimanov, Ə. Qəm-küsar, Ə. B. Haqverdiyev və başqaları qələm çalırdılar.

Söz aləmində böyük estetik yeniləşmə gedirdi. A. Bakıxanovun, S. Ə. Şirvaninin, Q. B. Zakirin, M. F. Axundovun, N. B. Vəzirovun, Ə. B. Haqverdiyevin estetik ənənələri 20-ci yüzilliyin ilk on ilində yeni ədəbi qüvvələr tərəfindən davam etdirilirdi, ədəbiyyata yeni adlar gəlirdi. S. Mənsur, M. Hadi, A. Səhhət,

Sabir, M. Müşfiq, H. Cavid, Y. Çəmənşəminli, S. Vurğun, S. Rüstəm, R. Rza, S. Rəhimov, Ə. Vəliyev, İ. Əfəndiyev, M. İbrahimov və başqaları yazıb yaratmağa başlayırdılar. Həmin əsrin 20-ci illərinin sonlarında Mir Cəlalin da ilk yazıları mətbuat səhifələrində görünməyə başladı və ədib çox qısa zaman sürəsində püxtələşərək 26 yaşda ikən klassik Azərbaycan romanlarından birini, «Dirilən adam»ı yaratdı. Sonralar İsmayıl Şıxlının, İsa Hüseynovun, Sabir Əhmədovun, Anarın, Əkrəm Əylislinin, Elçinin, Fərman Kərimzadənin, İsi Məlikzadənin, Seyran Səxavətin və başqalarının roman, povest və hekayələrini oxuyarkən realizmi ədəbi üslub səviyyəsinə qaldıran Mir Cəlal nəsrinin özündən sonrakı ədəbi nəsillərin yoluna چراق tutduğunu açıq-aşkar hiss etdim.

Əslində isə Mir Cəlal özündən əvvəl yaradılmış milli nəsrin etibarlı ötürücülərindən biri idi. Elə buna görə də yazıcının əsərlərində M. F. Axundov, H. B. Zərdabi, N. B. Vəzirov, Ə. B. Haqverdiyev, Ü. Hacıbəyov kimi ədiblərin, hətta dövrünün nəhəng satiriki Sabirin ruhu boy göstərir.

Qeydlərimiz boyunca məqamı yetişdiyi anda Mir Cəlalin müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif mövzularda yaratdığı hekayə və romanlar barədə mülahizələr təqdim olunacaq. Eyni zamanda ədibin elmi yaradıcılığının başlıca istiqamət və məziyyətlərindən imkan daxilində söz açılacaq. Fərsət düşmüşkən yazıcının ədəbi əsərlərinin söykəndiyi mənbələrlə əlaqədar bir xarakterik müşahidəmi bildirmək zəruridir.

Həmin mənbələr üçdür:

— Klassik Şərq mədəniyyəti, o sıradan Şərqin söz xəzinəsi.

— Azərbaycan milli ədəbiyyatı (folklardan tutmuş ədibin müasirlərinə qədər).

— Nəhayət rus dili vasitəsi ilə gələn dünya ədəbiyyatı.

Yazıcının ədəbi-bədii və elmi yaradıcılığında bu üç mən-

Mir Cəlal. Həyatla üzhbüz.

bənin iştirakı və təsiri, əgər belə demək mümkündürsə, sintez halındadır, qaynayıb-qovuşmuş, çulğasmışdır. Ədəbiyyatşünaslıq anlamında bu mənbələrin hər biri Mir Cəlalin elmi araşdırmalarının ayrı-ayrı qollarını təşkil edir. Bunun həqiqət olduğunu bilmək üçün mütləq filoloq və tədqiqatçı olmağa ehtiyac yoxdur.

Əgər «Füzuli sənətkarlığı» türkdilli şeirin banilərindən biri, dünya poetik təfəkkürünün zirvələrindən sayılan Məhəmməd Füzulinin timsalında bütün Şərq bədii düşüncəsinin qüdrətini göstərsə, «Azərbaycanda ədəbi məktəblər» adlı fundamental kitab sivil dünya mədəniyyətinə səmt götürən milli söz sərvətimizin yaradıcılarının üslublarını, mənsub olduqları ədəbi platformaları təsnifləyir.

A. S. Puşkin, L. N. Tolstoy, N. V. Qoqol, A. P. Çexov, M. Qorki, M. Şoloxov kimi qüdrətli rus yazıçılarının elmi məqalələr həsr etməsi də ədibin dövrün tələbinə uyğun olaraq məhz bu sənətkarların əsərləri güzgüsündə ümumdünya söz xəzinəsi haqqında təəssürləri milli ədəbi düşüncəyə gətirmək istəyindən doğurdu...

Şübhəsiz ki, gizli bir qürür hissi ilə yazdığım bu kitabın başlıca istiqamətlərini bəirləyən incə cizgiləri görə bildiniz. Onun haqqında olan mövcud ədəbiyyatdakı ənənəni sındırmaq istəmirəm. Bu heç gərək də deyil.

Öncə sevdiyim yazıçı Mir Cəlalin ədəbi irsinin başlıca məziyyətlərini incələməyə cəhd edəcəyəm. Şübhəsiz, qeydlərimin çox hissəsi bununla bağlı olacaq.

Nəzərdən keçirilməsi vacib olan ikinci xətt alim Mir Cəlalin elmi araşdırmalarını canlandıracaq. «Azərbaycanda ədəbi məktəblər», «Füzuli sənətkarlığı», «Ədəbiyyatşünaslığın əsasları» kimi fundamental filoloji tədqiqatlar incələnəcək.

Pedaqoq Mir Cəlal barəsində isə onun yetişdirdiyi minlərlə

Yazıçının oğlu Arif Paşayev ömür gün yoldaşı Aida xanım İmanquliyeva ilə.

lə jurnalistin, ədəbiyyatçının hər birinin söyləməyə sözü var, eləcə də mənim...

Bir də Mir Cəlal müəllimin canından, qanından qopan ən doğma insanların yığcam ürək sözlərini yetirmək istəmişəm.

Bir də ədibin parlaq qələmindən çıxan bir-iki örnək.

Düzdür, bu yaradıcı insanın sakit dünyasıyla dərin tanışlıqdan sonra onun daxilində tufanlar da kəşf etdim. Xüsusən Xalid Əlimirzəyevin «Mənəvi borc» xatirələr kitabı sübut etdi ki, yazıçı bizim düşündüyümüz qədər də rahat və dinc həyat yaşamayıb. Hər halda dərs aldığım müəllimlər içində onu ən səbrlisi sayıram.

Biz də səbrimizi basıb qayıdaq həmin yerə — Yazıçı Mir Cəlalin bənzərsiz söz dünyasına.

İmza

İlk kitab

Yazıçının ilk kitabı 1932-ci ildə işıq üzü görüb. Toplu-ya on oçerk düşüb. Buna qədər (1928–1932) «Maarif yolu», «Qızıl Gəncə», «İlk addımlar», «Ədəbiyyat cəbhəsi», «Hücum», «Kommunist», «Şərq qadını» adlı nəşrlərdə şeirləri, oçerkləri və hekayələri nəşr olunmuşdur. Bunların bir çoxu M. Cəlal Bakıya gəlib Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutunun aspiranturasına daxil olana, «Kommunist» və «Gənc işçi» qəzetləri ilə əməkdaşlığa başlayana qədər işıq üzü görmüşdür. Araşdırma göstərir ki, 1937-ci ildə yazıçının əlində bir kitablıq hekayələr vardı. Bəs nədən o bu və ya digər yazıçının ədəbi tər-

cümeysi— halında hadisə sayılan ilk kitabını oçerklərdən tərtib etmişdir?

Bu ideoloji basqıdır. 1917— ci ildən 1991—ci ilə qədər Sovet dövləti deyilən nəhəng imperiyanın örtülü divarları arasında hansı ictimai-siyasi, iqtisadi-mədəni və mənəvi proseslərin get-

diyi barədə həddi— hüdudu bilinməyən miqyasda yazılar yazılıb. İndi o dövlət də, o yazılar da yaxın tarixin dərin qaranlıqlarına gömülüb. Qısa politoloji xranologiyanın təsdiqi isə bundan ibarət idi ki, totalitar rejim bütün gücünü sərf edərək ən ağılagəlməz üsullarla cəmiyyətin fiziki və idraki imkanlarını, kütləvi düşün-

cəni Sovet imperiyasının qorunmasına, imperiya maraqlarının «çiçəklənməsinə» istiqamətləndirirdi. Sovet ideologiyasının möhtəşəm uğurları bununla bağlı idi. Paradoks isə burasında idi ki, totalitar idarəetmənin möhtəşəm çöküşünü də insan şüurunun kütləvi zorlanmasına qarşı çıxan cəmiyyətin qərarı təmin elədi.

Sovet ideologiyası həтта intellektin, istedadın idarə olunmasını da mümkün sayırdı və sanki yekunlar, nəticələr də meydana gəlirdi. XX əsrdə insan düşüncəsinin karikatura üslubunda sxematikləşdirildiyi 20–40-cı illər bir qırağa, həтта sözü gedən yüzilliyin 80-ci illərinin sonlarına qədər bir çox düşüncə adamları dəhşətli sovetizm xəstəliyindən xilas ola bilmirdilər.

Hər bir yazının, şairin (şübhəsiz ki, istisnalar da var idi) kitabının ilk səhifələrində Leninə, partiyaya, Sovet rəmlərinə aid nəzm, nəsr parçaları yer alır, partiya və dövlət xadimlərinin şərinə nəğmələr qoşulur, rəsm əsərləri, kinolentlər, heykəllər, tamaşalar yaradılırdı. İndi mən düşünürəm ki, Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə janrının inkişafının sonrakı mərhələsində özünəməxsus estetik uğurlara imza atan Mir Cəlal yəqin ki, ilk kitabının məhz hekayələrdən ibarət olmasını istəyirdi.

Ortada olan fakt isə bundan ibarətdir ki, 1932-ci ildə «Azərnəşr» ədibin 46 səhifəlik oçerklər kitabının nəşrini məsləhət bilib. Türkün sözü, nədəni bəllidir. 23 yaşlı gənc... hekayələr kitabı... yox, hələ tezdi, qoy bir az Sovet həqiqətlərindən yazsın, qələmi bərkisin, püxtələşsin...

Oçerki əlbəttə xalq düşməni çıxarmaq düşüncəsindən uzaq, bu ədəbi-publisistik bir janrdır və Mir Cəlal müəllim həтта 70-ci illərdə ədəbiyyatşünaslığın əsaslarından bizə dərs deyəndə bu janrın həyatı gücündən xüsusi bir şövqlə danışır və gələcəyin jurnalistlərini həvəsləndirirdi ki, qələmi bu sahədə də sınaşınlar.

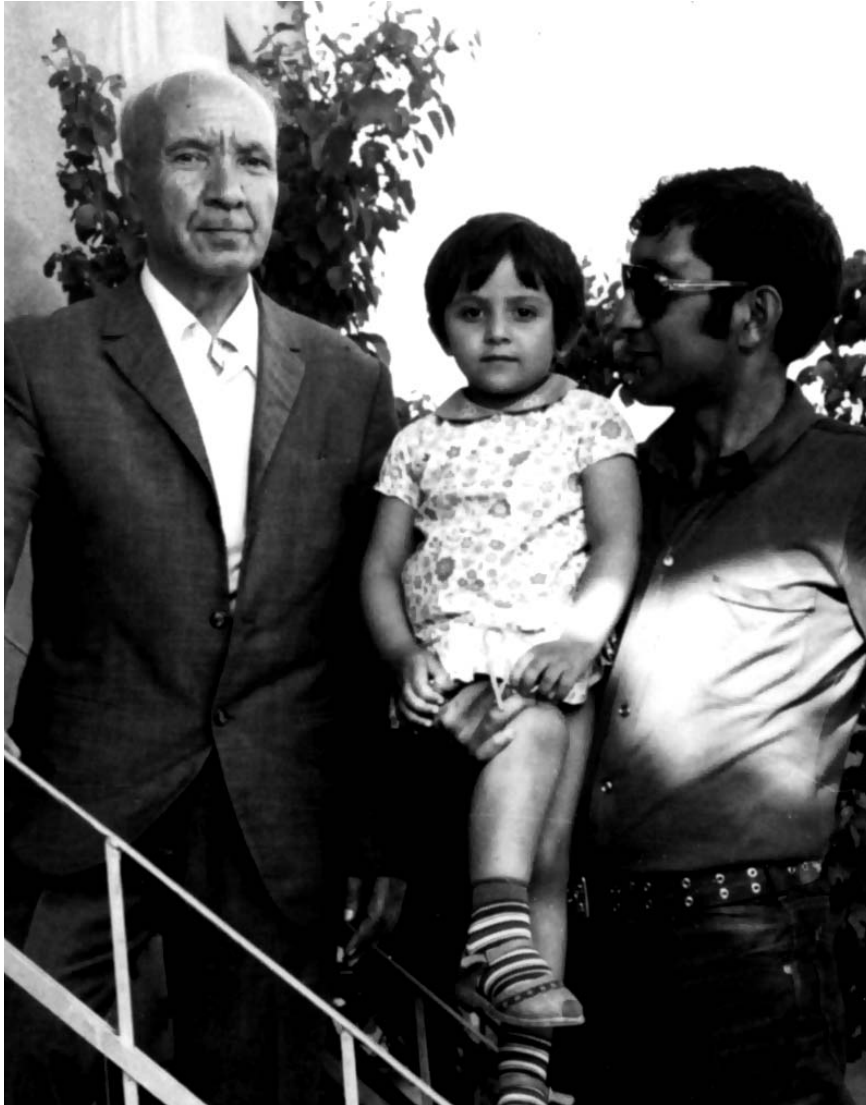
O bizə nəyi öyrədirdi? İstər-istəməz şəxsi kitabxanamda

1973-cü ildən əzizləyib saxladığım «Ədəbiyyatşünaslığın əsasları» kitabını vərəqləyib «Oçerk» yarım başlığıyla yer alan bölməyə nəzər salıram (kitab mən jurnalistika fakültəsinə daxil olduğum vaxtdan bir il öncə — 1972-ci ildə Mir Cəlal müəllimin və görkəmli ədəbiyyatşünas Pənah Xəlilovun müəllifliyi ilə işıq üzü görüb). Mir Cəlal müəllim oçerki bədii nəsrin janrlarından biri sayır, onu epik əsərlərin xırda formasına aid edirdi. Ədib yazır: «Oçerkdə faktik material bədiiliklə verilir. Burada demək olar ki, hər şey real faktlara əsaslanır və statistik xarakter daşımayıb bədii şəkildə ifadə olunur. Oçerki məqalədən ayıran xüsusiyyət onun bədiiliyi, təsvir vasitələridirsə, hekayədən ayıran xüsusiyyət də faktik materiala əsaslanmasıdır. Oçerk müəyyən bir hadisəni xülasə halında bədii bəzək və boyalarla canlandıran kiçik həcmli epik əsərdir».

Yadımdadır, bizim uşaqlardan kimlərsə elə həmin oçerk mühazirələrinin gedişində guya bu janrdakı yazdıqları ilk qələm təcrübələrini ustada göstərib məsləhət istəmişdilər. Ustadımız səbrlə həmin yazıları gözdən keçirib üslubda səmimi olmağa, artıq təfərrüatlardan qaçmağa, qanadlı təhkiyyədən çox orijinal ifadə vasitələrinə arxalanmağa çağırırdı. O deyirdi ki, siz oçerki hekayə qədər bədii yazın, amma elə ümumiləşdirmələr aparın ki, əsəriniz tədqiqat qədər dərin, düşündürücü və təsirli olsun.

Digəl, bu bir həqiqətdir ki, Sovet ideologiyası oçerk janrını da təhrif etmişdi. Bir çox hallarda bu yazılarda həyat həqiqətinin, insan obrazının yerini sovet yazıçısının uydurması tutur, adamların fərdi dünyası unudulur, xalqın həqiqi ilkin başlanğıcı, tarixi gerçəklər, ən əsası rejimin cəmiyyətə vurduğu maddi, mənəvi və mənəvi zərbələr gizlədilir, kədərli reallığın yerini xoşbəxt cənnət yaşamı tuturdu. Bu ənənə Sovet ədəbiyyatında və Sovet jurnalistikasında SSRİ dağılana qədər davam etdi.

Sovet vaxtından yaddaşlara iqtisadi reformalardan, inzibati

Mir Cəlal oğlu Aqil, nəvəsi Leyla ilə. Nardaran 1972.

çağırışlardan gələn sözlər hopub. Məsələn; kartof ikinci çörəkdir, yaxud qarğıdalı ikinci çörəkdir.

On illər boyu oçerk keçmiş sovet məkanında yaşayan ədiblərin ikinci çörəyi olub. Çox istedadlı yazarlar ədəbiyyata gəlmək üçün jurnalistikanın qapısına minnətçi düşüblər. Çünki yazıcının fəal həyat mövqeyini bəlli etmək üçün jurnalistikadan münasib vasitə bir də jurnalistikanın özü idi. Bu mənada Mir Cəlal müəllimin ilk oçerklərində dövrün sifarişindən gələn nüansları ört-bastır etmək ən azı qeyri-səmimi görünərdi.

Zəmanəsindən doğulan və zəmanəsinə oxşayan ilk qələm təcrübələrində — oçerklərdə üstün cəhət isə bundan ibarət idi ki, onların hər birində həyat lövhələri, canlı insanlar və ən əsası canlı xalq dili vardı. Mir Cəlal dövrünün adamlarına, xalqın içinə, ictimai-siyasi, iqtisadi-mədəni proseslərin gedişatına daxil olaraq böyük ümidlərlə səhərdən-axşamacan bir hövur diz qatlamadan çalışan, ictimai mənafeyi hər şeydən üstün tutan soydaşlarının mövcud durumunu qələmə alırdı. Əslində bu əsərlər konkret prototipi olan, adlı-ünvanlı insanlar barəsində bədii parçalardır. Halbuki otuzuncu illərdə, hətta sovet sisteminin dağıldığı son illərə qədər də «qlavlit», mərkəzi komitənin instrukturu cildində publisistik əsərlərdəki canlı bədii lövhələrə, xalq dilindən gələn və yaxud istedadın yaratdığı koloritli kəlmələrə az qala məfkurədə sapmalar, mətbuatın qəliblərdən çıxmaları tərzində sərt qısqançlıqla yanaşırdı.

Elə buna görə də XIX-XX yüzilliklərdə A. Bakıxanovun, M. F. Axundovun, H. B. Zərdabinin, C. Məmədquluzadənin, Ö. F. Nəmanzadənin, Ə. Hüseynzadənin, Ə. Ağayevin, N. Nərimanovun, M. Ə. Rəsulzadənin, Ü. Hacıbəyovun yaratdıqları, əsrarəngizliyi, tarixi-mədəni qaynaqlara bağlılığı, tədqiqat dərinliyi, elmiliyi ilə seçilən parlaq publisistika ənənələrinə qayıtmaq on illiklər boyunca mümkün olmadı. Bu mənada Mir Cəlalin müxtə-

*Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev və
Mir Cəlalin oğlu görkəmli diplomat Hafiz Paşayev.*

lif mətbuat orqanlarında nəşr olunan, kitablarında yer alan oçerkləri milli bədii publisistikanın ilk qaranquşları idi ki, sonralar bir çox ədiblərimizin yaradıcılığına təsirsiz qalmadı. Mir Cəlalin oçerk yaradıcılığı ötən əsrin 60-cı illərinə qədər davam etsə də onun ədib obrazı təpədən dırnağacan zəngin həyat materiallarına söykənən bədii nəsr, dərin araşdırmaların yekunu olan elmi məqalələri və tədqiqatları ilə bağlı idi.

Şübhəsiz ki, məhz bu fonda Mir Cəlali əsl müəllim, əsl insan sayanlar da səhv etmirlər...

Hekayə

Kiçik hekayənin böyük ustadı

Bu bölməni də yazıçı-alimin hekayə janrına verdiyi təriflə davam etdirmək istədim. Mir Cəlal müəllimə görə hekayə yazılı ədəbiyyatda epik növün əsas janrlarından biridir. («Ədəbiyyatşünaslığın əsasları». Mir Cəlal, Pənah Xəlilov. «Maarif» nəşriyyatı, 1988). Şifahi ədəbiyyatda nağıl nədirsə, yazılı ədəbiyyatda hekayə odur.

«Rus ədəbiyyatında «rasskaz», italyanlarda «novella» deyilən bu janr, əsasən realist bir əsərdir. Hekayə xırda şəkilli epik əsərlərin əsas janrıdır. Hekayədə səciyyəvi, ibrətli, ictimai mənə-

sı olan həyatı bir əhvalat, bir, ya iki qəhrəman götürülür, məhdud bir zaman daxilində yığcam, bitkin, realist bədii təsvir verilir.

Hekayə quruluşca o qədər mürəkkəb olmur. Xarakterik bir hadisə, yığcam bir süjet, ümumiləşdirici bir mətləb, müxtəsər, şirin sadə söyləmə üsulu hekayədə əsasdır.

Hekayədə diqqət əsas mətləbə cəlb olunur, müəllif söyləmə, izah, təfərrüat, misal, mühakimə və dəlillərə çox da uymur. Söyləmənin özündə bədii sənətkarlığın bir çox cəhətləri, drammatizm, lirika, romantika, yaxud satira, yumor və s. iştirak edir. Birinci şərt oxucunu maraqlandırmaq, cəlb etmək, onda müəllifi dinləmək həvəsi oyatmaqdır. Belə maraq oyanandan sonra oxucuya ən mühüm mətləbləri, fikir və məqsədləri söyləmək mümkündür.

V. B. Belinski göstərir ki, müasir həyat olduqca mürəkkəb, müxtəlif və pərakəndədir. Elə hadisə, təsadüf, əhvalat var ki, dram üçün azlıq edir, romana çevrilə bilmir, ancaq məna cəhətdən dərin, ibrətli, əhatəlidir. Bir anda əsrləri səciyyələndirə bilər. Hekayədə həmin hadisə alınır, yığcamlıqla sənət dairəsinə, maraqlı şəkllə salınır. Belə müxtəsərlik başqa janrlarda mümkün deyildir. Bu şəkll tematik cəhətdən olduqca geniş və zəngindir. Elə ictimai hadisə düşünmək çətinidir ki, hekayə mövzusu ola bilməsin. Təbiyət-əxlaqi məna daşıyan ibrətli hadisələr, qəlbin dərin sözlərini, amansız ehtirasların toqquşmasını, bir adam, bir cəmiyyət, ya quruluş üzərinə olan acı gülüş və istehzanı hekayədə vermək mümkündür.

Məncə, hekayəyə mükəmməl tərif verilib. Bu nəzəri tezislər Mir Cəlal yaradıcılığının, daha doğrusu, ədibin bədii nəsrinin ruhunu və peşəkar planını təşkil edir. Ümimiləşdirmə, tipik obrazların yaradılması öz yerində, Mir Cəlal dövrünün yazıçıları arasında ən xəlqi olan sənətkarlardan biridir. Şifahi ədəbiyyatda nağıl nədirsə, yazılı ədəbiyyatda hekayə odur, deyən yazıçı bu

tezisi əsas götürərək öz tərəvətini bu gün də bir nağıl şirinliyi ilə yaşadan hekayələr yaratmışdır. Xalqdan gələn, insan davranışlarında milli keyfiyyətlərin bolluğu, bal kimi şirin ləhcə, dioloqların təbiiliyi, lövhələrin inandırıcılığı, sətirlər arasında saf incilərin kimi parlayan məhəlli kolorit Azərbaycan ədəbiyyatında Mir Cəlal nağılını yaradır. Göründüyü kimi özünün hazırladığı nəzəri tezisi öz yaradıcılığında sövq-təbii sınaqdan çıxaran yazıçı bənzərsiz milli hekayə modeli yaratmışdır.

Nağıl və hekayə müqayisəsi zamanı həcmdən, forma oxşarlıqlarından söhbət gedə bilməz. Əlbəttə, zahiri paralellər axtarışında bunlar da kara gələ bilər. Fəqət, mətləb daha dərinədir. Çünki nağıl ruhu Mir Cəlal hekayələrinin genindədir, məzmunundadır. Nağıl ümumən Mir Cəlal bədii sözünün yaddaşı, silinməz izidir.

Nağıl, hekayə müqayisəsini inkişaf etdirmək istəsək Mir Cəlalin bu yığcam əsərlərindən hansı birinə üz tutmaq olar. Götürək 1936-cı ildə qələmə aldığı «Peşimançılıq» əsərini. Əlbəttə, əsərin yaranmasında dövrün sifarişi də yox deyil. 20-30-cu illərin (XX yüzillik) kəndi. Savadsızlıq, dini nihilizm hökm sürür. Əkin-biçində baş gırləyən insanları çaş-baş salmaq, sadəlövlükdən yararlanıb aldatmaq asandır. Belə bir mənəvi müstəvidə xəbər yayılır ki, «İmam zühur eləyib...» «Qayıdanların deməyinə görə Bitdildə zühur eləyən imam indiyəcən gəlib getmiş imamların, hətta peyğəmbərlərin əlini taxtaya bağlayıb. Bir sözü iki deyil. Gözünün ucu ilə işarə edib: «dağıl!» — desə, yeddi yeri, yeddi göyü bir-birinin üstünə tökər, bir bəşər salamat qalmaz. İmam bu qüdrətini göstərmir, göstərmək də istəmir». Çünki dünya xali deyil. Hələ pineçi Məşədiəhməd kimi gecədə 7 rükət qəza namazı qılan, Asta xala kimi sutqada yezidə 33 təsbeh lənət oxuyan, Buxaxlı kimi tək səbr gələndə yolundan dö-nənlər var. Nikolay yüzüklərini Mirzəkərim kimi sandıqda sax-

layıb əzizləyən, baxdıqca ah çəkən var. Yer üzündə hələ Ağaləsgərin xam eşşəyi və özü kimi əməli saleh məxluq var. Bu eşşək Allahın fağır məxluqu, yolda bir komsomolçu görən kimi finxırıb üzünü yana çevirər «məlunların» üzünə baxmaqla özünü günaha batırmaq istəməzdi. Ağaləsgər nəslində görmədiyi fəzilliyi eşşəyində görəndə onun qabağına keçib, üzündən, gözündən öpdü və onun dərgah qapısında sallanan yekə başına and içdi ki, o özü də komsomolçuların üzünə baxmasın. O, eşşəyi ilə özü arasında qoyduğu bu şərti, əhdi-peymanı təsdiqləmək üçün üzünü göylərə çevirdi və əllərini qaldırıb, «sidqi-dil» ilə Allahından istədi:

— Pərvərdiyara, qiyamətin günündə mənə bu günahsız, xoşbəxt məxluqdan ayırma. Bu dünyada bu mənə xidmət edib, o dünyada da mən həqiri buna xadim ver. Bu dünyada mənim ağırlığımı bu çəkib, o dünyada da bunun ağırlığını mənim belimə yüklə. Ta ki, bunun xeyir-duasının sayəsində mən də bir parça feyz alım.

Məhz bu düşüncələrin hökmranlıq etdiyi vaxt aralığında sadə kəndli Əkbər arvadı Mayanı da qoltuğuna vurub həm özünü, həm də övrətini dərdlərdən xilas etmək üçün imamı ziyarətə gedir.

Yazıçı bütün hekayə boyu nağıl üslubunu davam etdirir.

«Bir çalmalı seyid bunlara baxırdı...

... Çalmalı seyid künbəzin açıq, dar, mehrabvari qapısından sürüşüb Əkbəri içəri çəkdi, dümsüklədi:

— Ərizəni ver!

Əkbər utana-utana:

— Ərizəm yoxdu, — dedi

— Pəhə... bu olmadı! Gəlin!

Çalmalı seyid təkrar onları künbəzin üstünə çıxartdı. Əkbəri o ki var danladı:

— Rəhmətlik oğlu, bu yaşa gəlmisən bilmirsən ziyarətin qaydası nədi?

Cibindən bir qələmdən çıxartdı. Uzun bir kağızı əlinə alıb dizinə söykədi:

— Buyur, — dedi, — mətləbini yazım.

Əkbər gözünü göstərdi. (onun bir gözü tökülmüşdü, istəyirdi ki, imam tökülən gözünü bərpa eləsin — *qeyd R.G.*) bir də qarnını qucaqlayıb:

— Bu zəhrimarin da, — dedi, — sancısı var, yediyimi əritmir.

Çalmalı seyid, Əkbərin adını, atasının adını soruşdu.

— Bəs familyam? — deyə Əkbər təəccüblə sual verdi.

— İmama nə familya?»

Əlbəttə çıxan göz sağalmaz, imam da mədə-bağırsaqlar həkim deyil ki, sancını kəssin və yaxud qida həzmini yüngülləşdirsin. Kələkbaz seyid onların xeyli pulunu alır, yerdə qalan pulu da basa-basda Maya oğurladır və onlar kor-peşman geri dönlər.

Mir Cəlalın hekayə janrının nəzəri əsaslarını müəyyən edən elmi fikirlərinin ardınca maraqlı süjetə malik yığcam bir hekayədən böyük bir parçanı təsadüfən seçmədim. Məqsədim bu janr qarşısında qoyulan tələblərə ədibin necə əməl elədiyini göstərmək, eyni zamanda onun əsərlərinə ilkin başlanğıcdan, nağıllardan gələn xalq ruhunu canlandırmaq idi. Xalq yaradıcılığına bağlılıq təkcə bu hekayəyə deyil, ümumən Mir Cəlal yaradıcılığına xas xüsusiyyətdir. Yazıcının istifadə etdiyi xalq ifadələri, bayatı, atalar sözü, ibarə, məsəl, alqış, qarğış, aforizm və s. yığış toplasaq kifayət qədər həcmli bir kitab alınar. Sanki bunlar Mir Cəlalın bədii fikrini süsləyib bəzəyir, ədəbi ideyanı daha da cazibədar, görünən eləyir.

Bir qədər öncə ədibin ümumən yaradıcılıq yolunun mənbələrini müəyyən edərkən üç məqamı qeyd etdik; bunlar klassik Şərq mədəniyyəti, o sıradan qədim Şərq ədəbiyyatı, milli ədə-

*Yazıçılar İttifaqında. Mir Cəlal, Ə. Məmmədخانlı, S. Rəhman,
O. Sarıvəlli, Ə. Əbüllhəsən, İ. Qasimov, B. Bayramov,
M. Süleymanov, G. Hüseynoğlu, Ə. Cəmil, Q. Qasımzadə, H. Arif. 1959.*

biyyat və rus dili vasitəsilə əxz edilən dünya ədəbiyyatı. Sırada ikinci yerdə göstərilməsinə baxmayaraq milli ədəbiyyatın, o cümlədən milli nəsrin təsiri öndə gəlməlidir. Bu təbiidir.

Çünki Mir Cəlal təpədən dırnağa milli yazıçıdır və Azərbaycan milli nəsrinin inkişaf yollarını incələyən həssas ədəbiyyatşünaslardan biridir.

Bir alim kimi epik bədii təfəkkürün daha erkən çağları haqqında söz açan Mir Cəlal haqlı olaraq Məhəmməd Füzulinin «Şikayətnamə», «Həquqətüs-Şühəda», «Rindü-Zahid» kimi ədəbiyyatımızın erkən nəsri üzərində daha geniş dayanır.

Milli ədəbiyyatımızda epik janra yeni bir biçim verən, onu böyük bir ustalıqla xəlqiləşdirən Mirzə Cəlil Mir Cəlalin ustadıdır desək, yanılmarıq. Ədib bu ölməz sənətkarın söz dünyasına əsərlər həsr etmiş, «Azərbaycanda ədəbi məktəblər» adlı unikal tədqiqatında Mirzə Cəlili realizm ədəbi məktəbinin yaradıcısı mərtəbəsində qiymətləndirmişdir.

Biz tələbə olanda, elə sonralar da onun «Rus nəsri Qoqolun «Şinel»indən, Azərbaycan nəsri Cəlil Məmmədquluzadənin «Poçt qutusu»ndan çıxıb» aforizmini təkrarlamaqdan xüsusi zövq alırdıq.

Böyük sənətkarların yaradıcılığının təhlilinə əsərlər, kitablar həsr edən Mir Cəlal eyni bir sədaqətlə C. Məmmədquluzadə, Ə. B. Haqverdiyev, Ü. Hacıbəyov ənənələrini davam etdirirdi.

Məhz elə buna görə də Mir Cəlalin hekayələrinin əsli-kökü, bünövrəsi var. Bu özül ədibin həqiqətən də parlaq, eyni zamanda təvazökar istedadının, nəsrin tarixi təcrübəsinin, xalqdan əxz etdiyi canlı həyatın üzərində dayanır.

Bəzən ədəbi-tənqid ədəbi nəsillərin qarşılıqlı əlaqəsi, ənənənin davam etməsi problemindən danışarkən XIX əsr və XX əsrin 20-ci illərinə qədər olan ədəbi proseslə 20-60-cı illər arasında olan ədəbi proses arasında qırıqlıq görürlər. Burada hə-

qiqət var. Həqiqətən də Mirzə Fətəli Axundovla başlayan, sonralar böyük sənətkarların novator axtarışları ilə yüksələn söz sənəti M. Hadi, M. Müşfiq, Ə. Cavad, S. Mənsur, H. Cavid, C. Cabbarlı, A. İldırım, Ə. Hüseynzadə, Ə. Ağayev, M. Ə. Rəsulzadə və başqaları kimi ya həyatları bahasına, ya sürgün, ya mühacirət uçurumlarına sürüldükdən sonra, yaxud Mirzə Cəlil kimi dahi bir sənətkar elə vətəninin içində ürəyinin sözünü deyə bilmədiyi dəhşətli bir zaman içində milli kökdən demək olar ki, qoparıldı, onların yerini 70 il at oynadan proletar ədiblər tutdular.

Görünür, biz bu kitabın sonuna doğru Mir Cəlalin yaradıcılığında sovet ideologiyasından gələn qüsurlara toxunub bunun izahının məntiqini tapmağa da ehtiyac duyacağıq. Çünki bunsuz sənətkarın bu dünyaya qoyub getdiyi silinməz izlər tam və dolğun əks olunmaz.

Amma mən bu sətirləri yazarkən Mir Cəlalin bədii nəsri ilə, hekayə və romanlarıyla özündən sonra gələn bir neçə ədəbi nəsil arasında sıx bağlılıq görürəm. İsa Hüseynov, Sabir Əhmədov, Əkrəm Əylisli, Elçin, Anar, İsi Məlikzadə, Məmməd Oruc, Seyran Səxavət, Aqil Abbas və bu sıradan neçə-neçə yazıçının əsərləri ilə Mir Cəlalin bədii üslubu, təhkiyyəsi, sözdə və insan obrazlarında daşınan kolorit, xalq yumorundan istifadə və digər bədii keyfiyyət göstəriciləri arasında sözün yaxşı mənasında qəribə bir yaxınlıq, qohumluq, doğmalılıq görürəm.

Bunun səbəbi var. Səbəb ondan ibarətdir ki, Mir Cəlal da, adını çəkdiyim və çəkmədiyim bütün bu üslublu, belə ədəbi məfkurəli yazıçılar da ənənəyə və milli kökə bağlı sənətkarlardır. Əslində mənbə vahiddir: Mirzə Cəlilin başçılıq etdiyi realist ədəbi məktəb...

Mir Cəlal məhz həmin zaman kəsiyində keçmişlə gələcək, ədəbi ənənə və yeni nəsillər arasında mövcud olan tək-tük etibar körpülərindən biridir. Mir Cəlal bu missiyanı planlı şəkildə

həyata keçirmirdi. Atalar-oğullar əlaqəsinin belə uğurlu alınması hər şeydən öncə bununla bağlı ola bilər ki, Mir Cəlal gerçək ənənələrə söykənən, öz üzərinə düşən vəzifəni dərinlən, şüurlu şəkildə dərk edən, fitrətən istedadlı yazıçı idi. Şübhəsiz ki, yaxşı yazıçı və yaxşı əsər təsirsiz qalmır.

Mir Cəlal müəllim bədii əsərlərə təhlil verərkən ədəbi qayəni təbii ki, əsas götürür. Ədibə görə içi, məqsədi olmayan yazı nə qədər incə söz naxışları ilə süslənsə də nəticə alınmaz. Bununla yanaşı o ədəbi əsərin məziyyətləri sırasında sənətkarlığa, mövzunun bədii baxımdan ifadə imkanlarına xüsusi önəm verir və bu barədə məxsusi bir ilhamla söz açır. Əslində ədibin vurğuladığı bu cəhət ədəbiyyatı digər təfəkkür sahələrindən ayıran, daha doğrusu fərqləndirən bir amildir.

Dəryanın dadını bilmək üçün onun bütün suyunu içmək mümkün deyil və buna gərək də yoxdur. Bir-iki damlanın tamına baxmaq kifayət edər ki, o dəryanın yararlılığı barədə qərar qəbul edəsən. Bu meyarla Mir Cəlalin bəzi hekayələrini incələmək yerinə düşər.

Ümumən yazıçının kiçik həcmli nəsr əsərlərini birləşdirən və fərqləndirən xüsusiyyətlər vardır. Mövzu dairəsi, ifadə tərz, lirizm, ciddilik, gülüş ünsürlərinin dərəcəsi bu hekayələri təsnifləşdirməyə imkan yaradır.

Hekayələri birləşdirən cəhət budur ki, bu əsərlərin hər biri ilhamın diqtəsi və professional yazıçının qələmi ilə yaradılmışdır. Zəngin dil materialı, obrazların canlılığı, struktur tamlığı, artıq təfərrüatların olmaması, başqa sözlə lakonizm başlıca keyfiyyətlər sayıla bilər.

Mir Cəlalin hekayələri səmimi və inandırıcıdır. Elə buna görə də oxunaqlıdır. Hər bir hekayənin dramatik əsərlərdə olduğu kimi fabulası, hadisələrin inkişafı, kulminasiyası və finalı vardır. Belə bir sərt yazı qaydasının gözlənilməsi ədibin bədii

düşüncəsinin ardıcılığı, aydınlığı ilə bağlıdır. Hekayələr birnəfəsə oxunur və ömürlük yadda qalır. Hadisələrin öz axarı daha önəmlidir. Təsvirin qəlizləşdirilməsinə, üslub mürəkkəbliyinə qətiyyətlə yol verilmir. Sadə təsvir nağıllardakı kimi dinamik və cəlbedicidir. Mir Cəlalin hekayələri, əgər belə demək mümkündürsə, tanınma nişanı olan əsərlərdir.

Onun bir çox hekayələri məlum zaman kəsiyində xalqın savad səviyyəsinə, ümumi dünyagörüşünə uyğun olaraq maarifçi xarakter daşıyır. Bu cəhət ədibin demək olar ki, bütün yaradıcılığına xasdır.

Mir Cəlalin 1933-cü ildə yazdığı hekayələrdən biri «Qaymaq» adlanır. Məcəzi dillə desək bu əsər həqiqətən qaymaq kimi şirin, ləzzətli bir əsərdir.

«Mehbalı kişinin Məşədi Möhsünlə haqq-salamı vardı. Onu zəmanənin təmiz və doğru adamlarından sayardı. Mehbalı kişi bir inəyin məhsulunu ancaq ona satardı.

Qış gecəsinin ayazında donmuş və qalınlaşmış qaymağı mis kasaya tökər, kasanın ağzını dəsmalla örtər, ovcuna alıb vağzala, Məşədi Möhsünün dükanına yollanardı.

Hər səhər Mehbalı kişinin vacib işi bu idi. Yolda birisi, şəhərdən gəlmiş bir qaymaq tamarzısı çıxıb desəydi ki:

— Ay Mehbalı dayı, neçə istəyirsən al, o qaymağı məndən eləmə! — Mehbalı kişi qulaq verməzdi. Kasa dolusu qızıl da versən, sözündən dönməzdi və:

— Qaymaq Məşədi Möhsünündü, — deyərdi.

Mehbalı kişi qaymağı neçəyə satardı? Məşədi Möhsünlə necə şertləşib kəşmişdi. Biz bunu bilmirik. Yəqin etmək olardı ki, bunu Mehbalı kişi özü də bilmir. Onun bildiyi şey bu idi ki, Məşədi Möhsün qaymağı görə kimisi gülümsəyir. İki barmağı arasında sıxdığı köhrəbə müştüyü yerə qoyub, müştərisinə əl verir, əhvallaşır, kasanı tərəzisinin bir gözüne qoyur, o biri gözüne

Mir Cəlal oğlanları Arif və Aqillə. 1963.

Mir Cəlal və Püstə xanım doğmaları arasında. 1967.

çəki daşları yığır. Daşlar çatışmadıqda, kasanın ləngəri yerdən qalxanadək soğandan, sarımsaqdan, alça qurusundan, fındıqdan, qozdan... əlinə gələnə tərəziyə atır sonra qısa və ucu getmiş karandaş ilə qaymağın çəkisini divara yazır. Qabı boşaldıb Mehbalı kişiye qaytarır və: «Xoş gəldin!» — deyir.

Mehbalı kişi nə daş tərəziyə, nə də haqq-hesaba baxardı, çünki bundan arxayındı. Ancaq Məşədi Möhsünün qabı nə vaxt boşaldacağını gözlərdi. Məşədi Möhsün haqq-hesabı divara qeyd eləyəndə Mehbalı kişi elə zənn edərki ki, qaymağın pulu cırıncı-cırıncı cibinə gəlib tökülür. O zaman kənddə kooperativ də (dükən, mağaza — *qeyd R. Gülgün*) yaxşı işləmirdi. Mehbalı kişi şeyi Məşədi Möhsündən alardı. Qaymağı təhvil verər, qayıdıb getmək istəyəndə yadına düşərdi ki, evə kibrit lazımdır, arvad zəncəfil tapşırıb... kibrit və zəncəfil alardı, utana-utana soruşardı:

— Məşədi indi zəhmət də verirəm, hesabımız nə sayaq oldu?

Məşədi Möhsün müştüyü bir ağız sorar, qalın və mavi tüsüdən yumulan gözlərini qıyar, əyilib divardakı siyahıya baxar, barmaqlarını oynadar, çötkəyə vurur, cavab verərdi:

— Deməli, bir kasa da qaymaq gəlsə əl-ələ, baş-başa çıxarıq. Eybi yoxdur gətirərsən baxarıq. İndi, Allaha şükür, özgəsi deyilsən ki...

Mehbalı dərhal boyun olardı:

— Bir kasa demədin?

— Bəli, bir kasa.

— Baş üstə!»

Bu parlaq təsvir, qeyri adi bədii məziyyətləri ilə seçilən bu nümunə bənzərsiz yazıçı Mir Cəlal qələminə məxsusdur. Mən az qalıram hekayənin davamını da sözbəsöz bura köçürərək sizi xalqımızın keçmişindən alınmış canlı lövhə ilə baş-başa qoyum. Burada ecazkar sənət özü danışır, onun hər hansı bir şərhə ehti-

yacı yoxdur. Təsəvvür edin, deyildi ki kimi bu hekayə 1933-cü ildə yazıcının 24-25 yaşı olarkən qələmə alınıb. Elə bir dövrdə ki, ədəbiyyatda sovet qəlibləri, dəhşətli sxematizm artıq bərqərar olmuşdu. Işıqlı düşüncə üzərinə totalitar hücum başlanmışdı, sosializm, kommunizm ideyaları, kolxoz, komsomolçu, kommunist, partiya, artel... cəbr aparatının ən müxtəlif adlı bütün iri və xırda, əhəmiyyətli və əhəmiyyətsiz çarxları, vintləri hərəkətə gələrək insanların beyninə xülyadan başqa bir şey olmayan cəfəngiyyatları pərçim edirdi. Mir Cəlalın «Qaymaq» hekayəsindəki duru, xəlqi və obrazlı düşüncə havası dəhşətli dərəcədə bulanmış bir mühitə qarşı kamil sənətkar üsyanı idi.

Hekayənin dilindəki ifadə zənginliyi, təbiilik heyranat doğurur, mənə burada sözü də, o sözü yaradan yazıcını da unutduran peşəkarlıqdan, istedadın və sənətkarlığın qeyri adi qüdrətindən söhbət gedə bilər. Görmək elə çətin deyil ki, zərif və həssas təsvir söz-söz, cümlə-cümlə davam etdikcə bədii təhkiyyə öz mis-siyasını başa vurur, artıq oxucu hansısa bir mətni oxuduğunu unudur. O, görür. Oxucu sanki bir səhnəni seyr edirmiş kimi Mehbalının qaymağı necə tədarük eləyib vağzala aparmağını, Məşədi Möhsünün onu qarşılamasını, qaymağı çəkib təhvil almağını, Mehbalının utana-utana zəncəfil və kibrit istəməyini görür.

Bu hələ azdır.

Oxucu hadisənin içinə daxil olur. O, Mehbalıyla, Məşədi Möhsünlə nəfəs-nəfəsə dayanır. Məşədi Möhsünün kəhrəbə müştüyündən çıxan qalın və mavi tüstü oxucunun da gözünü acıdır.

İşlər elə belə də gedərdi. Əgər günlərin bir günü Mehbalının vacib işi çıxmasaydı və axşamdan arvadına tapşırmasaydı ki, mən suda olacağam, gədə duran kimi qaymağı ver aparsın. Tez çatdırsın ha, kişi gözləyəcəkdir.

Belə olur ki, qaymağı Mehbalının 8 yaşlı oğlu Nadir aparır.

Yolda tamah güc gəlir, uşaq qaymağın bir layını yeyir. Məşədi Möhsün buna görə malı qəbul etmir. Evdə mərəkə qopur. Qaymağın yalnız dadını bilən, heç vaxt doyunca qaymaq yeməyən Nadir əslində bu məhsulun əsl sahiblərindən biridir. Axı səhərdən axşamacan inəyi o otarır. Atası ot gətirir, anası sağır. Nadirin balaca ağı kəsdirə bilmir ki, əziyyəti çəkən ailə, nəyə görə qaymaq Məşədi Möhsünə qismət olsun. Yalnız ona görəmi, Mehbalı sadələvəhdür, böyüklər qarşısında dayananda özünü, ailəsini, bir sözlə haqqını unudur.

Ata tərəfindən cəzalanan «Nadir fürsət tapıb dəhlizə keçdi, küçəyə qaçdı. Küçədə heç kəs yox idi. Hava qaranlıqlaşmışdı. Küçənin sonunda bir söyüd ağacı vardı Nadir başını ağacın soyuq gövdəsinə söykəyib ağlamağa başladı.

Nadir həmin bu söyüd ağacından sarı inək üçün nə qədər yarpaq tökmüşdü! Yaz günləri onu doyurmamış, qarnını şişirtməmiş evə qayıtmazdı. İnək qazan dolusu süd verərdi. Nədənə süd qazana tökülər tökülməz çevrilib özgənin malı olurdu. Budur, həmin inəyin qaymağı özgənin malıdır. Bir barmaq yediyi üçün Nadiri döyürlər, söyürlər...»

Beləcə, hekayədə qüssəli başlanğıc, sadə insanın evindəki gərgin drammatizm, cəzalanan uşağın sarı inək üçün yarpaq çırpdığı söyüdə baş söykəyərək ağlamasıyla mətnə daxil olan xəfif lirizm, hansısa fırılacağına görə Məşədi Möhsünün dükanının möhürlənməsi, özünün isə qapı-bacasını bağlayıb bir gecənin içində aradan çıxmasından irəli gələn komizm və nəhayət öz məhsulunun dəyərini və dadını bilərək gözü açılan ailənin ovqatından doğan, Mir Cəlal müəllimin digər nəsr əsərlərinə xas nikbin sonluq, eləcə də həssas oxucunun fərdi qaydada sezə biləcəyi digər keyfiyyətlər «Qaymaq» əsərinə milli hekayəçilikdə ayrıca bir mövqe qazandırır.

«Qaymaq»da Mirzə Cəlil ruhu yaşayır. Mehbalı sovet dövrünə gəlib çıxan, hələ də yaşayan Novruzəlidir.

Novruzəli ağasına buğda gətirir, kənd məhsulu gətirir, poçt qutusuna atmağa məktub aparır. Mehbalı eyni yazıqlıq və mütiliklə can qoyub hasilə gətirdiyi məhsulun özünə, ailəsinə hansı zillətlə başa gəldiyinin fərqinə varmadan Məşədi Möhsünə qaymaq daşıyır.

Əgər mənim istəkli müəllimim, belə bir mükəmməl nəsr parçasının müəllifi Mir Cəlal yaşasaydı mən ondan rica edərdim ki, hekayənin adından dərhal sonra kursiv hərflərlə belə bir cümlə yazsın «Ustadım Mirzə Cəlilə ithaf edirəm». «Poçt qutusu» ilə ruh yaxınlığına baxmayaraq «Qaymaq» bənzəri olmayan bir hekayədir və sonralar Azərbaycan nəsrində bu janrın inkişafına təsir göstərə bilmiş, klassik ədəbiyyatımızla sonrakı ədəbi proseslər arasında etibarlı körpü rolunu oynamışdır.

Bir mülahizəmi də bildirib əsər haqqında düşüncələrimə nöqtə qoymaq istərdim. Əsərin sonunda Mehbalının etiraflarından bilinir ki, kəndlinin öz qaymağına sahib olmağının səbəbkarı sovet hökumətidir.

«Qaymaq» hekayəsi o qədər tam və mükəmməl qələmə alınıb ki, Mehbalının bir yerdə düşündüyü və bir yerdə də dilə gətirdiyi sovet hökuməti sözünün yadlığı, hətta mən deyərdim ki, bəlkə də əsərin çapını mümkün edən bir vasitə olaraq mətnə salındığı dərhal bilinir.

Qəribədir ki, 1933-cü ildə qələmə alınan bu kamil sənət əsəri ilk dəfə yazıldığından 23 il sonra 1956-cı ildə ədibin iki cildlik seçilmiş əsərlərinin birinci cildində işıq üzü görmüşdür.

Tarix göstəricisinə görə yazıcının çap olunan ilk hekayəsi «Doktor Cinayətov»dur («Ədəbiyyat cəbhəsində», 1930) əsərin sadə, bəlkə də ciddi nəsrin uğurları üçün bir o qədər də təminat verməyən süjet xətti var. Tələbə Ramazanın kankan atası zədə

alib yatağa düşür və həkim dalınca gedən oğlan xəstəxanada Doktor Cinayətovun adamı hövsələdən çıxaran astagəlliyi, insan intizarına, xəstə ağrılarına dəhşətli bir laqeydliyi ilə qarşılaşır.

Həkim Cinayətovun daxili boşluğu, biganəliyi, Ramazanın həyəcanları ilk qələm təcrübəsinin yazıçıya verdiyi fürsət miqyasında təsirlidir.

Zaman keçəcək 1930-cu ildən 1978-ci ilə, ömrünün son günlərinə qədər Mir Cəlal yüzlərlə hekayə yazacaq, bu hekayələrin içərisində çağdaş Azərbaycan hekayəçiliyinin zirvəsinə yüksələn əsərlər də az olmayacaq. Digəl ki, «Doktor Cinayətov» Mir Cəlalin həqiqi yazar olduğunu, istedadını, ədəbiyyata yeni bir nəfəs gəldiyini bildirən əsərlər sırasında ilkinliyini heç zaman əldən verməyəcək. Sonralar Mir Cəlal müəllim «Bir gəncin manifesti»ni yaradacaq. Olsun, amma ki, «Doktor Cinayətov» (Sonrakı nəşrlərdə «Həkim Cinayətov», *qeyd —R. Gülgün*) hekayəsi gənc bir yazıcının kiçik manifesti səlahiyyətini özündə saxlayacaq.

Ədəbiyyata gələn gənc yazıcının iddiası və imkanları nədən ibarət idi? Nəşr üzü görən ilk hekayə nələri bəyan edirdi?

Öncə diqqəti çəkən budur ki, bu yazı ilə Mir Cəlal özündən əvvəlki klassik nəsr ənənələrinə qırılmaz tellərlə bağlı olduğunu bəlli edirdi. Şübhəsiz ki, bu ənənə M. F. Axundovla başlayan C. Məmmədquluzadə, Ə. B. Haqverdiyev nəsrilə zirvəyə yüksələn tənqidi-realizm və realizm ədəbi məktəblərinin zəngin xəzinəsindən qaynaqlanır.

İkincisi, əsəri ilk qələm təcrübəsi adlandırmaq ən azı inşafsızlıq olardı. Çünki hekayə kifayət qədər peşəkar bir qələmə məxsusdur, mətləbdən kənar lüzumsuz təsvirlərə, müəllif müdaxilələrinə yer verilməyib.

Üçüncüsü, bədii üslub konkret hadisənin bəlli bir həyat

parçasının təsvirinə əsaslanıb, gənc yazıçı şəxsi düşüncələrə deyil, situasiyanı, olmuş əhvalatı göstərməyə üstünlük verir.

Dördüncüsü, təhkiyədə pafos yoxdur, əvəzinə reallığın sadə təhkiyyəsi verilir.

Beşinci məziyyət olaraq maksimum yığcamlıq diqqəti cəlb edir.

Altıncı cəhət məzmunun və yazıçı niyyətinin maarifçilik ruhu ilə bağlıdır. Və nəhayət Mir Cəlal hekayələrinin böyük bir qisminə aid edilə bilən komizmi xüsusə qeyd etmək yerinə düşərdi (gülüş hədəfinə çevrilən həkimin həyatda olmayan Cınayətov soyadı daşması da elə bu səbəbdən irəli gəlir).

Bir kiçik hekayə ətrafında düşünərkən bu və ya digər əsərin uğurunu təmin edən bu sayda sənətkarlıq məziyyətlərinin meydana çıxması sübut edir ki, Mir Cəlal yaradıcılığının bütün dövrlərində püxtə bir sənətkar olmuşdur. Ədib ilk hekayəsində bir ədəbi manifest olaraq irəli sürdüyü nəzəri tələblərə bütün yaradıcılığı boyu əməl etmiş, axtarıqlarını, ədəbi nailiyyətlərini əsərdən-əsərə, hekayədən-hekayəyə, povestdən-povestə, romandan-romana artırmış və Azərbaycan bədii nəsrində yalnız ona məxsus olan sənət zirvəsinə yüksələ bilmişdir.

Mir Cəlal hekayələrində öyrədici qayə sərhəd tanımır. Yazıçı insanı ardıcıl bir ilhamla məhz insan kimi yaşamağa, öz haqq və hüququnu dərk edib anlamağa, zəhmətinin, torpağının, təbiətinin, öz sağlamlığının qədrini bilməyə, mənəvi cəhətdən güclü olmağa səsləyir.

Yazıcının yaradıcılığının mövzu, mündəricə və üslubi təsnifatını aparmaq ədəbi tənqidin sevdiyi, tez-tez müraciət elədiyi araşdırma formasıdır. Mənim kimi sırasıyla oxucular ayrı-ayrı əsərlərin lokal təəssüratına üstünlük verirlər. Elmi-nöqtəyi nəzərdən birinci yol münasibdir. İkinci yanaşma da özünü doğruldur və daha çox kütləvi xarakter daşıyır. Bəlkə də iki yanaşma-

Mir Cəlal həyat yoldaşı Püstə xanım.

nın sintezi daha mükəmməl nəticələrə gətirib çıxara bilərdi. Hər halda ümumiləşdirmə dağınıqlığı aradan qaldırır, müəyyən sistem yaradır. Mir Cəlalın hekayələrini tam təsnif etmək bir qədər çətinidir. Ümumiyyətlə, hər hansı bir sənətkarın mövcud əsərlərini qruplaşdırarkən nə qədər diqqət göstərilərsə də ədəbi nümunələrdən bir qismi əlahiddə bir statusla görünəcək. Çünki zəngin yazıçı dünyasının ən ideal miqyasda ayırd edilməsi mümkünsüzdür. Sonradan Mir Cəlalşünasların tənqidinə məruz qalmamaq üçün sadə bir təsnifat aparır və hekayələrinin konkret bir qruplaşdırmaya uyğun gəlməməsini yazıçı Mir Cəlalın uğuru, başqa sözlə sənətkar üstünlüyü sayıram.

Hələlik isə bölgünü təqdim edirəm. Mir Cəlalın bir-birindən maraqlı, estetik mahiyyətinə, mövzusuna, müəllifin həyat həqiqətinə münasibətinə və digər ədəbi-bədii məziyyətlərinə görə fərqlənən kiçik həcmli əsərlərini bu sayaq qruplaşdırmaq olardı:

1. Lirik psixoloji hekayələr;
2. Maarifçi hekayələr;
3. Təbiət hekayələri;
4. Uşaq hekayələri (hətta!);
5. Müharibə mövzulu hekayələr;
6. Satirik, yumoristik hekayələr;
7. Cəmiyyətin mahiyyətini təhrif edən formalizmin ifşasına yönəlik əsərlər;
8. Sovet ideologiyasının sifarişi ilə qələmə alınan qurama hekayələr.

Göründüyü kimi burada məzmun, mövzu və üslub baxımından yanaşma müxtəlif olduğuna görə hər hansı bəndlər arasında kəskin fərqlər qoymaq mümkün deyil. Tutaım müharibə mövzulu və yaxud maarifçi xarakterli hekayələrdə asanlıqla lirik-psixoloji çalarları izləmək olar. Bu bölgü elmi deyil, oxucu təəssüratından doğan bir təsnifatdır.

Mir Cəlal 1940-cı illərin əvvəllərindən, daha doğrusu İkinci Dünya Müharibəsi başlandıqdan sonra bu mövzuda çox sayda hekayələr qələmə almışdır. Ədibin «Leyla», «Şərbət», «Vətən yaraları», «Mənim də haqqım var», «Salam», «Oğul», «Döyüşçünün dedikləri», «Titrək bir səs», «Qardaş qanı», «Boz adam», «Atlı», «Şahin və Sona», «Odlu mahnılar», «Havalı adam», «Mərcan nənə», «Göylər adamı», «Axşam səfəri» və başqa əsərləri bu qəbildəndir.

Müharibədən öncə ədibin qələmindən çıxan əsərlərdə xalq həyatının real epizodları nə qədər zəngin bir yazı üslubu və cazibədar süjet xətti ilə, Mir Cəlal qələminə məxsus zərif təsvirlərlə, dərin yumor ovqatıyla maraq doğururdusa, müharibə mövzulu hekayələrdə də dəhşətli hərbin ölüm, qan saçan fonunda insanlar, onların hiss və həyəcanları, humanizm çağırışları bir o qədər ustalıqla ədəbiyyata gətirilmişdir. İnsan sarsıntıları, dözümlü, inam, bitib tükənməyən həsrət və intizar bu əsərlərin ruhudur, canı-qanıdır.

Mir Cəlalın müharibə mövzulu hekayələri yazıcının bənzərsiz yazı üslubuna uyğun olaraq yığcamlığı, həyatiliyi və yadda qalan kompazisiyası ilə seçilir. Burada intizardan çatlayan arxa cəbhə də var, od-alov yayan cəbhə xətti də.

Müharibə mövzulu hekayələrin demək olar ki, hamısında insan mənəviyyəti, adamların bir-birinə, vətən torpağına, uşağa, qocaya, qadına inamı, sevgisi, dostluq münasibətləri bədii vasitələrin dili ilə sanki sınağa çəkilir və hər dəfə də dostluq, qarşılıqlı etibar düşmənin açdığı atəşlərdən daha güclü görünür. Kim nə deyir desin və nə qədər paradoksal səslənsə də Mir Cəlalın hətta müharibədən bəhs edən hekayələrində də romantik bir ruh bərqərarlıdır. Mən buna ad axtarmağa, bir məqam tərif verməyə çalışdım. Yenə də yozum həvəsi məni nağılların romantik poetikasına apardı. Müharibə hekayələrində Mir Cəlal bir sənətkar

Mir Cəlal qələm dostları ilə N. Gəncəvinin məqbərəsi önündə.

Düşüncəli anlar.

olaraq mövzunun bədii həllinə yaxşı bələd olduğu səmtdən girişib. Çünki onun məqsədi qlobal hərbi nöqteyi-nəzərdən və tarixi aspektdən bir-biri ilə ölüm savaşına girən iki imperiyanın, iki tiranın ölüm-dirim savaşının, lap elə deyək ki, bədii xronikasını canlandırmaq deyil, mövcud situasiyada insanın mənəvi varlığını anlatmaq idi.

Budur, tibb bacısı yaralı Bəhramın qan çilənmiş silahını başqa bir əsgərə verir və əsgər həmin qanlı silahla döyüşə yollanır («Qardaş qanı». 1941).

...Aqıl döyüşür. Lap nağıllarda olduğu kimi, o tək canıyla elə bir manevr düşünür ki, düşmənin iki qüvvəsi hərbi meydanında üz-üzə qalaraq bir-birini məhv edir («Atlı». 1942).

...«Boz adam» hekayəsində əsir düşən təcrübəsiz əsgər belinə patron yeşiyi yükləyib düşmənin mövqeləri barədə bütün səhih məlumatları öyrənir və həmin boz adamı (düşməni) məhv edərək öz hərbi hissəsinə dönür.

... Sona Şahinə («Sona və Şahin») nağıllardakı kimi qovuşur. «Orda o düzənli bağlarda qızın səsini eşidən, dərini duyan olurdu mu? Bunu bilmirik. Bildiyimiz budur ki, yaz quşları, ətirli yarpaqlar içində uçuşan o xeyir mələkləri sınıq qəlbin mahnısını ipək kimi tel-tel edib havaya səpər, sabah yeli ilə Şahinə göndərirdilər. Qız da o Şahinin xəyalı ilə göylərdə yaşardı. Buludları, dumanları, məsafələri yarar, ərşə qədər uçar, yerlərdə itirdiyi məhəbbətini səmada axtarırdı. Gündüz sakit ayazların dərinlərinə dalıb, məyusluq içində boğular, gecə də diz çöküb hər ulduzdan soruşardı. Hilalı hilal qəddinə, bədri solğun çöhrəsinə, qaranlığı kor taleyinə şahid çəkərdi. Baharı acı xatirələrdə, xəzanı məhrumiyyət ahlalarında batıb gedərdi.

Yenə xəzan bütün qəm qüssəsi ilə gəlmişdi. Sonaya tutqun axşamlar, intizarlı səhərlər, sarsıntılar, solğunluqlar, naümidliklər gətirmişdi.

Sona iydəliyə çıxıb kölgəliklər içində kəpənək kimi gəzirdi. Birdən göylər şaqqıldadı.

Ayaz göylər şaqqıldamaz ki!

Sona gözünü qaldırıb üföqləri ölçən təyyarələri görəndə yanaqları gül kimi qızardı, vücudunun bütün qanı qəlbinə yığıldı. Gözləri çıraqla kimi yandı. Dodaqları yarpaqla kimi əsdi. Gözü səmada, özü o yan-bu yana yüyürdü. Hay salmaq, nəşə demək istədi. Dili tutmadı. Başı açıq, saçları dağınıq halda bağdan çıxıb adamların axışdığı meydançaya yüyürdü.

Və beləcə sevgi təyyarəsi xəyalı bir yeniş eləyir. Sevgililər bir-birinə qovuşurlar. Həqiqətən də Sona və Şahin haqqında bu əhvalat Mir Cəlalın kövrək qələmi ilə yaradılan bir nağıldır. Əslində bu hekayə böyük və əbədi sevgilərin divlər qədər qorxunc fəlakətlərin ağuşunda da mövcud olduğunu bəzirləyən ədəbi nümunədir. Ona görə də 1941-ci ildə yaradılan bu əsərdən bəzər, sevgi və böyük ədəbiyyatın qoxusu eyni anda gəlir.

Konduktor Kazımın («Mənim də haqqım var») vəzifəsini böyütmək istəyirlər. Lakin o buna razılıq vermir. O bir vaxtlar bu vəzifə başında davaya yola saldığı qalib insanları özü qarşılayıb ailələrinə, vətənə yetirməyi daha şərəfli səlahiyyət sayır. Əsərin adında və Kazımın nitqində aşırı pafosu görməmək mümkün deyil, məncə bu, qələbə havasının ruhudur, qəbul ediləndir.

Mir Cəlalın hekayələrində top səslərindən qulaqla batmır, geniş məşəbləli müharibə səhnələri, hücumlar və geriçəkilmələr, bütün cəbhə boyu məğlubiyyətlər və qələbələr təsvir edilmir. Burada «Atəş!» «İrəli!» «Urra» şüarları da «geniş» yer almayıb. Ona görə yox ki, bunları etmək mümkün deyildi. Halbuki o dövrə, müharibədən sonrakı illərdə yaranmış əsərlərdə, keçmiş SSRİ xalqlarına məxsus yazıçıların istər poetik, istərsə də nəsr nümunələrində bu sayaq təsvirlər kifayət qədərdir və insafən

Mir Cəlal Püstə xanımla.

onların bir qismi inandırıcıdır, dəhşətli müharibənin bədii əksini vermək baxımından estetik və tarixi əhəmiyyət daşıyır.

Mir Cəlala gəldikdə isə dediyimiz kimi o bədii yaradıcılıqda lakonizmə üstünlük verir, faciəni və xoşbəxtliyi, vüsali və intizarı, sevgini və nifrəti, həyat təsvirlərini, bir sözlə təbiətin bir parçası kimi alınan insanın böyük dünyasını xarakterik detallarda, incə, görüntülü, bəzən lirik, bəzən satirik planda yaratmağı sevirdi, daha doğrusu bu üslublu bədii inikas onun ədəbiyyat prinsipi idi.

Ona görə də Mir Cəlalin müharibə haqqında hekayələrini hər b mövzusunda deyil, insan dünyası haqqında əsərlər saymaq daha düzgün olardı. Sadə bir misal; ədibin «Axşam səfəri» adlı yığcam bir hekayəsinin süjetini meşədə azan, düşmənin işğal etdiyi ərazilərdə dolaşmış sanki Allahın köməyi ilə yenidən öz dö-

Mir Cəlal, Nəsir İmanquliyev və Nurəddin Babayev.

yüşçü yoldaşlarına qovuşan əsgərin bir gecəlik hiss və həyəcanlarının təsviri təşkil edir. Situasiyanın ən incə detallarına qədər incələnməsi, ətraf mühitin, konkret vaxtın və məkanın təsviri o qədər canlıdır ki, oxucu özünü meşədə azan əsgərin böyründə hiss edir. Yazıcının üslubuna xas olan nağılvari təhkiyyə nəşə bir adi olmayan, yüksək ruhi ovqat yaradır. «Çoxmu, azı getmişdim bilmirəm, ancaq güman ilə at olan yerə çatmış olmalı idim. Bir böyük ağacın gövdəsinə sığınmış diqqət etdim, səs-səmir yox idi. Sanki bayaqkı səs bir xəyal, bir yuxu imiş. Cəbhə dairəsində bir neçə ay ərzində hələ belə sükut görməmişdim... Mənə elə gəlirdi ki, yer, göy, meşə, tarla, buludlar, atlar, ağaclar, sular — hər şey susur, hər şey fikirləşir, sabahın müdhiş qovğasını düşünür. Mənə elə gəlirdi ki, sükuta dalan kainat birdən dinəcəkdir. Elə səslənəcək ki, ürəklər yarılacaqdır. Sanki, bayaqkı at ilk sə-

si ilə məni çağırırdı, indi də yaxınlaşdığımı hiss edib kişnədi. İndi bildim ki, yanılmışam. Gecə səssiz nə uzaq gedirmiş. İndi mən daha yerimirdim. Hərdən bir addım atır, nəfəsimi oğurlayır, ətrafımı dinləyirdim». Təbiətlə təmasda olan insan hisslərinin mü-kəmməl təsviri tam bir bədii lövhə yaradır. Belə bir üslub Mir Cəlal nəsrinin bütün əhəmiyyətli hissəsinə xasdır.

Tənqidçi-alim «Mənəvi borc. Mir Cəlal haqqında xatirələr» adlı (Bakı, «Nurlan» nəşriyyatı, 2006) adlı gözəl kitabın müəllifi Xəlil Əlimirzəyev adı çəkilən dəyərli topluya daxil etdiyi «Zəngin və məzmunlu yaradıcılıq yolu» məqaləsində ədibin müharibə mövzulu hekayələrindən bəhs edərək yazır:

«Mir Cəlal, bir çox başqa yazıçılarımız kimi Böyük Vətən Müharibəsi illərində daha məhsuldar işləmişdir. O, əlində silah cəbhələrdə düşməyə qarşı vuruşmaqla bərabər, qələmini də süngüyə çevirmiş, xalqın faşizmə qarşı qəzəb və nifrətini ifadə edən, vətənin oğullarını igidliyə, şücaətə çağıran, arxa cəbhədəki adamlarımızın fədakarlığını, əzmini, mənəvi qüdrətini təsvir və təqdir edən bir çox qiymətli hekayələr yazmışdır... Ədibin müharibə dövründə yazdığı və faşizmin insanlığa zidd, yırtıcı təbiətini məharətlə ifşa edən satirik hekayələrində bədii gülüş daha da dərinləşmiş, tamamilə yeni keyfiyyətlərlə zənginləşmişdir. Dərin nifrət, qəzəb ifadə edən bu gülüşün məzmunu, mahiyyəti dərin ictimai siyasi məna kəsb edir, insanlığın taleyi, gələcəyi, sənəti kimi ciddi bəşəri məsələlərlə bağlıdır».

Xəlil Əlimirzəyev haqlıdır. Bu fikirlərə yalnız bunu əlavə etmək yetər ki, mövzusu 40-cı illərdən, müharibə olaylarından götürülən bu əsərlərdə çağdaşlıq ruhunu hifz edən sirr isə Mir Cəlalın həyat həqiqətlərini yüksək bədiiiliklə təsvir etməsi, onun sənətkarlığı ilə ilgilidir.

Mir Cəlalın müharibə mövzulu hekayələrinə ekskluziv nəzərdən sonra yazıcının lirik-psixoloji səpkili əsərlərindən söz

açarkən dərhal qeyd etmək lazım gəlir ki, bu bütünlüklə üslubi keyfiyyətləri nəzərdə tutan bir ayrıntıdır və demək olar, ədibin yaradıcılığını başa-baş ehtiva edir. Amma indiki halda mürəkkəbdən sadəyə dönmək zorundayam. Lirik psixoloji bölgüsünü müəyyən edərkən belə bir cəhəti nəzərə aldım ki, ədibin bir sıra hekayələrində nə sovet ideologiyasından gələn təşviq və təbliğ, nə yumor, nə maarifçilik, nə ekoloji təəssürat öndədir, sadəcə insan var. Amma bu insan Mir Cəlalın əhatə olunduğu mühitlə — sovet quruluşuyla, təbiəti və cəmiyyəti dərk etmə çabalarıyla, tarixi şəraitlə bir yerdə var. Bu hekayələr məişətlə, sevgilə, insanı insan edən, onu düşündürən, yaşadan bütün digər amillərlə qaynayıb qovuşmuş haldadır.

Bu mənada «Müalicə», «Susuzluq», «İki ananın bir oğlu», «Ehtiram», «Niyə ovdan ayaq çəkdim», «Ayaz», «Söyüd kölgəsi», «Əməli saleh» hekayələrinin hər birini canlı həyat parçaları saymaq olar.

Satira və yumor Mir Cəlal nəsrinin, xüsusən onun hekayələrinin atributlarından biridir. Bu üslubi keyfiyyət öncə ədibin təbiətindən, xalq ruhuna bağlılığından, istedadının təmayülündən və qidalandığı qaynaqlardan irəli gəlir. Yazıcının 1968-ci ildə nəşr etdirdiyi elmi araşdırmalardan biri «Gülüş bədii silah kimi» adlanır (Dərs vəsaiti. Bakı. ADU-nun nəşriyyatı). Çox-çox sonralar ədəbi vasitə olaraq ümumiləşdirdiyi bu bədii forma əslində ilk qələm təcrübələrindən başlayaraq Mir Cəlala yoldaşlıq etmişdir. Onun müxtəlif illərdə qələmə aldığı «Həkim Cinayətov», «İstifadə», «Qaymaq», «Mərkəz adamı», «Təzə toyun nəzakət qaydaları», «Bostan oğrusu», «Dostumun qonaqlığı», «Pəşimançılıq», «Anket Anketov», «Qonaqpərvər», «Kəmtərovlar ailəsi», «Ay İsmayıl, başa sal», «İclas qurusu», «Plovdan sonra», «Nazik mətləb», «Xarici naxoşluq», «Heykəl uçulanda», «Hesab dostları», «İtpərəstlərin» həyəcanı, «Hava bürosu», «Lirika», «Tövbələtmə», «Gənc şairin ərizəsi», «Naxoş», «Şapalaq» və

başqa onlarla hekayədə bəzən sarkazm səviyyəsinə yüksələn satira, xalq təfəkküründən süzülüb gələn dadlı yumor, hadisələrin təbii təsviri sayəsində yaradılan unudulmaz komizm bərqərarlıdır. Mir Cəlal gülməyi və güldürməyi bacaran yazıçıdır. Bu səbəbsiz deyil. Komik həyat parçalarının bədii inikası yolunda onun əsasən iki etibarlı güvənc yeri var. Ədibin təbii yumor fəhmi və klassik Azərbaycan nəsrinə, ənənəsinə!

«Kərpic məsələsi» (1937) Mir Cəlalin satirik üslublu maraqlı əsərlərindən biridir. İldə bir arvad dəyişən Babaxan elə tipik obrazdır ki, o dünyanın hər yerində bu gün də var. Müəllif obrazın cizgilərini elə dəqiq işləyib ki, hətta oxucu onu tanıdığına, nə vaxtsa Babaxanla təmasda olduğuna inanır. «Hər səhər yatağımdan qalxanda gözüm evimizin qabağındakı balkona sataşır. Diqqətlə baxıram, görüm samovara od salan Babaxanın köhnə arvadıdır, yoxsa yox...»

Bu Babaxanın işi-peşəsi həftə səkkiz, mən doqquz arvad alıb, az sonra da o arvadın dalından bir təpik vurub qovmaqdı.

Elə ki Babaxan «lüstürü yandırıp evi çıraqlan elədi, pilləkənlərə xalça döşədi, limon ağacını balkona çıxartdı» deməli toy olacaq. Bunun ardınca gözüne döndüyüm Babaxan «Zər yazılı toy bileti paylayır, xanəndə çağırır, dost-aşna yığışır, saz çalınır, qiyamət qopurdu».

Babaxanın asanlıqla, dalbadal və dəbdəbəli toy eləməyinin səbəbi hekayəciyə çox-çox sonralar bəlli olur və çanaq da onun başında çatlayır. Heç demə Babaxan harda bir hallı-pullu arvad gördü, onu tovlayıb yoldan çıxarır, onun sərvətini ələ keçirir, sonra da gününü göy əskiyə düyüb qovurmuş.

Mövzu xırda məişət xarakterlidir. Lakin «Kərpic məsələsi» hadisələrin təbii axarı, gülüş elementləri, insan emosiyalarının bolluğu, canlılığı ilə diqqəti çəkir.

«Xarici naxoşluq» əsərində formalizm qurbanları, «Təzə toyun nəzakət qaydaları» hekayəsində insan mənəviyyatındakı

Mir Cəlal, Süleyman Rüstəm, Osman Sarıvəlli.

Gəncə. Ev muzeyinin qarşısında xatirə lövhəsi.

naqisliklər məharətlə, şəhdi-şirəli, düşündürən, həyəcanlandıran ustad bir sənətkar qələmi ilə üzə çıxarılır. Mir Cəlalın satira və yumor janrında qələmə aldığı əsərlərdə gülüş felyeton xarakterində deyil, son dərəcə incədir və dərindədir. Ona görə də bu əsərləri yalnız ruhuna, mayasındakı gülüşə görə fərqləndirib sözü gedən ədəbi formaya aid etmək olur. Əslində bu əsərlərdə gülüş yazıçının öz içindən, həm də elə bu dərəcədə də həyatın içindən gəlir. Gülüş situasiyanın özündədir. Bu hekayələrdə bir gülüş vasitəsi kimi sonralar milli satirada meydana çıxıb at oynadan, gülüş yaradan elementlərdən, ara sözlərindən, jarqonlardan, məhəlli ifadələrdən, ləhcə pozuqluğundan qətiyyən istifadə edilməmişdir. Çünki Mir Cəlal böyük yazıçıdır, imitasiya onun qələminə yaddır.

Mir Cəlalın satira və yumor üslublu hekayələrini (Yenə də xatırladıram ki, bölgü nisbidir – *qeyd. R. Gülgün*) onun əsərləri sırasından çıxsaq ustad sənətkarın yaradıcılığında böyük bir boşluqla rastlaşa bilərik. Bu əsərlərin bircə-bircə, müxtəlif nəzər nöqtəsindən təhlili səbirli araşdırma tələb edir və neçə-neçə müstəqil monoqrafiyanın mövzudur. Yəqin ki, belə əsərlər zaman-zaman işıq üzə görəcək.

Mən isə yüz eşitməkdənsə, bir görmək daha yaxşıdır deyiminə inanaraq Mir Cəlalın iki hekayəsini — «Bostan oğrusu» və «Dostumun qonaqlığı» əsərlərini kitaba daxil edirəm. Hər iki əsər milli ədəbiyyatımızın hekayə yaradıcılığında ən ali mərtəbədə yer alır, desəm, yanılmaram.

Örnək

Bostan oğrusu

Gecənin bir aləmində Durmuş kişi yerindən qaxlıb, ətrafa göz gəzdirdi. Axşamkı qaranlıq, ayaqlanan palçıq kimi bərkimiş, qatılaşmışdı. Göz gözü görmürdü. Qardaşı Kərbəlayı Tapdığın üzüm bağı bir ləkə kimi güclə seçilirdi. Hava bürkü idi. Hər şey əriyirmiş kimi, göy yerə qarışmışdı.

— İş yiyəsi işdə gərək! — deyən Durmuş kişi çoxdan bəri suvarılmadığından qurumuş və torpağı çatlamış ləklərin arası ilə gedirdi. Quru otlara, yemiş tağlarının süfrə kimi enli yarpaqlarına dəyib, səs salmamaq üçün şalvarını dizinə qədər çırmadı, papağı-

nı qoltuğuna vurub, sinə-sinə yeridi. Sonra özünə ürək verməyə başladı: «Heç qorxmaq istəməz! Yatıbsa, işim işdir. Oyaq olsa, deyərəm: söhbətə gəlmişəm. Tutdu hənək, tutmadı dəyənək!»

Kərbəlayı Tapdığın dəyəsində yaxınlaşanda qulağına səs gəldi. Deyəsən, haradansa: «Ey-hey-hey, ey!» çağırırdılar. Qızılgül kollarının dibinə çöküb, qulaqlarını şəkəldi. Bir şey xışıldaırdı. Durmuşun fikrinə gəldi ki: «Kişi pusquda dayanmış olar, mənə oğru bilib, doldurar qırmanı qarnıma». Bu fikir çəkcə kimi onun başına dəydi, bədənini odlandırdı. Kişi diksindi. Ayağa qalxıb, qardaşını səsləmək istədi. Bir dəqiqə də gözlədi. Xışıldayan şeyin kərtənkələ olduğuna inandı.

Heyvan, Durmuşun vedrəyə oxşayan gövdəsini görüb hürkmüş, rahatsız olmuşdu.

Durmuş dəyənin yanında barmaqları üstə yeriyib, xəyal kimi səssizcə Kərbəlayı Tapdığın yatağına yanaşdı. Kişi şirincə yuxuda xoruldayırdı. Əyilib, Tapdığın üzünə diqqətlə baxdı. İnandı ki: «Yeddi gün yeddi gecə!» div yuxusuna gedib. Kərbəlayının plov yeməkdən böyüyən ağzı elə geniş açılmışdı ki, oraya dolan yuxunu yeddi gün, yeddi gecədə ancaq həzm edə bilərdi.

Durmuş özünü tənəklərin arasına verdi...

Kərbəlayı Tapdığın bağında bir lək yaylıq üzüm var idi. Bu xırda, yumrugilə, ağ, şirin, sıx salxım üzumdür. Tez yetişdiyinə görə nobar olur, çox sevilir, az tapılır, baha satılır. Neçə ildir ki, Kərbəlayı Tapdıq altı tənəkdən altı salxım üzüm dərə bilmirdi. Üzümləri gülünü tökər-tökməz ala-qora vaxtında yoluşdurub aparardılar. Kərbəlayı xəbər tutanadək bir salxım da qalmırdı. Arvad onu çox danlayardı. Axırda özü də hirsələndi:

— Canım, — dedi, — belə şey olmaz axı, görüm bu zəhrimara dadanan kimdi? Onun qarnını yırtmasam mən Kərbəlayı Tapdıq deyiləm...

Oğlunu, nökerini də göndərmədi. Üzümlər gül tökəndə,

iyun ayının axırında yorğan-döşəyini götürüb bağda, dəyədə yatdı. Niyə də yatmasın? Qoruya bilsə, tənəkdə bir put üzümü var. Qol-qanad açıb, isti torpaqlarda yatan tənəklər bulud kimi dolu salxımlar verir. Dolmalığ vaxtı ötən və baş qaldırır tac kimi şax duran yarpaqlar, sanki günəşin almaz zərrələrini, sabahın ilhamlı təranələrini sorub salxımlara və şəffaf gilələrə doldurur. Yarpaqlar yaşıl ətləri ilə salxımları örtüb bəsləyir. Salxımlar isə pərvazlanmış quş kimi yuvasına sığmayıb kənara boylanır, quşları çağırır və bəlkə də yoldan ötənlərin zavalına gəlir...

Üzüm, nə üzüm! Şəkər kimi şaqıldayır, diş vuran kimi şirəsi qana keçir, ürəyə axır, gözə işıq, dizə təqət verir. Tənəklərdən sallanan salxım deyil, onluq çervonlardır.

Vaqon pəncərələrindən baxan bəzəkli xanımların gözü bu üzümə sataşdı, deyəcəklər: «Vinoqrad davay!» Belə olanda hansı axmaq güzəştə gedər? Mən də deyəcəyəm: «Kilosuna ədin çervon davay!»

Bu ağıllı fikirlər yalnız Kərbəlayı Tapdığın başına gəlməmişdi. «Ürəkdən ürəyə yol var» deyərlər. Bunları Durmuş da yaxşıca kəlləsinə vurmuşdu.

Gecənin bu vaxtında, porsuq kimi tənəklərin arasına soxulub, salxımları şirin yuxusundan oyadan və yoluşduran Durmuş da hər salxımdan «bir çervon» gözləyirdi. Fikirleşdi ki: «Atadan mənə bir çatı da düşmədi, boğazıma salım. Böyük qardaş (Kərbəlayı Tapdıq) mənə kəbin kəsdi, hamısını içəri ötürdü, mənə məğmun elədi. Qapısında bir donuzu əksikdir. Bağlı özünə bəsdir. Heç olmasa bu yaylıq üzümü də mənə çatmazmı?»

Durmuş «işini» görüb, bostanına qayıtdı. Üzümləri yerbəyer elədi. Bir gilə də ağzına qoyub, şirinliyindən dodağını marçıldatdı.

dı. Bu üzüm, cavan vaxtında minbir qorxu və ürək döyüntüsü ilə gecə xəlbət görüşündə nişanlısından aldığı «haram öpüş» kimi ləzzətli idi.

Həmlələr pozmuş, qoşun sındırmış, qala fəth etmiş əsgər sevinci ilə Durmuş yatağına girdi.

Kərbəlayı Tapdığı elə bil yuxudan oyatdılar. Qaranlıq, sakitlik, yalnızlıq idi. Nağıllarda söylənən tilsimli gecələr Tapdığı yadına düşdü. Göyə baxdı. Səliqəsiz səpilmiş ulduzlar ona qızıl onluqları xatırlatdı: «Nə ola, bu qızıllar göydən qopa, qızıl yağı-sı yağaydı. Nə qapaqap olardı, fələk! Qıllı papağımı başıma basıb, bir yüzçə dənə yığsaydım bir təhər olardı. Şəhərin göbəyində bir mülk alardım, ya da Namazlıların bağını ələ keçirərdim, ildə on beş-iyirmi min manatlıq təkcə «Təbriz üzümü» satardım. Onda Durmuş da paxıllığından çatlardı... Qoy onda mənimlə ha bəhsə girişsin!..»

Kərbəlayı Tapdıq bu dadlı xəyalını udmamışdı ki, nökrə qulağına pıçıldadı:

— Vaxtdır! Vaxt keçir!

O, yerindən qalxdı, işarə ilə nökrə qandırdı: «Sən o yandan gəl!»

Özü ağacların arasından dərəyə endi. Durmuşun bostanına keçdi.

Bağ da, bostanın yeri də qardaşlara atadan qalmışdı. O zaman ayrılanda nə təhər olursa, Durmuş xali yer yiyəsi oldu. Atıldı düşdü, çığır-bağır saldı; şəriət yanında, yüzbaşı yanında sözü-nü eşitmədilər.

Ovladığı bir qazı ətəyinin altında axunda peşkəş apardı. Sən demə, Kərbəlayı Tapdıq da axunda ağzında bir qızıl onluq göstəribmiş. Bağ davası başlananda axund istiot kimi tündləşdi. Kərbəlayı Tapdığı sözünü təsdiqlədi. Durmuşun üstünə qışqırdı:

— Qaz boynu kimi boynunu uzatma! Kişi ağzında qızıl kimi söz danışır!

Durmuş başını aşağı salıb dedi:

— Eybi yoxdur! Qoy böyük qardaş bağa yiyələnsin, can sağ olar, mən də o xali yerin torpağını qızıla döndərəm. Heç eybi yoxdur!..

Durmuş doğrudan da dediyini elədi. Qanqallı, tikanlı, sarımaşılıqlı yerin torpağını atım-atım edib, un kimi elədi. Yaxşıca arx çəkdi, su çıxartdı.

Yerin ətrafına iki cərgə meyvə ağacı əkdı. Yeri isə hər il dirrik bostan edib çoxlu mənfəət götürdü. Səliqə ilə əkilmiş, taxtalanmış bostan yaz vaxtı Quba xalçasına bənzəyirdi. Yaşıl, cavan alma, armud, ərik, əncir ağacları saçaq kimi sallanır, sıxlaşırdı.

Durmuşun bostandan dəsmal-dəsmal pul götürməyi, hələ bağ salmaq fikrinə düşməyi Kərbəlayı Tapdığı narahat edirdi. Fikrinə gəlirdi ki: «Bu gədə məni ötcək, mənim var-dövlətim yalan olacaq...»

Kərbəlayı Tapdıq bu dərdi sinisə bilmirdi. Durmuşu bada-laq qurmağa çalışırdı.

Son zamanlar gözünü onun yemişlərinə dikmişdi. Dəfələrlə gündüzlər kiçik qardaşının bostanına keçib «əhvalpursanlıq» bəhanəsi ilə yemişləri bəlləmişdi. İki-üç kisə yemiş «daş-baş» eləyib satdırmaq, bostanın xeyrindən «feyziyab» olmaq iştahasında idi.

Gündüzdən nökrə öyrətmişdi ki, kisə götürüb, bağa gəlsin.

Yemiş tağları göyləri əmib, yerləri sormuş, ərköyün oğlan kimi köks gərib, qol-qanad açmışdı.

Tağların hər qolunda bir neçə yemiş böyrünü sərin torpağa verib, kotana qoşulmalı cöngə kimi yatırdı, sanki göyşəyirdi. Qalın və şax yarpaqları başında boşqab kimi tutan uzun zoğlar deyil, qonaqcıl gəlin biləkləri idi. Yemişlərin bəzisi qaraqabaq

adamlar kimi burnunu yerə dikmişdi. Çoxusu ağaran qabarıq gövdəsi ilə yelkənə bənzəyirdi. Eləsi də vardı ki, yupyumru şamama kimi...

Kərbəlayı Tapdıq bəllədiyi tağların dibinə sindi. Nökərə him elədi:

— Çırpışdır! Nə durmusan?

Çopur, ağır və böyük yemişlərə əl dəyən kimi tağdan üzürdü. Bəzi yemişləri tağdan üzmək çətin idi. Toy və bəylik günləri Tapdığın gözü önünə gəldi. Xəncəri çəkib, yemişlərin saplağını kəsdi.

Yemiş, nə yemiş! Öz-özünə tağda çathaçat cırılan yemiş!

Tapdıq dayaz ləklərdə sürünə-sürünə yemişləri seçib dərir, nökr isə kisəyə yığib, dərəyə endirirdi. Çox çəkmədi tağlar boşaldı, kisələr doldu. Dan yeri sökülməkdə idi ki, onlar kolların arasında itdilər.

Səhər açılmış, gün xeyli qalxmışdı. Hər gün dan üzü yuxudan duran qardaşların heç biri yatağından çıxmaq istəmirdi. Azar dəymiş kimi, yataqda o yan-bu yana çevrilirdilər. Hətta Kərbəlayı Tapdığın yatağını gün döyürdü. Dözmək mümkün deyildi. Yerini divarın dibinə çəkdi, başını yerə qoydu, gözünü yumdu, qulağını bostana tərəf şəkldi. Ona elə gəlirdi ki, bu saat Durmuşun hay-küyü qopacaq. «Qoy gəlib məni yatan görsün».

Durmuş da qalxmır, gözləyirdi ki, Tapdıq «üzümlərim vay!» — deyəndə gümanı bu tərəfə gəlməsin. Gəlsin məni yatağımda görsün. Mən də yuxudan indicə oyanmış kimi, gözümü ovuşdura-ovuşdura qalxım, heyrətdə qalım...

— Nə olub, dadaş, nə xəbərdir? — deyə o yoldan ötənlərə baxmaq üçün yerindən boylandı. Yemiş tağları gözüne birtəhər

gəldi. Diqqət edəndə şübhəsi artdı. Yerindən sıçradı. Şalvarı dizinə çəkib yüyürdü.

Yanılmırdı, bəllədiyi carco yemişlərindən biri də qalmamışdı. Ləklər ələk-vələk edilmişdi. Tağlar güllələnmiş igid kimi üzüstə sərilmişdi. Gözünə inanmadı. Bir də yoxladı, əli ilə tağları çevirdi, ayağı ilə torpağı eşələdi. Otun arasına baxdı.

— Yox, — dedi, — bostanı pozublar.

Yoldan ötənlərdən şübhələndi. Yol üstünə qaçdı. Orada gülə-gülə araba sürən və at üstündə qucağına quzu alıb aparan kəndlilərdən başqa kimsəni görmədi. Qayıtdı. Tapdığa xəbər vermək üçün ləkin qırağından səsləndi:

— Dadaş, ay Kərbəlayı dadaş, hey!..

Onun səsinə eşidən kimi Tapdığın dodaqlarında təbəssüm oynadı: «Hə, — dedi, — dostumun canına isti keçir ha!.. — O yenə eşitməzliyə vurub qalxmadı. — Qoy lap özü gəlsin çağırınsın».

Durmuş məzi keçib gəldi. Qardaşını yatan gördükdə qışqırdı: — Ay dadaş, nə yatmısan, evimi yırıblar, dur görək bu nə işdir!

Tapdığı bostana apardı. Ayaqlanan ləkləri, pozulan tağları bir-bir göstərib, yana-yana dedi:

— Gör, bir gör! Gör namərd oğlu malımı nə günə salıb! Buna bax sən Allah! Bu tağların hər birində beş-altı yemiş var idi. Biri bir oğula dəyərdi... Saxlamışdım el dağdan qayıdana. Vay köpək oğlu, toxumlarını da yolubdur. Sənin atan gorbəğor olsun!

Tapdıq baxırdı, özünü heyrətli göstərməyə çalışaraq dedi:

— Heyif! Heyif zəhmətinə!.. Ay canım, səndə də günah var axı! Bostanda yatmısan, niyə ayıq olmursan? Bilmirsən ki, oğurlar gözdən tük çəkirlər? Mən o üzümü güc-bəla ilə saxlamışam. Gecələr yuxunu özümə haram eləmişəm.

Boğazını biçən kədərinə baxmayaraq, Durmuş Tapdığın

«Üzümü güc-bəla ilə saxlamışam» sözünə içində istehza ilə güldü, öz-özünə dedi «ay saxladın ha!..»

Tapdıq qardaşına təsəlli verməyə çalışdı:

— Eybi yoxdur, canın sağ olsun!..

— Heç sağ olmasın belə can ki, əlimin əməyinin məhsulunu itə-qurda verəcək...

— Eybi yoxdur. Oğru elə həmişə oğrudur. Sən yenə əkə-cəksən, yemiş yiyəsi olacaqsan. Amma oğru...

Durmuş onun cümləsini bitirməyə macal vermədi:

— Oğrunun namusu əllərdə qalsın!.. Axı buna zəhmət çəkmişəm, əlim qabar olub bel vurmaqdan. Xalqlar kimi muzdura, əmələyə əkdirməmişəm. Hər yemişə bir gecə yuxusuz qalmışam axı!..

Burada Kərbəlayı Tapdıq dıksindi.

Bayaqdan bəri atası, anası söyülürdü. Buna dözürdü, çünki qardaşıdır, söyürsə də, yarısı özünə gedir. Durmuş ağzını açıb, arvad söyüşü söyləyəndə kişinin namus damarı dimdik durdu, üzü qızardı, dodağı pörtüdü, gözü bulandı, bəbəklərində, deyəsən, ildırım çaxdı. Durmuş isə bir də təkrar etdi:

— Oğrunun namusu əllərə düşsun! Demirmi ki, bunun yiyəsi var?!

Kərbəlayı Tapdıq qırx yeddi yaşa çatmışdı, heç vaxt belə üzüyuxarı namus söyüşü eşitməmişdi. Qan başına vurdu, ürəyinə alov doldu. Əlini xəncərin dəstinə atıb, qınından siyirmək istəyəndə, bir də qaşlarını çatıb fikirləşdi: «Yaxşı, vursam, deyəcək: Oho! Oğru sənsən ki!.. Yox, açıb ağartmaq lazım deyil...» Boğulmuş bir səslə dedi:

— Nə lazım yemişdən ötrü namusa söyürsən? Yaxşı deyil! Eşidən olar...

Durmuş gözünü pozulmuş ləklərdən ayırmadan bir az da hirsələnib, özündən çıxdı:

— Necə yaxşı deyil! Mənim malımı yeyəni söyərəm də, o yana da keçərəm. Bu nə sözdür?

Bu sözlər kürədə qızardılmış kömür kimi bir-bir Tapdığın ürəyinə dəyir, onu yandırır yaxırdı. Ayrı vaxt olsaydı, Kərbəlayı Tapdıq ölüb-öldürməklə cavab verərdi. Amma indi vəziyyət elə idi ki, sükutdan başqa çarə yox idi. O, üz döndərərək getdi. Bağına keçdi. Ayağının altında bir salxım əzilmiş üzüm görəndə dıksindi:

— Niih!

Elə bildi ki, kim isə üzümü dərib, bağ yiyəsini görəndə tullayıb qaçıb. Bağın ətrafına baxa-baxa tənəklərə yaxınlaşdı. Yaxınlaşdı. Nə gördü! Tənəklər sağılmış qoyun kimi durub baxır. Yaylıq üzümü elə təmizləyiblər ki, deyərsən günün günorta çağı buradan bir dəstə oğru keçib. Bir zingirə də üzüm qalmayıb. Salxımlardan qırılan gilələr ləkin içindəki çuxurlara tökülüb. Tənəklərin yoluq yarpaqları sallanır, budaqlar, soyulmuş adam kimi mat-məyus, boynu çiynində baxır, salxımların saplaq yeri göz yaşa tökür.

Tapdıq, arxası getmiş və evi yıxılmış ata kimi halsızca diz çökdü. Tərpənməyə təqəti qalmadı. Ağır-ağır nəfəs aldı, güclə qışqıra bildi:

— Gəlin hay, gəlin hay! Gəlin!..

Zərər görənlər kənd sovetinə gəldilər. Hər ikisi zərərini dedi, əhvalatı danışdı. Katib akt yazdı və soruşdu:

— Kimə gümanınız gedir?

Durmuş Ağcanın oğlunu dedi. Kərbəlayı Tapdıq isə Danqır Abası yazdırdı.

Katib yenə soruşdu:

— Nə bilirsiniz, bəlkə ikisini də bir adam dərib?

Tapdıq ehtimadla cavab verdi:

— Yox, mənim bağımı ayrı adam dərib.

— Nədən bilirsən?

— Bilirəm!

— Bilirsən, bəs niyə oğrunu açıq göstərmirsən?

— Yox ey, yadımdan çıxdı, bilmirəm! Bilmirəm, yemiş oğurlayanın atasına lənət!

Məsələni aydın etmək çətin oldu. Danqır Abas həbsdə imiş, Ağcanın oğlu isə bir ay imiş ki, kənddə yox imiş. İş sovetə tapşırıldı, təhqiqata verildi.

Üç gün sonra, axşamüstü milis Qələndər Quliyev sədrin yanına gəldi.

— Dur bir tez vağzala çıxmaq! — dedi.

— Yorulmuşam, yenicə xırmandan gəlmişəm, qılçam gizildəyir, qoy dincəlim, — deyə kənd sovetinin sədri cavab verdi.

— Yox, iş var, gedək!

— Mən ölüm, qoy bir nəfəsimi dərim!

— Yox ey, iş var. Tez ol! Qəribə bir iş görəcəksən.

Sədr çəkməsini ayağına çəkib qalxdı. Onlar bağcanın içi ilə ötüb, çəpərdən aşib vağzala keçdilər.

Zəng səsləndi, səsi ilə də hamını hərəkətə gətirdi. Kimi adamları basa-basa əlini kassanın pəncərəsinə yetirməyə can atır, kimi çamadan əlində növbətçiyə güc gəlib, dal qapıdan platformaya çıxmaq istəyirdi.

Dəqiqələr keçdikcə hay-küy artırdı. Adamlar bir-birinə qarışmışdı. Ümumi gürultü içində vağzal istilahları eşidilirdi:

— Plaskart!

— Sürət qatarı.

— Tranzit.

— Birbaş.

— Hara soxulursan!

Bufetin sağ kənarında balaca bağın qabağındakı vağzal bazarı minikləri, çağırılmış qonaq kimi aramsız gözləyirdi. Üzümlü səbətlərə düzən, almanı yüngül-yüngül çəkib, kağız torbaya dolduran, stəkanı təmizləyən kim, bişmiş kotleti stola düzən, yemişi dilimləyən kim...

Qələndər sədrin qolundan tutub, bağın qırağına gətirdi. Barmağı ilə nişan verdi:

— Bax, mən ölüm bir yaxşı bax!

Tapdıq iki tay carco yemişini yerə düzməkdə nökrinə kömək edir, göstəriş verir, o yan-buyana baxıb, nökrinə nə isə deyirdi.

Qaynar su budkasının solunda isə Durmuş qabağına yaylıq üzümü ilə dolu balaca bir səbət qoyub, kisəni qılçası arasına almışdı, qorxa-qorxa səbətin ağzını bəzəyirdi.

Sədr baxdı, baxdı, yandı, töküldü:

— Yazıq Danqır Abas, binəva Ağcanın oğlu!..

— Çaqqal baş qopardır, qurdun adı bədnamdır, — deyə Qələndər onun sözünü təsdiqlədi.

Qatar gəldi. Adamlar vaqondan töküldülər, qırılmış boyunbağı kimi səpələndilər. Yeyənə, içənə, aldığını qoltuğuna vuran, vaqonda gözləyənlər, sevgilisinə meyvə aparana bax! Pullular alır, mallılar satır, aralıqda qalanlar tamaşa edirlər.

Tapdıq on iki-on üç yemiş xırda vermişdi ki, müştəri azaldı. Üçüncü zəng vurulandan sonra qatar yola düşdü. Yemiş alan olmadı. Boylanıb budka tərəfə baxanda Durmuşun əlində yaylıq üzümü gördü, yerindəcə donub qaldı.

Onların gözü bir-birinə sataşdı: atışan adamlar kimi özlərini yığışdırdılar. Diqqətlə bir-birinin üzünə və matahına baxdılar.

Durmuş səbəti yerə qoyub, özünü ağacların arasına verdi.
Kərbəlayı Tapdıq nökrə him elədi:

— Gəldilər...

Özü isə divardan hoppanmaq istəyərkən, bir əlin biləyindən yapışdığını gördü. Bu, sovet sədri idi.

Qələndər isə Durmuşu yaxalayıb gətirirdi.

Onlar bu iki qardaşı üzləşdirməyə və məsuliyyətə almağa gətirirdilər.

Dostumun qonaqlığı

T ə s a d ü f

Kənddə, tanışlarımdan birinin evində Mirzə Qulamla tanış oldum. O, şəhərdən gəlmişdi. Deməyinə görə, istəkli dostunun ailəsilə bir yaylaq yerinə getmək istəyirdi. Onu vəkil eləmişdi ki: «Get, yer seç, ev tut, mənə xəbər ver!»

Nədənsə Mirzə Qulam mənə çox hörmət eləyirdi. İlk tanışlığımız olsa da, uzun illərin dostu, yaxın qohum kimi danışır-dı. Mən onun hər sözünə «bəli» deyirdim, lakin söhbətimizi

uzatmaq istəmirdim. O, yəqin bunu hiss etmişdi. Səsini dəyişdi, mənə yaxınlaşıb, yavaşcadan dedi:

— Qardaşoğluma başağrısı vermirəm ki?

— Yox, — dedim, — xoşdur, söhbətinizə qulaq asıram.

Mənim bu sözümlə ona cəsarət verdi; özünə xam məclis tapmış hoqqabazlar kimi sevinə-sevinə danışdı, böyük bir müqəddimə ilə başladı:

— Sizləri görəndə, sizin kimi irəli gedən cavanları görəndə elə bilirəm öz oğlumu, öz kiçik qardaşımı görürəm. Qardaşoğlunun canına and olsun, sənə canına yalandan and içməyərəm, mənə qəbrə öz əlinlə qoyasan, əgər yalan deyirəmsə, sənə kimi müəllimləri görəndə ürəyim dağlar boyda böyüyür. Çünki görürəm siz qultura barəsində, maarif barəsində, elmi— ürfan barəsində doğrudan da mərhəbə çalışırsınız. Halal olsun Sovet hökumətinin sizə verdiyi çörək! Halal olsun sizə çəkilən zəhmət!

Mirzə Qulam danışdı. Ev yiyəsi bizi bostana, yemiş-qarpız yeməyə çağırırdı.

Mən ev yiyəsinin əkdüyü, becərən, yetirdiyi dirriyə tamaşa edirdim. Gömgöy kəvər, nanə, reyhan ləklərini, uzun yemiş tağlarını, tağlardakı yemişləri gördükcə baxmağım gəlirdi. Mənim fikrim zəhmət sevən, səliqə sevən təsərrüfatçı kəndlilərdə idi. Mirzə Qulam isə danışdı. O, elmin xeyirli şey olduğundan, oxumağın lüzumundan, özünün qocalmağına baxmayaraq dərəcə artan həvəsindən, çoxdan mənim kimi bir dost axtarmağından deyirdi. Ev yiyəsi, görünür, onun xasiyyətini bilirdi, səsləndi:

— Mirzə, qonağı yorma! Sənə çənənə hər adam dözə bil-məz axı!

Mirzə ev yiyəsinin sözünü zarafat sayıb güldü.

— Ələkbər, — dedi, — sənə bu qonağın lap mənim ürəyimə yatan oğlanmış. A sağ olmuş bizi nə üçün indiyəcən tanış eləməmişən? Söhbətimiz elə tutur ki, gəl gör!

Ev yiyəsinin başqa qonaqları da vardı. Hamı evin qabağında qoyulan və üstünə xalça salınan taxta əyləşdi, yemişi kəsib dilimlədilər.

Qonaqlar yemiş yeyirdi. Mirzə Qulam danışdı. Ancaq indi onun sözünə qulaq asan azdı. Ona görə də danışanda mənim üzümə baxırdı. Mən başımı aşağı salırdım.

Mən tələsirdim. Qalxıb gedəndə, Mirzə Qulam ev yiyəsi ilə bərabər bir qırx-əlli addım məni poçt yoluna qədər ötürdü. Addımbaşı elmdən, mərifətdən, səxavətdən, sədaqətdən dəm vururdu. Əlimi sıxıb ayrılanda, söhbətinin yarımçıq qaldığına heylsiləndi, çox xahiş etdi ki, şəhərə gedəndə mütləq onu axtarıb tapım. Adresini də dedi. Xahiş elədi ki, dəftərimin qulağına yazım.

— Yadımda qalar, — dedim, — arxayın olun.

Ayrılandan sonra daha mən Mirzə Qulamı görmürdüm və tamamilə unutmuşdum. 1930-cu ilin yayında təzəcə tətillə çıxmışdım. Yay maaşını da almışdım. Cibim dolu, kefin saz idi. Gürcüstan kurortlarından birinə istirahətə getməyə hazırlanırdım. Şəhərə gəlmişdim. Balaca, səliqəli, sulu, ağaclı, bağlı-bağçalı rayon şəhəri yay vaxtı yaxşı olur. Dost-aşna hər tərəfdən məzuniyyət alıb gəlir. Yar-yoldaşla görüşüb-əhvallaşırsan, şəhər bağının sərin, musiqili, şənlik axşamlarında gəzirsən...

Acmışdım, yeməxanaya nahar etməyə gedirdim. Fikrimdə tutmuşdum ki, gedib naharımı yeyərəm, qayıdıb mehmanxanada bir saat istirahət edəyəm, axşam geyinib-kecinib, yoldaşlarımla vədələşdiyim yerə — kluba gedərəm.

Bir ortaboylu, qarapaltar adamın qarşımda durduğunu hiss etdim. O dümdüz dayanmışdı, bıqlarının altından yüngülcə qımışırdı, əlini də mənə tərəf uzatmışdı.

— Xoş gördük, ay etibarsız qırışmal! — deyə dilləndi.

Mən ilk baxışında onu tanımadım. O, əlimi sıxdı, bir əli ilə də çiynimdən tutub silkələdi və dedi:

— Hələ elə olar... Daha Mirzə Qulam dayını tanımazsan. Böyükklərin xasiyyəti belədir, səndə günah yoxdur.

Adını çəkəndə, üç il bundan əvvəl kənddəki görüşümüz, Mirzə Qulamla söhbətimiz yadıma düşdü. İstər-istəməz əhvalını soruşdum:

— Necəsiniz, kefiniz, damağınız?

Mirzə Qulam cavab vermək əvəzinə soruşdu:

— Bəs harda düşmüşən?

— Bu yaxında, mehmanxada.

Bunu deyəndə Mirzə geri çəkildi, mənə bir tünd baxdı:

— Necə yəni mehmanxanada?

— Necəsiz-zadsız. Yerim də rahatdır.

Mirzə bərkdən dedi:

— Bəyəm mən ölmüşəm? Bəyəm mənim evim-əşiyim yoxdur ki, gəlib ayrı yerdə qalasan?

— Təfavütü nədir, — dedim, — ay Mirzə, bir-iki gün qalacağam. Nə eybi var?

— Çox eybi var. Adam olana, mən öz payıma deyirəm, çox eyibdir. Təvəqqə eləyirəm bunu mənə dedin, daha bir kəsə deməyəsən. Mən də özümə görə bir adamam axı! Mənim də dostum var, düşmənim var. Sabah şəhərdə biri desə ki: «Mirzə Qulamın dostu filənkəs gəlib qəstində gecələyir», onda mən gərək el içinə çıxmayım. Eyibdir. Boynuna al, qardaşoğlu, çox eyib iş görmüşsən. Gedək, gedək evə!

Mirzə Qulam qolumdan tutub məni evə sarı çəkəndə, dayandım. Fikirləşdim ki, qonaqpərvərlik buralarda çox olsa da, hər evə getmək yaxşı deyil. Bəlkə kasıb adamdır, niyə xərcə salım. Nə lazımdır. Bəhanə gətirib, ayrılmaq istədim. Mirzə Qulam daha da möhkəm yapışdı:

— Bu da kənd deyil ki, söhbətimizi yarımçıq qoyasan. Bu can ölsün ki, səni əldən buraxdı yoxdur!

O, qolumdan çəkdi; gedəsi oldum. Özüm də bərk acmışdım.

— Gəl, — dedim, — Mirzə, aşxanada nahar eləyək, söhbətə evə gedək.

Mirzə yenə üzümə tərs-tərs baxdı. Bir müddət dinmədi. Sonra başını aşağı salıb dedi:

— Elə zarafatları bir yana qoy ki, aramız dəyər. Xarabamızda sənın qarnını doydurmaq üçün bir tikə çörək tapılar.

Mən onun acıqlandığını görüb, bir söz demədim. Yanına düşüb getdim. «Qoy, dedim, qəlbi sınmasın».

Mirzə Qulam məni bir qəssab dükəninin qabağına apardı. Bıgı xınalı, dəvərəgöz bir qəssab kötüyün üstündə ət doğrayırdı. Mirzə Qulam məni ona göstərib dedi:

— Məmməd həsən, bizim bu oğlana bir üç-dörd kilo... — Bunu deyib Mirzə Qulam mənə tərəf döndü. — Nə deyirsən, qardaşoğlu, dörd kilo azlıq eləməz ki?

— Yox, — dedim — bəs elər.

Mirzə yenə üzünü qəssaba tutdu və barmağı ilə mənə işarə elədi:

— Bizim bu oğlana bir dörd kilo kabablıq erkək əti ver. Məmməd həsən, xatır üçün əməlli-başlı elə, yağlı tikəsi çox olsun, çünki bizim bu qardaşoğlu şəhərimizdə qonaqdır...

Qəssab qənaradan asılan ətləri bir-bir göstərib, məndən soruşdu:

— Bu necədir, burasını bəyənirsinizsə, kəsim?..

Mən razılıq verdim. Qəssab əti çəkib ikiəlli tərəzidən götürdü, mənə tərəf gəldi. Mirzə məndən soruşdu:

— Qabdan-zaddan nə təhər eliyək?

Mən əlimdə bükülmüş qəzeti verdim. O, əti qəzetə bükməkdə idi, qəssab mənim üzümə baxırdı. Baxdı, baxdı və dedi:

— On bir, on bir, elər iyirmi iki, o da iyirmi iki, cəmisə qırx dörd manat. Düz qırx dörd manat!

Mən tez əlimi cibimə atıb, ətin pulunu verdim. Mirzə Qulam əti götürdü. Çıxdıq. Lavaşçı dükanına çatanda Mirzə Qulam gülümsəyərək dedi:

— Kababla bürüştə lavaşın ayrı ləzzəti olur!

— Bəli, — dedim, ləzzətli olar!

Mən cavabımı qurtarmamış Mirzə Qulam lavaşçıya dedi:

— Bizim bu oğlana beş kilo ağ lavaş ver. Bürüştə olsun...

Mirzə məndən soruşdu:

— Beş kilo azlıq eləməz ki?

— Bəsimizdir, — dedim, — neçə adamıq ki!

Söz arası «neçə adamıq ki», — deyərək soruşmaqda mənim məqsədım vardı: bilmək istəyirdim görüm Mirzənin daha neçə nəfər qonağı var? Mirzə buna cavab vermədi. Lavaşı çəkdirib, qoltuğuma vurdu. Mən pulunu verdim, qayıtdıq.

Bazarın başından ötəndə Mirzə içki dükanına girdi. Stolun dalında bir cavan oğlan dururdu. Mirzə onunla ermənicə danışdı. Sonra məni göstərərək dedi:

— Bizim bu oğlana bir beş butulka araq, çaxır ver. Lap ələsindən ver, özü də cür ver. Məclisi rəngarəng eləyən olsun...

Cavan oğlan göstərdikcə, Mirzə seçdi. Şüşələri də lavaşın üstündən qoltuğuma yıxdı. Mən içkinin də pulunu verdim. Çıxdıq.

Mirzə Qulam geriye döndü, qolumdan çəkdi:

— Yadımızdan çıxıb, — dedi, — burada bir yaxçı qənnadı dükanı var, ətirli konfetlərdən keçmək insafdan deyil!

Mən konfet xoşlamadığımı dedim. Mirzə başa saldı ki: «Konfeti yalnız yeməzlər, ancaq uşaqlar elə yeyər. Amma məclisdə içki ilə, kef-damaqla ayrı ləzzəti var! Xanımlar konfetsiz adama kəlmə verib, kəlmə almazlar...»

Anladım ki, Mirzənin nahar üçün, deyəsən, böyük məclisi

olacaqdır. Tədarükünə mane olmaq yaxşı deyil. Konfetin də pulunu verib çıxanda, cibimə fikir verdim. Pulum azalmışdı. Axşam yeməyinə və mehmanxanaçıya bir gecəlik mənzil pulu verməyə ancaq çatardı. Bir də fikirləşdim ki, Mirzə Qulam qanacaqlı adama oxşayır; nə bilirsən: bəlkə mən xərclədiyim pulların hesabını saxlayır. Bəlkə kişi hazırlıqsız bazara çıxıbmiş, məni gördü, qonaqlıq fikrinə düşdü. Puldan ötrü bir də evə getməmək üçün mənim xərcləməyimə razı oldu, evdə qaytaracaqdır. Bu fikirlərlə məşğul idim. Mirzənin səsi gəldi:

— Fayton, fayton! Bəri sür!

Uzunotək, gödərək faytonçu lap yanımıza, səkinin qırağına sürdü. Mirzə məni göstərərək dedi:

— Bizim bu oğlanın xatırına elə sürərsən ki, tozun da görünməsin!

Biz faytona oturuq. Mirzə çaparaq gedən faytonun sürətindən nəşələnərək deyirdi:

— Andır evimiz bir balaca şəhərdən qıraqdır, həmişə faytonla gedirəm. Tanış faytonçumuz var, ancaq bu gün xəstədir. Bir damaqlı oğlandır.

Evə çatanda Mirzə Qulam şeyləri qoltuğuna vurub, tez faytondan düşdü, həyəətə girdi. Mən faytonçuya bir beşlik verdim. Razı olmadı, «azdır», — dedi. Bir üçlük də verdim, sağ ol da demədi, sürüb getdi. Fayton gedən kimi Mirzə alçaq və nazik torpaq divarlı həyətin köhnə, işdən düşmüş qapısını açıb, içəridən çağırırdı:

— Buyur gəl!

Mən içəri girdim. Balaca su arxının yanlarında əkilmiş qızılgül, ərik, armud ağaclarının arasından keçdik. Mirzə Qulamin evinə girdik. Saat beş ya altının yarısı olardı. Yorulmuşdum. Aclıq məni dildən salmışdı. Tez stul çəkib oturdum. Mirzə şeyləri o

birisi otağa apardı; təxminən bir on dəqiqə heç bir səs-səda eşitmədim. Darıxdığımdan, acımdan yenə saata baxdım.

Yoldaşlarımla axşam görüşünə vədə verdiyim vaxt keçmişdi. Yəqin onlar beş-on dəqiqə məni gözləyəcək, pərt olacaq, dalımcə deyəcəkdir, çıxıb gedəcəkdilər. Nə isə bu Mirzənin, mənim təzə dostumun naharı çox çəkdi.

Mən başaşağı, əlimdəki saatın əqrəbinə baxır, vaxtımı keçirirdim. Mirzə Qulam tələsik içəri girdi:

— Ay filankəs, — dedi, — oradan cibindən bir on beş manat da mənə ver, vacib iş var, bu saat gəlirəm.

Mən lap məəttəl qaldım. Bu pulsuz vaxtımda, Mirzənin ki-səmə daş atmağına müəyyən mənə verə bilmədim. Fikirləşməyimə vaxt da yox idi. Mirzə başımın üstünü kəsmişdi, tələsdirirdi:

— Bircə, mən ölüm, tez ol ki, vacib iş var, bu saat gəlirəm!

O bu sözləri elə qəti, elə ərklə, elə etibarla deyirdi ki, hər kəs olsa cibini boşaldıb, var-yoxunu verərdi. Mən onun dəmdəsgah düzəltmədiyini, nə təhər olmuşsa pulunun çatışmadığını zənn etdim, əsirgəyə bilmədim. Cibimdə qalan son iyirmiləyi çıxardıb verdim. Mirzə, iyirmilik olduğuna daha çox heyfisləndiyimi duyduğu üçün dedi:

— Eybi yoxdur, beş manatını qaytarar. Tez ol görüm!

Pulu əlimdəm qapıb, küçə qapısına tərəf qaçdı. Mən acliqdan, əsəbilikdən, taqətsizlikdən otura bilmədim, qəbahət sayılsa da, yük yerindən balınc alıb, palazın üstünə atdım və uzanıb dir-səkləndim.

Mirzədən səs çıxmıdı. Saat yeddiyə işləyirdi, lap içim üzülmüşdü. Bu saat kabab, qovurma, ya da bozbaş iynin məni vuracağını, o biri otaqdan samovar cızıltısının başlanacağını, Mirzənin başqa qonaqlarının bir-bir gəlib çıxacağını, ev sahibinin məndən üzr istəyəcəyini, geniş və iştahalı süfrə açacağını güman edirdim. Gözüm qapıda, qulağım səsdə idi... Nədənə hə-

yətdə bir ölüm sükutu höküm sürürdü. Mən təəccüb elədim: «Deyəsən Mirzənin xəbəri başqa yerdə hazırlanır, deyəsən, heç bu həyətdə adam yoxdur; bəlkə qonaqlar başqa həyətdə, başqa otağa yığılmışlar; bəlkə Mirzənin başı bərk qarışmışdır, mən yaddan çıxmışam...»

Pəncərədən boylanıb həyətdə baxanda, arxın bulanıq suyundan, divar dibində eşələnən toyuqdan, əncir ağacının altında yatan ağ pişikdən başqa bir şey görmədim. Yan otağın qapısında da kimsə yox idi. O, otaqla mən olan otağın arasında iki taylı qapı vardı. Qapıya yanaşıb, qorxa-qorxa açar yerindən baxdım. Diqqətli baxdım, qapı ağzında çöməlib oturan, corab toxuyan bir qadın gördüm. Daha başqa adam yox idi. «Görəsən bu kimdir? Mirzənin arvadıdırsa, bəs nə üçün belə arxayındır? Qonşudursa, nə üçün Mirzə şeyləri o evə apardı? Qulluqçudursa, gərək bu saat əldə-amanda ola, hazırlıq görə...»

Mən donub qalmışdım. Dedim, bəlkə o mənim burada olduğumu bilmir. Qoy bir səs salım, görüm nə olur. Əvvəl yavaş, sonradan bərk öskürdüm. Qulaq asdım, görüm qadın nə deyəcək. Bir səs gəlmədi. Qadın öz işində idi, ip corab toxuyurdu. Deyəsən, o qadın, ağac altında yatan pişik, sarı toyuq, evi bürüyən sükut, həyətdə hiss olunan arxayınlıq — hər şey, hər şey tox idi, yuxulayıb rahatlanırdı. Mən isə bütün əsəbiliyimlə, hirsimlə, acığımla, qaranlıq bir sərgüzəştə düşmüş kimi, çaşıb qalmışdım. Nə dinə bilirdim, nə otura bilirdim, nə də dura bilirdim. Belə yerdə səbrə, utancaqlığa, xatır-hörmətə lənət oxudum, eyvana çıxdım, qadından soruşdum:

— Bacı, Mirzə hara getdi?

Qadın özünü yığışdırdı, örpəyini çəkib, başını aşağı saldı, nazik səslə cavab verdi:

— Bir söz deməyib, nə bilim!

— Siz onun əyalı deyilsiniz?

— Onun başı batsın, evdəkilərə sözmü deyər? Kim bilsin harda indi başı qumara, çaxıra qızıışıb!..

— Bəs gec gələr?

— Nə deyim, ay qardaş, başı qızıışsa, getdi gecə yarısına. Nə işiniz var idi?

Mən qadının bu qəribə sualına cavab tapa bilmədim.

— Heç, — dedim, — ürəyim onu çox istəyir.

Qadın dinmədi. Mən kor-peşman qalxıb, evdən çıxdım; uzaq, tozlu, qaranlıq yolları ac qarına yüyürə-yüyürə, güc-bəla ilə özümü mehmanxanaya saldım.

Odur-budur Mirzə Qulam gözümə görünmür. Görünmür ki, soruşam:

— Dostum, iyirmilikdən qalan beş manatı neylədin?

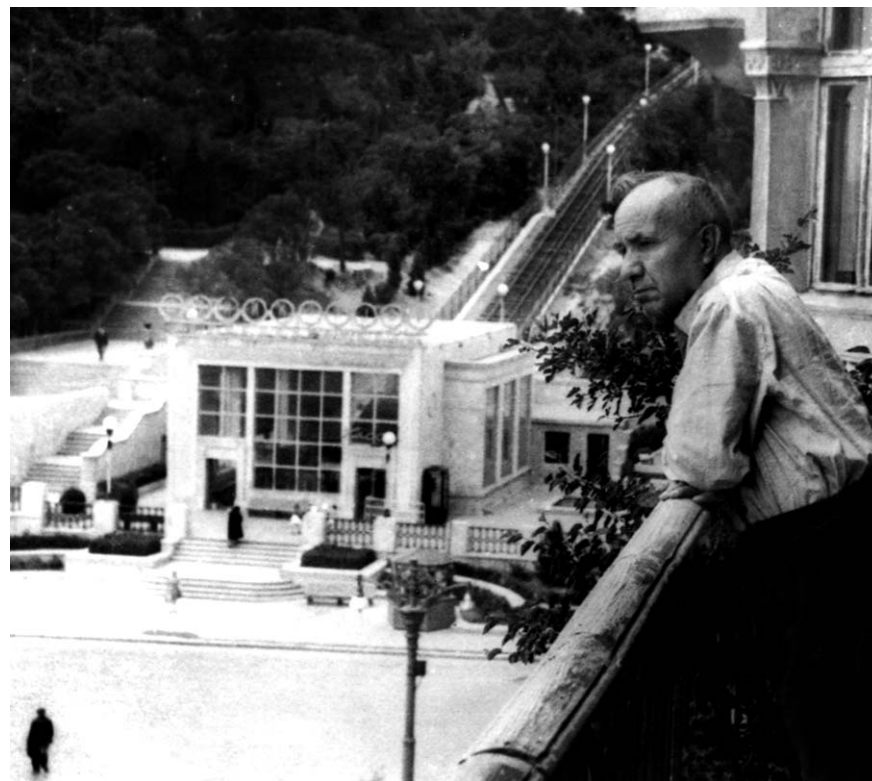
Həmişə çağdaş

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 12 yanvar 2004-cü il tarixdə «Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında» sərəncam imzalamış, həmin qərara əsasən yüz minlərlə kitab çap edilərək ölkə kitabxanalarına, zəruri elm və təhsil ocaqlarına hədiyyə olunmuşdur. Yeri gəlmişkən deməliyəm ki, bu layihənin reallaşdırılması xalqımızın mədəni həyatında müstəsna rol oynayan hadisə kimi dəyərləndirilə bilər.

Həmin mədəni-mənəvi-ədəbi aksiya çərçivəsində unu-

Tofiq, Vaqif, Aqil, İsrafil, Hafız, Arif, Rəşid Şəmkir rayonunda. 1967.

Mir Cəlal. Düşüncələr anı.

A. Aslanov, N. Babayev, Mir Cəlal. K. Quluzadə. 1969.

X.Əlimirzəyev, F.Hüseynov, G.Hüseynoğlu, H.Araslı, M.Cəlal, Hidayətzadə, İ.Axundov, A.Məmmədov, T.Mütəllibov.

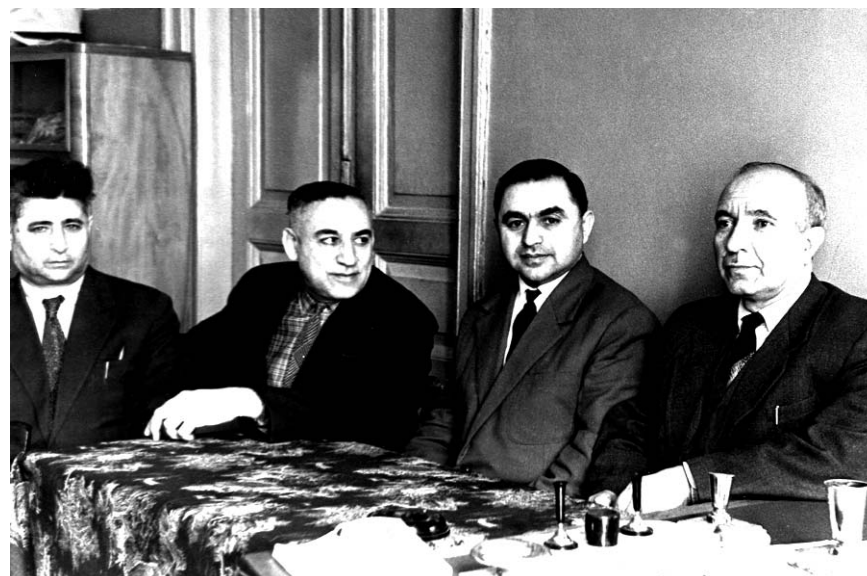
C. Cəfərov, H. Əfəndiyev, M. Cəlal, F. Qasımzadə, C. Xəndan, Ə. Sultanlı.

*Y. Əzimzadə, M. Seyidzadə, M. Hüseyn, İ. Əfəndiyev, N. Xəzri, M. İbrahimov,
S. Qədirzadə, S. Rüstəm, Ə. Vəliyev, Mir Cəlal, H. Seyidbəyli.*

K. Talibzadə, M. Quluzadə, M. Arif, Mir Cəlal, H. Araslı, M. H. Təhmasib, 1960.

Mir Cəlal, Əlövsət Abdullayev, Hidayət Əfəndiyev, İsmayıl Abbasov.

dulmaz sənətkamızı Mir Cəlalın da bir cildə ibarət «Seçilmiş əsərləri» (Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri, Şərq-Qərb, Bakı, 2005) işıq üzə görmüşdür. Düşünürəm ki, bu fürsət daxilində yazıçının çoxcildliyi də nəşr edilə bilər. Çünki Mir Cəlal ilk yazılarından tutmuş son yadigarlarına qədər çağdaş bir yazıçıdır. Onun arxalandığı, qaynaqlandığı fundamental estetik prinsiplər bu gün də ədəbiyyatın əsas meyarlarıdır. Mir Cəlalın yazı dili, üslubu, obrazlar qalereyası, toxunduğu mövzular aktual olaraq qalmaqdadır. Xüsusilə ədibin elmi araşdırmaları heç zaman bütün küllüyatı içinə alan çoxcildliklərdə yer almayıb. Halbuki bu elmi əsərləri bir neçə cildə toplamaq mümkündür. Sonradan mən bu barədə yazacağam, amma indi bəri başdan bildirmək istədim ki, yazıçı-alimin elmi irsi olduqca zəngin xəzinədir, yeni-yeni tədqiqatlar üçün dəyərli mənbədir.

Sözümüzün əvvəlinə qayıdaq. «Şərq-Qərb» nəşriyyatının təqdim etdiyi «Seçilmiş əsərləri» kitabının tərtibçisi Yaqub İsmayilov həcm etibarı ilə yığcam, fəqət ədibin mükəməl ədəbi, elmi portretini yaradan dəyərli bir ön söz yazıb. Y. İsmayilov yazır:

«Tərbiyə problemi, müəllim-şagird-tələbə münasibətləri Mir Cəlalın yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Sənətkar ağıllı, namuslu, mərd övlad, həqiqi vətəndaş böyütmək haqqında düşünən, zəhmət çəkən, yollar axtaran ata-anaları, baba-nənələri, müəllim-tərbiyəçiləri məharətlə təsvir edir, çox vaxt onların yaddaqlan maraqlı surətlərini yaradırdı. Tərbiyə məsələlərində çalışırdı ki, quru nəsihətçiliyə uymasın, həyatı müşahidələrə, həssas müəllim, yazıçı duyğu və düşüncələrinə əsaslansın. Diqqətəlayiq uğuru da o zaman qazanırdı ki, qabaqcıl mövqedən qələmə aldığı əsərində fikirlə hissini, əqillə emosianın, bədii təfəkkürlə elmi mülahizənin, yazıçılıqla müəllimlik məharətinin vəhdətinə nail olurdu. Ümumiyyətlə, tərbiyə-əxlaq probleminə dair elə mövzular seçib, elə hadisə və surətlər qələmə alırdı ki, onlar oxu-

cunu düşündürüb, məənəviyyatca saflaşdırır, düzgün istiqamətləndirir, məhəbbət və nifrət duyğuları ilə zənginləşdirirdi».

Əlbəttə bu fikirlərlə razılaşmamaq mümkün deyil. Amma şəxsən mən istəməzdim ki, Mir Cəlalın ilk qələm təcrübələrindən başlayaraq öz üzərinə götürdüyü maarifçilik missiyasını ədibin əxlaq, təlim-tərbiyə mövzusunda yazdığı, yaxud müəllim-tələbə, övlad-valideyn münasibətlərinə işıq salan bir neçə əsərlə məhdudlaşdıraraq. Maarifçilik Mir Cəlal yaradıcılığında möhkəm bir sistem təşkil edir.

Və bu sistemin əsasında övladı və nəğməkarı olduğu doğma xalqına sonsuz məhəbbət dayanır. Mir Cəlal öz xalqını və millətini gözüaçaq, savadlı, sağlam, kədərdən, hər cür ehtiyaclardan uzaq görmək istəyirdi. Çünki özü dayandığı mərtəbəyə yetişənə qədər ictimai-siyasi mühitin, qeyri insani həyat tərzinin bir çox zərbələrinə sinə gərməli olmuşdu. Mir Cəlal zəngin məənəvi ucalığa hədsiz çalışmaları, qazandığı biliklər əsasında qovuşmuşdu.

Buna görə də öyrədici, maarifləndirici dəyərləri cəmiyyəti saflaşdırmağın ən düzgün yollarından biri, bəlkə də ən başlıcası sayırdı.

Mir Cəlal bir-birindən maraqlı hekayələrində adamları öz haqqı uğrunda mübarizə aparmağa, savadlanmaq yolu ilə özünü tanımağa, mollalara, pirlərə inanmamağa, dostluqda, yoldaşlıqda səmimi və etibarlı olmağa, qorxaqlıqdan, yaltaqlıqdan uzaq durmağa, vətəni, soydaşları, valideynləri, qocaları, uşaqları sevməyə, mərhəmət duyğusunu, mərdliyi, kişiliyi bütün vəziyyətlərdə qoruyub saxlamağa çağırırdı. O bütün bu vacib dəyərləri mahir bir sənətkar qələmi ilə yaddaşlara hopdurur, yol gedən insanların yolunu aydınladır, canlı məənəviyyat lövhələri yaradır, həm hekayələrində, həm povestlərində və romanlarında insanı islah edən

həqiqətləri güzgüdə olduğu kimi əks etdirirdi. «Kəmtərovlar ailəsi», «Xarici naxoşluq», «Qaymaq», «Peşimançılıq», «Titrek bir səs», «Sara», «Təzə toyun nəzakət qaydaları», «Göz», «Dost görüşü», «Qonaqpərust», «Müalicə», «Vidən əzabı» və digər hekayələrdəki maarifçilik ruhu bu gün də aktuallığını qoruyub saxlayır. Əslinə qalanda ədibin bir çox irihəcmli əsərləri, «Bir gəncin manifesti», «Dirilən adam», «Açıq kitab» və s. roman və povestləri insana öz haqqını anlatmaq, bu haqq uğrunda mübarizə aparmaq niyyəti ilə yaradılmış əsərlər silsiləsidir. Çünki insanın haqqı tapdırsa onun malik olduğu yerdə qalan bütün dəyərlər öz mahiyyətini itirir. Haqqı isə o zaman qorumaq olur ki, insan həm mənəvi, həm fiziki baxımdan güclü və sarsılmazdır.

Məhz maarifçilik amalı ilə Mir Cəlal uşaqlar haqqında, uşaqları sevməyə, onları sağlam ruhda tərbiyə etməyə çağıran hekayələr yazmışdır. Bu əsərlərdə böyükklərin və təbiətin özünün dili ilə yeni nəsllə həyat təlqin edilir. Çünki ədibə görə davamlı və nəticələr hasil edən tərbiyə məhz uşaq vaxtı əxz edilən işıqlı vərdişlər, davranış və xasiyyətlərlə bağlı ola bilər.

Onun bu xarakterli hekayələrinə «Kimya tələsir» (1939), «Gülgəz» (1940), «Titrek bir səs» (1944), «Döyüşçünün dedikləri» (1957), «Ehtiram» (1961) və b. misal ola bilər.

Mir Cəlalin sırf təbiət mövzulu hekayələri də var. (məsələn, «Niyə ovdan ayaq çəkdim», «Söyüd kölgəsi», «Susuzluq») Amma iş bunda deyil. Məsələ burasındadır ki, təbiət, ətraf mühitin təsviri, insanın təbii dünyası və bu dünyanın yaratdığı ovqat Mir Cəlal yaradıcılığının dəyərini müəyyən edən ən vacib komponentlər sırasında yerləşir.

Mir Cəlal romanlarının araşdırma sırası çatanda şübhəsiz ki, ədibin ən uğurlu əsərlərindən sayılan «Bir gəncin manifesti» barədə bəhs olunacaq. Amma, yeri düşmüşkən, yazıcının təbiətə münasibətini, Mir Cəlal qələmi ilə canlı təbiət parçasının ne-

cə əbədləşdiyini duymaq üçün həmin əsərdən Baharın ceyran tutmaq səhnəsini təsvir edən parçanı misal gətirməyə ehtiyac duyuram. Budur, həmin unikal təsvir:

«Güney kəndinin şimal tərəfi dağavar yer idi. Düzdən dikləndikcə, xırda təpələr, təpələri ötdükcə tək düşmüş Gündüz dağı, onun dalında yenə silsilələnmiş Göyümsov sıra dağlarının başından il uzununu qar getməzdi. Ətəkləri yay-yaz yamyaşıl olardı. Buralar kənddən uzaq olsa da otun çoxluğundan yerindən tez qalxan malı bura sürərdi. Uzaq kəndlərdən də naxır gələrdi.

Bahar burada mal otarardı.

Uzun, qismən meşəlik və sıldırımlı dağların dibindən burularaq gedən və tərtəmiz daşlara çırpılaraq səslənən Majın çayı axırdı. Bu çay dağları yarım dairə şəklində dolanıb kəndin ayağında Səbəyə qarışırdı. Bu çayın quduz vaxtı yazın ilk aylarıdır. Ovçuların deməyinə görə yaz başı bura qorxulu olur. Qar əriyəndə bu dərələrdə qıj axan suyun şaqqaşqıqından durmaq olmur. Qış uzununu üst-üstə yığılıb bərkiyəndə və gün dəydikcə qopub dərə uzununu başıaşağı sürüşən qar güllələri, buz parçaları top kimi səslənir. Deyirsən dağ uçdu! Nə qədər heyvan qara düşüb ölür. Bəzən qar çayın üstünü basır, az qala yolunu dəyişir. Odur ki, yayın əvvəllərinə qədər buraya əl-ayaq dəymir. Mal-heyvan da gətirmirlər. Qarı əriyən yerlərin o tərəfi qoruq kimi otlu qalır. Yaxın kəndlərin bir neçəsi bu zamanlar həmin otlardan faydalanır.

Budur, çayın qırağında, bir az dikdə meydança kimi uzanan qumlu yer — sel yatağıdır. İndi bu qumda uşaqlar, kənddən uzaq düşmüş doqqazların oyununa həsrət qalmış naxırçılar aşıq-aşıq oynayır, sapand atırlar. Qayadan daş aşırmaq üçün mərcləşir, ötüşürlər.

Burada uşaqların işi oynamaqdır; çünki nə malın ac qaldı dərdi var, nə də onu taxıldan, qoruqdan qaytarmaq lazım gəlir.

Dağ döşləri başdan-başa xamadır. Mal yeyir, doyur, dərəyə enib sərin qar suyuna döşənir.

Çiçək yığmaq üçün döşə diklənən Bahar, şehli otları ayaqlayır. Adətincə kollara ayaq vuraraq yeriyirdi. Daha yüksəklərə çıxmaq mümkün olsa, Göyümsovun dal tərəfinə doğru gedən dar və qayalıq keçidi görmək istəyirdi. Bu keçid haqqında çox eşitmişdi. O bir ovçu kimi diklənirdi.

Dayanıb geri döndü, dərədəki yoldaşlarını səslədi. Hay verdilər. Mürsəlin tulası dovşan kimi hoppana-hoppana Baharın yanına gəldi. Bahar tulaya çörək atdı, tula nə çörəyə, nə Bahara baxdı. Bir-iki dəfə hüddü, sürətlə sıçrayıb yuxarı ötdü. O, kollara sürüşüb xışıltı eləyən kimi bir keçə mələdi. Bahar dırmaşdı:

— Burada keçə nə gəzir, kimin heyvanı olar?

Bahar yaxşı bilirdi ki, malın hamısı aşağılardadır. Bu qayalıqda qoyun-keçi olası deyil. Lakin o, şübhələndi ki, bəlkə azmış, ya canavar aparmış bir heyvan ola. Kollardan tuta-tuta dırmananda, tulanın iplə oynayan pişik kimi atılıb-düşdüyünü gördü. Bir ceyran balası itin qabağında heyran-heyran dayanıb mələyirdi.

Bahar sevindiyyindən bilmədi nə eləsin. Yoldaşlarını səsləsin, ceyrana daşımı atsın, ya hürküt-məmək üçün gözə görünməsin, yoxsa tulanı qışqırsın.

Bu fikirlər öləri işıq kimi onun zehmində oynadı. Lakin yenə tərəddüdün qaranlığında çaşıb qaldı. Tula ceyranın gah böyrünə, gah qabağına keçib hoppanır, zingildəyib sanki Baharı çağırırdı. Ceyran da tulanın qabağında dayanıb mələyirdi. Təəcüblü idi. O, tuladan qorxursa, nə üçün qayıdıb qaçmır. Qorxmursa nə üçün döyükdür. Bahar yaxşı bilirdi ki, tula ceyran ilə ayaqlaşmaz. Ceyran bir də mələyib yuxarı baxdı, səs gəldi. Bahar diqqət verəndə aşırımda bir sürü ceyran gördü. Biri dönüb geri baxır, mələyirdi.

Bahar fürsəti itirəcəyindən qorxub irəli yeridi. Bildi ki, ceyran balası sürüyə qaçmağa çalışacaqdır. Tulanın köməyiylə ceyranın qabağını kəsdi. Ceyran quş kimi hoppanıb göyə qalxanda bir ayağı Baharın əlinə keçdi. Heyvan göydə çırpındı. Bahar arxası üstə yığıldısa da ceyranın ayağını buraxmadı. Cəld onu qucaqlayıb saxladı. Aşağıdakı yoldaşlarını hayladı. Uşaqlar onun səsinə eşidirdilər, lakin qayalar səsi elə yayırdılar ki, Baharın hansı səmttdə olduğunu, nə dediyini anlaya bilmirdilər. Tula dərəyə doğru götürüldü. Xəbər aparırdı.

Bahar qolunu ceyranın boynuna salıb döşünə sıxmışdı. Bir əli ilə də heyvanın qabaq ayaqlarını cütləşdirib bərk-bərk tutmuşdu. Ceyran mələyirdi. Hərdən çapalayıb əldən çıxmaq istəyirdi. Dağın başından, sürüdə ona səs verirdilər. Bahar ceyranın tükündən anasının onu təzəcə yaladığını bildi. Belinin tükləri hələ də yaş idi. Bahar onun gözəl başını, zərif boynunu tumarlaymağa başladı. Göbəyinin maya kimi yumşaq olduğunu gördü. Ceyran lap körpə idi. Baharın ürəyi birtəhər oldu. Balasını çağırən anasının səsi Baharı köyrəltdi, az qaldı ceyranı əldən buraxsın, heyvanın üzündən öpdü. Özünə toxtaqlıq verdi:

«Mən öldürməyə aparmıram, bəsləyəcəyəm, ələ öyrədəcəyəm, böyüdəcəyəm. Quzu kimi saxlayacağam».

Bahar ceyranın şabalıdı rəngli, həm də gümüş kimi işıldaayan dırnaqlarına, qələm kimi düz və nazik qıçlarına, iri və həyəcanlı gözlərinə, pərişan boynuna baxdı. Üzündən gözündən öpə-öpə dərəyə sarı endi.»

Mən bir oxucu olaraq imkanım daxilində, çoxu ən adi yaşayış minimumlarına həsr edilən vaxt aralığında bugünkü ədəbiyyatımızı, xüsusən söz meydanına yeni atılan gənc nəslin yaradıcılığını maraq və təəssübkeşliklə izləməyə çalışıram.

Axtarış həvəsi, yeniliyə, əbədi sözə canatmalar əlbəttə ki,

məni sevindirir. İndi bizim gənclər də, orta nəsil ədiblər də bəzən yaşlılar da bu və ya digər ədəbi mühakiməni əsaslandırarkən və ya hansısa bir estetik dəyəri inkar edərkən əcnəbi xalqların yetirdiyi, dünya çapında təqdir olunan sənətkarların yaradıcılığından örnəklər göstərməyə daha çox üstünlük verirlər. Qoy olsun! Şübhəsiz okeanları, dənizləri, qitələri aşıb gələn söz qüdrətlidir ki, uzaq-uzaq ölkələrdə, yad-yad ürəklərdə əks-səda verir, yeni meyarlar təklif edir. Yaradıcı insanların məhəlli düşüncə arealından uzaqlaşmaq, daha doğrusu milli mənsubiyyətdən, yarandığı dildən asılı olmayaraq milyonların duyum süzgəcindən keçib gələn əsl bədii sözə haqq qazandırmaları, yeni estetik dəyərlərə sayğı göstərmələri və ən əsası bu qaynaqlardan bəhrələnmələri çox yaxşıdır və qanunauyğundur.

Amma bütün hallarda bu milli qaynaqlara, ana dilimizdə yaranan, düşüncəmizin dilində danışan doğma sözə göz yummaq hesabına ola bilməz. Buna necə göz yummaq olar ki, Mir Cəlalın «Bir gəncin manifesti» romanından gətirdiyim parça sözünə, vergülünə qədər humanizm ehtirası ilə çırpınır. Burada insanın təbiətə münasibəti, zamanın, məkanın, təbiətin təsviri həqiqətən unikalıdır. Ədəbi parça etalon təsiri bağışlayır. Və məsələ burasındadır ki, ədibin yaradıcılığında ilahi söz səviyyəsində dayanan təsvirlər, düşüncələr, həqiqət inikasları istənilən qədərdir.

Mir Cəlal nəzəriyyəçi müəllimdir.

O həm də bir nasir olaraq müəllimdir, ustadır...

Etiraflar həqiqətin sona qədər təsdiqi ehtiyacından yaranır və bu zaman bəraət heç də önəmli deyil, bütün hallarda etiraf vacibdir. Bəraət üçün həmişə imkan var. Xüsusilə konkret tarixi şərait bəzən insandan qat-qat güclü olur, fərdi düşüncəni, fərdi arzu və istəkləri nəzərə almadan kollektiv idarəetməyə üstünlük verir.

Keçmiş SSRİ xalqlarının yaşadıkları, qəhrəmanlığa bəra-

bər dözümlə sayəsində xilas olduqları cəmiyyət mədəni, maddi, siyasi ləkələrdən hələ də tam xilas olunmayıb. Təhtəlişüurun təsiri inid-indi və tədricən, deşilmiş şar kimi özünə çəkilir, köhnə nəslin düşüncələrində gömülərək qəhr olub gedir.

Şübhəsiz digər yazıçılar kimi Mir Cəlal da həmin ictimai-iqtisadi formasiyanın təsiri altında müəyyən əsərlər yazmış və yaxud zamandan, dövrədən gələn notlar onun bu və ya digər əsərinə təsir göstərmişdir. Bu əsərlərdə yeni cəmiyyət, yeni insan təsvir olunur. Xüsusən yazıçının oçerklərində, «Dəzgah qızı», «Nanənin hünəri», «İlk günlər», qismən «İnsanlıq fəlsəfəsi», «Hikmətdən xəbər» adlı hekayələrdə dövrün ictimai-siyasi sifarişini izləmək mümkündür.

Hətta yazıçı «Bir gəncin manifesti», «Dirilən adam» kimi irihəcmli əsərlərində də sövq təbii olaraq seçdiyi qəhrəmanları, zamanın haqsızlığından bezən insanları mövcud quruluşu müdafiəyə qoşur. İnsanlar bütün fəlakətlərdən nicat yolu kimi inqilabi hərəkəti görürlər. Bu əsərlərin bir çoxu elə dəyərlə ədəbi prinsiplər əsasında yaradılıb ki, hər hansı bir ideoloji basqının təqsiri yazıçının deyil, anormal cəmiyyət quruluşunun boynunda qalır. Hətta indinin özündə süjet xəttinə, yüksək yazıçı qayəsinə heç bir düzəliş vermədən, əgər belə demək mümkündürsə, yüngülvari texniki təshihlə ideoloji qüsurları aradan qaldırmaq olardı. Amma bu, istisnasız olaraq böyük ədibin özünəməxsus bir hüququ idi. Bunda da nəsə bir mətləb var ki, Mir Cəlal sonralar, havaların yumşaldığı vaxtlarda bu əsərlər təkrar-təkrar nəşr edilsə də güman edilən təshihləri aparmadı. Yaxşı ki, aparmadı. İndi bu əsərlər içindəki ideologisi və böyük bədii gücü ilə yarandığı tarixi düşüncəni və məlum zamanın ovqatını təhrif etmədən yaşayırlar.

Sizə qərribə gəlməsin, Mir Cəlal dövrünün elə nadir yazıçılarından ki, sovet həqiqətlərini olduğu kimi təsvir etməklə əslində mövcud quruluşun kökünə balta çalan mətləbləri sanki

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və
Hafiz Mir Cəlal oğlu Paşayev.*

Gəncə. Mir Cəlalin ev muzeyinin açılışı, yazıçının oğlu Arif Paşayev.

bir Ezop eyhamı ilə sözün ən gizli qatlarında təcəssüm etdirmişdir. Cəmiyyətin kommunist, komsomolçu, inzibati işçi, hökumət adamı, idarə müdiri, rəhbər işçi adıyla eybəcər hala saldığı, həyatla əlaqəsini itirən əcaib ideoloqlar Mir Cəlalin satirik qələmi ilə qəstən bir az da sxematikləşdirilmiş, guya cəmiyyəti yad ünsürlərdən təmizləmək istəyən bu manqurtların özləri zavallı bir görkəm qazanmışlar.

Tənqidi bilərəkdən şiddətləndirib obrazları karikatura həddinə çatdırmaq Mir Cəlal yardıçılığında həssas oxucunun izləyə biləcəyi məxsusi bir xəttidir ki, bunun ən bariz nümunəsini ədibin «Açıq kitab» adlı bir çox cəhətdən maraqlı kompozisiyaya malik satirik romanında izləmək mümkündür. Yeri gəlmişkən haqqında bir qədər sonra bəhs etdiyimiz bu əsər həm Mir Cəlalin yaradıçılığında, həm də milli nəsrimizdə yeni bir üslubi keyfiyyətdir ki, ədəbi tənqid bu əsərə bir qədər də dərinədən nəzər sala bilər.

Roman

«Dirilən adam»

«Dirilən adam»dan başlayaq. Buna qədər xırda bir filoloji statistikanı ortaya qoymaq yerinə düşərdi. Mir Cəlal bütün yaradıcılığı boyu («Mir Cəlal. Biblioqrafiya»nın son nəşrindən alınmış bilgiyə əsasən) elmi araşdırmalarının nəticəsi olan elmi məqalələrlə yanaşı üç yüzə qədər hekayə və oçerk, povestlər və romanlar qələmə almışdır.

Ona görə «Dirilən adam»dan başlayaq yazdım ki, indi mən bu gözəl əsər barədə mülahizələri bölüşməyə hazırlaşram.

Yazıcının təqribən 70 il bundan öncə — 1934–35-ci illərdə

25–26 yaşında qələmə aldığı bu əsər haqqında həm öz zamanında, həm də sonralar xeyli sayda rəylər, məqalələr yazılmış, «Dirilən adam»ın Azərbaycan ədəbiyyatındakı yerini müəyyən etməyə səy göstərmişlər. Dövrün tanınmış yazıçı və tənqidçilərindən olan H. Araslı, M. Arif, C. Cəfərov, H. Şərifov, H. Əfəndiyev, C. Xəndan, S. Rəhimov, İ. Əfəndiyev, M. İbrahimov, M. Hüseyn, N. Babayev, Ə. Ağayev, Ə. Hüseynov, Ə. Mirəhmədov, F. Vəzirova, N. Həsənzadə, A. Zamanov, Y. Seyidov, Y. İsmayılov, B. Nəbiyev, M. Quluzadə, K. Talıbzadə, M. Cəfər, B. Vahabzadə, X. Əlimirzəyev, T. Mütəllibov, İ. Bəktəşi, C. Əhmədov, A. Nəbiyev, V. Hacıyev, R. Quliyev, B. Bağirov, İ. Əliyeva, V. Yusifli, C. Abdullayev, F. Hüseynov, Elçin, İ. Vəliyev, P. Xəlilov, İ. Mustafayev, F. Sadıqzadə, V. Vəliyev, İ. Şıxlı, A. Hacıyev, T. Əhmədov, A. Laçınlı, Anar, Ə. Paşayeva, İ. Tapdıq və b. ədibin əsərlərinə dönə-dönə nəzər salmış, yazıçı, pedaqoq, alim və əsil insan Mir Cəlal haqqında müxtəlif səpkili araşdırma əsərləri yazaraq nəşr etdirmişlər. Təbii ki, həmin yazılarda «Dirilən adam» həmişə diqqət mərkəzində olmuş, romanın ədəbi bədii məziyyətləri müxtəlif nəzər nöqtələrindən incələnməmişdir. Ümumiyyətlə ədəbi tənqid Mir Cəlalı «Azərbaycan sovet ədəbiyyatının klassikləri» sırasına daxil etməyə ehtiyatlı olsa da, bu yaradıcılığa bütün dövrlərdə, istər sağlığında istərsə də ölümündən sonra xüsusi bir həssaslıqla yanaşmışdır. Bu həm yazıcının orijinal yaradıcılıq yoluna münasibətdən, həm də Mir Cəlal şəxsiyyətinə məhəbbətdən irəli gəlir.

«Dirilən adam» romanı haqqında rəy demək olar ki, birmənalıdır. İstedadlı qələmin məhsulu olan əsər uğurludur!

Bu, həqiqətən də belədir. Lakin «istedadlı qələmdən çıxmış uğurlu əsər» dəyəri həddən artıq ümumdür. Mən böyük ədəbiyyat bilicilərinin müəyyən etdiyi bu qiymətin rezümesini çıxarmaqla kifayətlənə bilmərəm. Çünki «Dirilən adam» Mir

Cəlalin demək olar ki, ilk qələm təcrübələrindən olsa da bir sıra önəmli bədii estetik xüsusiyyətləri, təsvir zənginliyi, obrazların təbiiliyi ilə həm yazıçının yaradıcılığının, həm də Azərbaycan nəsrinin qızıl səhifələrindəndir.

Bu əsər insan, cəmiyyət əlaqələrinin dramatik vəziyyətlərini canlandırmaq baxımından öz zamanı üçün yeni, indiki gözlə baxanda çağdaşdır. «Dirilən adam» Azərbaycan romanının ən etibarlı özül daşlarından sayıla bilər.

Roman yaxın günlərdə həbsxanaya atılan, hamıdan artıq iztirab çəkən Qədirin həyat hekayəsini təsvir edir. Forma maraqlı seçilib. Baş müsbətlər çəkən gənc Qədir başına gələnləri həbsxana yoldaşlarına danışır. «Dənizdəki balıq ac adamı nə qədər doyduarsa, məhbuslara da azadlıq ümidi o qədər təsəlli verirdi» sırasından olan düşündürücü, içi məna ilə dolu cümlələri mükəmməl bir qələmlə uc-uca calayan yazıçı bir anda öz oxucusunu həbsxana divarları arasına — dustaqların yanına, oradan da muzdur Qədirin başına gələn fəlakətlərin dərinliklərinə aparır.

Qədir kasıbdır. Amma onun zəngin və sarsılmaz ailə dünyası var. O, arvadı, gözəl Qumruyla çiyin-çiyinə verib ailə ocağı yandırır, övlad böyüdür, alın təri ilə bir parça halal çörək qazanır. İşlər belə gedə bilərdi. Əgər insan münasibətləri zor üzərində, güclünün gücsüzü əzmək ixtiyarı üzərində qurulmasaydı, əgər sosial bərabərsizlik, ağa-nökər bölgüsü anormal cəmiyyəti idarə edən yeganə vasitə olmasaydı.

İnsan haqlarının tapdanması, savadsızlıq və avamlıq Qədir kimi insanların başına gələn fəlakətlərin əsas səbəbidir. Varlı insanların mənəm-mənəmliyi, çürük mənəviyyəti, eyş-işrət ehtirası qara bir yel kimi bütün cəmiyyəti ikrahedici bir ovqatla bürümüşdür.

Belə bir mühitdə, belə bir cəmiyyətin yetirməsi və küllü-ixtiyar sahibi olan Bəbir bəy bədbəxt Qədirin arvadı Qumruya

tamah salır. Buna görə də bir yolla Qədiri obadan uzaqlaşdırmaq qərarına gəlir. Məkrli insanın yüz cür bəd əməli var. Bəbir bəyin qurğusu ilə Qədir el-obasından iraq düşür, başı müsibətlər çəkir. Lakin Bəbir bəy istəyinə nail ola bilmir. Çünki ismətli, ərinə və evinə candan sevən Qumru quduz Bəbiri qətiyyətlə rədd edir. Zalımın zülumdən əl çəkəcəyini sadələşmələr güman edə birlər. Bir müddətdən sonra kəndə qayıdan Qədiri burada «xortdan» kimi qarşılayırlar. Çünki Bəbir bəy hər yana onun «ölmək» xəbərini yaymışdı.

Başına müsibətlər gələn, öz haqqını qorumaq üçün olmazın zillətlər görən Qədir digər haqqsevər insanlarla birlikdə çıxış yolunu zülmə qarşı fəal, elliklə mübarizədə görür ki, bu da o dövr üçün də, elə bütün zamanlar üçün haqsızlığa qarşı mübarizənin ən optimal yoludur.

İlk baxışda əsərin süjeti sadə görünərsə də yazıçının geniş imkanlara malik yaradıcı təfəkkürü insan və cəmiyyət kontekstində bir çox mənəvi, ictimai nöqtələrə işıq salır. Böyük ictimai-siyasi təbəddülatlar, tarixi proseslər canlı bədii lövhələrin dili ilə ədəbiyyatın davamlı, mötədil faktına çevrilir.

Dağa getmək üçün Qədirin də qoşulduğu dəstəni qaçaqların tökülüşərək qarət eləməsi, yaylaqda rəisin öz adamlarını başına yığib kef və qumar məclisi düzətməsi, təcrübəsiz Qədirin qulluğu qəbul etməsi, Məşədi Süleymanla yumruq davasına çatan münafişəsi, yenə də onun «xortdan» cildində kəndə dönməsi... bütün bu epizodlar müstəvisində yaşanan ehtiras, həyəcan, sarsıntı və s. insan hisslərinin ədəbi cəhətdən dəyərləndirilməsi ayrıca tədqiqat istəyir. Və bu bərdə yuxarıda qeyd edildiyi kimi zaman-zaman ən nüfuzlu söz xridarları tərəfindən yazılmışdır.

Sadəcə, sözün bu məqamında qeyd etmək zəruridir ki, «Dirilən adam» sənətkar bir qələmin məhsuludur. Məhz elə buna görə də konkret tarixi dövr və bu dövrün insanları donuq və

sxematik deyil, canlı və dinamikdir. Bu özbaşına yaranmır. Yazıçı hər sözün, hər cümlənin, hər epizodun üzərində can qoyur. İstedad və özündən əvvəlki nəsr təcrübəsinə bələdlik yüksək bədii-estetik nəticələrə yol açır.

Roman ədibin bir sıra digər başqa əsərlərində olduğu kimi (məsələn, «Bir gəncin manifesti») epiqrafla başlayır. Əsər yorucu olmasın deyər hadisələr ardıcılıqla bölmələrə ayrılmışdır. Roman səhifələndikcə epizodların tamlığına, obrazların parlaqlığına, həyat həqiqətlərinin doğru-düzgün təsvirinə nail olmaq üçün ədibin malik olduğu bütün yazı təcrübəsini tam səfərbərliyə aldığı görünür. Bu təcrübə Mir Cəlalın fitrətdən gələn istedadı, canındakı koloritli təhkiyə ilə birləşərək gözəl bir əsərin meydana qoyulmasına xidmət edir. Hiss olunur hədsiz səmimiyyəti ilə oxucunu ofsunlayan əsər bir canın çırpıntıları, bir qələmin qüdrəti, bir ovqatın havasıyla, hadisələr, epizodlar, obrazlar arasında qırıqlığa yol verilmədən yazılmışdır. Romandan alınan hər hansı bir bədii parça üzərində təhlil aparmaqla doğma dilimizin bir çox parlaq keyfiyyətlərini dəyərləndirmək mümkündür.

Zəngin dili hər hansı bir yazıçının xoşbətliliyi sayanlar yadımlırlar. Romanda gözlənilən ədəbi dil mədəniyyəti üç-dörd cümləlik mətnlə Qədir, Bəbir bəy, Qumru, Qıssa, Tayqılça Kazım, Bekar, Çəpəl, Sayalı kimi insan surətlərini həyat adamlarının real oxşarları, canlı insanlar olaraq yadda qalan edir.

Düşüncələrimizə yekun olaraq bir daha qeyd etmək istəyirəm ki, 1930–40-cı illər arasında yazılan «İstifadə», «Qaymaq», «Bostan oğrusu», «Dostumun qonaqlığı», «Peşimançılıq», «Kərpic məsələsi» və digər hekayələr kimi «Dirilən adam» romanı da göstərirdi ki, Azərbaycan ədəbiyyatına yeni nəfəsli, yeni mündəricəli, kolorit və sağlam gülüşlə dolu, həyatın əvvəldən sona qədər mənalı olmasını istəyən və buna qəlbən inanan bir yazıçı gəlir. Bir-birinin ardınca qələmə alıb tamamladığı, nəşr etdirdi-

yi əsərlər isə Mir Cəlalın böyük yaradıcılıq uğurlarına yol açmaqla yanaşı, yeni ədəbiyyat yolunda ədibin mövqeyini daha da möhkəmləndirirdi.

Bir məqamı da qeyd etməklə «Dirilən adam» ətrafında ən yığcam düşüncələri yekunlaşdırmaq olar.

Ədəbiyyatşünaslar çağdaş ədəbiyyatımızı, xüsusən 60-cı illərdən başlanan yeni nəsr dalğasını təhlil edərkən M. F. Axundov, Ə. B. Haqverdiyev, C. Məmmədquluzadə, Ü. Hacıbəyov, Y. V. Çəmənzəminli, hətta M. Ə. Rəsulzadə, Ə. Hüseynzadə, Ə. Ağayev... (nəsr ənənələri nəzərdə tutulduğuna görə digər sahədə qələm çalan, ümumbəşəri meyarlarla gözəl dram, poeziya əsərləri yaradan sənətkarların adları sadalanmır (*qeyd — R. Gülgün.*) və bir çox başqaları tərəfindən başladılan, inkişaf etdirilən ədəbi axtarışların Sovet repressiya maşını ilə yarımçıq kəsildiyini göstərir, aldadılmış və yaxud döndərilmiş, məcbur edilmiş bir ədəbi nəslin 1920-ci illər boyunca və sonralar 50-ci illərə qədər sırf ideoloji basqı altında yazdıqlarını qeyd etmişlər. Ənənələrin tamamilə qırılmasının qarşısını alan ədiblər sırasında İlyas Əfəndiyevin, İsmayıl Şıxlının, Ənvər Məmmədخانlının, İsa Hüseynovun, Sabir Əhmədovun və başqa sənətkarların adları çəkilmişdir. Əlbəttə həqiqi bədii söz ənənəsinin tamamilə qəhr olmağı barədə söhbət belə gedə bilməz. M. S. Ordubadi, M. İbrahimov, S. Rəhimov kimi geniş nəfəsli yazıçıların nəsrimizdə özünəməxsus yer tutan bədii əsərləri vardır. Və şübhəsiz ki, yuxarıda adı çəkilən və 60-cı 70-ci illərdə qələm çalan Y. Səmədoğlu, Anar, Əkrəm Əylisli, Elçin, Fərman Kərimzadə, İsi Məlikzadə, Şahmar, Mövlud Süleymanlı, Seyran Səxavət, Əlibala Hacızadə, Məmməd Oruc və s. və i. yetişməyində həm XIX yüzillikdə bünövrəsi qoyulan məzmunca yeni xarakterli nəsrin, həm də XX yüzilliyin əvvəlindən başlayaraq 50-ci illərə qədər meydana çıxan ədəbi nümunələrin təsiri olmuşdur. Başqa cür müm-

Mir Cəlal, Kamal Talıbzadə, Həmid Araslı.

kün deyildi, alternativ izah məsələnin şişirdilməsi, bəlkə də müştəbehlik, lovğalıq təsiri yarada bilərdi. Çünki öyrənmək üçün ortada olan ədəbi-bədii sərvətlər arsenalı bu idi. Bütün yazıçıların nəinki Avropa və yaxud uzaq Şərq dillərində hətta fars-ərəb və rusca ardıcıl mütaliəsindən söhbət gedə bilməzdi. İstər tərcümə olsun, istər orijinal əsərlər, mütaliə dili Azərbaycan dili idi, rus dilinin zorən öyrədilməsi isə hətta SSRİ dağılana qədər heç bir bəhər vermədi.

Bütün bunların Mir Cəlala nə dəxli var? Əslində çox dəxli var! Çünki əvvələn, Mir Cəlal sözü gedən zaman kəsiyinin yazıçısı idi. İstisnasız şəkildə dövrün digər bütün yazıçılarındakı kimi, biz bu fikri əvvəl də işlətmişik, Mir Cəlalin da sovet ideologiyasının təsiri ilə yazılmış əsərləri var və yaxud bu və ya digər əsərin ayrı-ayrı epizodlarında ideoloji əlamətlər rəmz, ad, şüar, ideoloji xətt şəklinə özünü göstərir. Digəl ki, Mir Cəlal öz zamanının və bizim zamanımızın elə peşəkar yazıçılarından

ki, əlli illik fəal axtarışlar vəsiləsində hər zaman özündən əvvəlki ənənələrə qırılmaz tellərlə bağlı olmuş, böyük sözün, bədii sözün qanunları, təmkinli və püxtə ilhamının tələbi ilə yazıb-yaratmışdır. Yenə də təkrar edirik, Mir Cəlal bir-birini əvəzləyən ədəbi nəsillər arasında etibarlı və sağlam söz körpüsüdür. 1934-cü ildə yazılan «Dirilən adam» isə birbaşa Cəlil Məmmədquluzadə ənənələrinə söykənir, halbuki bu böyük söz dünyasına Azərbaycan nəsrinin fundamental olaraq, həm də novatorcasına qayıdışı bir də 60-cı illərdə mümkün olacaqdı.

Bəlkə paralellər axtarmağa da dəyər. Xudayar bəy — Bəbir bəy, Məmməd həsən əmi — Qədir, Qumru — Zeynəb... İnsan insana, obraz obraza bənzəyə bilər. «Danabaş kəndinin əhvalatları» bitən yerdən «Dirilən adam» başlayır. Formal yaxınlıqdan söhbət gedə bilməz, belə bir bənzərlik Mir Cəlalin məğlubiyyəti ola bilərdi. Dəyərli budur ki, «Dirilən adam» «Danabaş kəndinin əhvalatları»nın, Mir Cəlil Cəlil Məmmədquluzadənin ruhu-

M. Cəlil qələm dostları arasında.

nu tam bir ləyaqət meyarı ilə yaşadır, ənənəyə sədaqət örnəyi olaraq rəğbət oyadır. «Dirilən adam», «Bir gəncin manifesti», «Açıq kitab», «Yolumuz hayandır», «Yaşadılar», «Təzə şəhər» vahid bir yazıçı üslubundan doğulublar, fəqət hər birinin özəl məziyyətləri var, sanki onlar qan qardaşları, söz qardaşlarıdır. Yarandığı 1938-ci ildən bizim günlərə qədər bütün yeni nəsillər tərəfindən sevilərək oxunan «Bir gəncin manifesti»nin ciddi nəsr üslubuna bir kimsənin etirazı ola bilməz. Bunun əksinə «Açıq kitab» satirik romandır. Diqqətlə fikir verildikdə ciddi ilə yumorun, dərddə gülüşün, bir sözlə, fərqli üslubi keyfiyyətlərin, ayrı-ayrı ovqatlara mənsub obrazlı düşüncənin iç-içə yaşadığının şahidi olur. Bunu görməmək olmaz ki, «Bir gəncin manifesti» ilə «Açıq kitab»ın ilk səhifələri oxucuda demək olar ki, eyni ovqat yaradan təbiət təsviri ilə zəngindir. Müqayisə üçün hər iki əsərdən seçilmiş bədii parçaları yanaşı vermək istəyirəm ki, yazıçı təxəyyülünün həddləri aydın görünsün.

Birinci misal:

«Bağçalar dərəsinin sağ tayında cənuba doğru uzanıb gədən və təzəcə şumlanan əkin yerləri məxmər kəmərim kimi dağları qucmaqda idi. Zəmilərdən qalxan nəmli torpaq qoxusu yenidən açılan bənövşə, quzuçiçəyi ətrinə qarışaraq havaya bir təmizlik, mülayimlik gətirmişdi. Şəhər soyuğundan sonra yumşalan hava hələ də narahat kimi tutulub açılmaqda idi. Buludlu göy intizar çəkən bir qəlb kimi çırpınır, bir anda da eyni vəziyyətdə qalmırdı. Cida boyu qalxan günəş cənuba axan müxtəlif biçimli, müxtəlif şəkilli, əlvan buludlar arxasında gah çıraqlı kimi yanır, gah köz kimi sönür, gah kəhrəbə kimi saralır, gah sədəf kimi parıldayırdı. Karvan-karvan ötən qalın-seyrək buludlar ardınca nəsə bir aydınlıq, bir parlaq gündüz olacağı yəqin idi. Aşağılarda, dərənin qovuşan yerlərində isə baş-başa verən söyüd, qələmə, qarağac,

vən, iydə, zoğal ağacları küləyin səmtinə doğru can atmaqda, sanki kökdən çıxıb haralara isə getmək arzusunda idilər.

Dağlardan axıb, səhraları aşıb gələn sel suları isə elə şaq-qıldayırdı ki, eşidənlər dəhşətdən diksinir, göy guruldadığını, ildırım çaxıb qaya uçduğunu, sar üstünə qartal şığıdığını güman edirdilər.»

«Bir gəncin manifesti»

İkinci misal:

«İlin o vaxtı idi ki, yay istisi adamların canından yenidən çıxmış, soyuq isə hələ kar eləməmişdi. Pəncərələr yenidən örtülür, qış tədarükü yada düşürdü. İsti paltarların boxçadan çıxarılıb həyətlərdə, eyvanlarda çırpıldığını, şeritə atıldığını görmək, köhnəlmiş naftalin iyini duymaq olurdu. Dünənəcən sərinlik ax-taranlar indi daha kölgədən qaçır, küçənin günəşli tərəfinə keçirdilər. Üzlərə dəyən yüngül küləyin soyuqluğundan, saralmış yarpaqların kəpənək kimi tək-tək yerə enməsindən, gündüzlərin qısalmasından, havaların tutulmasından, arana köçən durna qatrlarının göydən gələn boğuş səmindən, məhsul yığımından, meyvə bolluğundan... məlum idi ki, payızdır.

Payızdır, lakin əsl payız havası müəyyənleşməmişdir. Bir gündə həm gün çıxır, həm yağış yağır, həm bürkü olur, həm külək!

Xüsusən bu gün axşama yaxın qalxan soyuq külək, sanki yaydan küncdə-bucaqda ilişib qalan hərərəti tamamilə süpürmək, ağacları kökündən qoparmaq, qapıları yıxmaq, küləşi sovurmaq, gözlənən şiddətli soyuqların yolunu təmizləmək istəyir. Adamlar yaxalarını bərk-bərk bağlayır, boyunluqlarını qaldırır. Çox üşüyənlər boğazlarını paltarın içinə çəkir, papağı xirtdəklərinə keçirir, gözlərini yumur, bellərini əyir, küləkdə üzən kimi, çətinliklə yeriyirlər. Küləyin istiqamətinə tərəf gedənlər isə arxalarını sanki küləyə çevirir, yeyin yeriyir, yarpaq kimi boğanağa dü-

şəcəklərindən qorxurlar. Küləyin ağzına aldığı kağız, ağac parçaları daşa-divara ilişməyincə dayanmır. Yarpaqlar küçələr boyunca sürünüb gedən boz boğanaq içində xış-xış xışıldayır. Suların üzü örtülür, yuvasından azan quşlar güllə kimi daş-qaya dibinə, divar uçuqlarına düşürlər. Damlardan danqıltı ilə tənəkə parçası düşür, qum tökülür, pəncərə şüşələri titrəyir, açıq qapılar şaqıldayır, dəyirman pərləri elə fırlanır ki, görmək olmur. Çəpərlərdən çıxan tikan kolları oynaya-oynaya gəlib yol çuxurlarında bənd alır. Üfüq kəsif bir toz kütləsinə dönür, yer-göy birləşir, heç nə görünmür. Eşikdə olanlar özlərini evə salmağa səy edirlər. Evdəkilər möhkəm geyinməmiş çıxmaq istəmirlər».

«*Açıq kitab*»

Üçüncü misal:

«Fatma Məsmənin salamını aldı. İşarə elədi ki: «kündələri yaxına yığ».

Məsmənin verdiyi kündələri vərdənə altında yayır, burmaçı ilə naxışlayır, yumurta sarısı sürtür, bir çimdik zəyrək səpir, sonra təndirin qızarmış yerini nişan alır, üzünü yana tutub istiyə cumulur, çörəyi yapıb tez qalxırdı.

Təndirin bir tərəfi dolmamış, o biri tərəfdə çörək qızarıb, köpürdü. Fatma qırğı kimi özünü təndirə toxuyur, kəhrəba kimi sarı çörəkləri əlində çıxarıb, buğlana-buğlana süfrənin üstünə atırdı. Məsmə də isti çörəyi sahmanlayır, bir-birindən aralı qoyur, soyudurdu; ötüb keçən uşağa, qonum-qonşuya «iyi gələr» deyər, kəsib verirdi. Fatma öz qızı üçün, Bakıda oxuyan oğlu və Məsmənin uşaqları üçün ayrıca yağlı fətir kündəsi hazırlamışdı. Xəmirin axır-uxurunda bunları da yapacaq idi.

Qəfildən külək qopdu, həyəti tozanaq bürüdü.

— Qanadı qurumuş, bir möhlət vermədi çörəyi yığışdıraq.

Qadınlar tələm-tələsik tabağı, süfrəni, təndiri örtüdlər.

Hazır çörəyi yığışdırıb içəri apardılar. Məsmə damda kəklikotu sərmışdi, dizinə döyüb qaçdı. Fatma tələsdiyindən qalan kündələri sıx-sıx yayıb, təndirin ağzını örtüdü, külfəni qapadı».

«*Açıq kitab*»

Mir Cəlal. Yazıçı-jurnalist N. Babayevlə oxucuların görüşü zamanı. 1968.

M. Cəlal, M. İbrahimov. 1942. Uzaq Şərq döyüşçüləri arasında.

«Bir gəncin manifesti»

Sizə də məlum olduğu kimi «Bir gəncin manifesti» romanı bir az öncə misal gətirilən canlı lövhələrlə davam edir, məhz obrazlı təfəkkürün əsrarəngiz yaradıcı qüvvəsi Mərdan, Sona, Bahar, Mister, İran şahı, Yasavul qəbilindən olan canlı surətləri oxucu yaddaşında əbədləşdirir. Bu roman da «Dirilən adam»da olduğu kimi insanın öz haqqı uğrunda mübarizəsinə həsr olunub. Bütün xarici müdaxilələrə, imperialist qüvvələrin Azərbaycana, onun sərvətlərinə və insanlarına yönəlik işğalçı siyasətə müəllifin münasibəti mənfidir. Bu hələ azdır. Yazıcının təsvir etdiyi

hadisələr, ən xırda detallar belə İran, ingilis, rus imperializminə nifrət oyadır. Mir Cəlala görə Allah-təala tərəfindən verilən, əcdadlarımızdan qalan bütün sərvətlərin sahibi xalq olmalıdır, o varidatı, o əmanəti qoruyub gələcək nəsillərə çatdırmaq xalqın müqəddəs borcudur. Nəhayət, azadlıq elə bir ictimai— siyasi, mənəvi ucalıqdır ki, insanın və xalqın özündən savayı heç bir fəvqəladə qüvvə o yüksəkliyi nəsis edə bilməz.

«Bir gəncin manifesti» barəsində çoxlu məqalələr, elmi işlər yazılıb, onilliklər boyunca hətta məktəblilər bu mövzuda inşalar qələmə alıb, imtahan veriblər.

Təhlil üçün yenə də müxtəlif aspektlər, hələ bəhs edilməmiş bədii məziyyətlər var. Lakin bizim düşüncələrimizin nəşr üçün nəzərdə tutulan miqyası hüdudsuz deyil. Buna görə də romandan «Sonanın cavabı» adlı yığcam bir parça ilə oxucunu baş-başa buraxıb sözü müə davam etmək fikrindəyik.

Örnək

SONANIN CAVABI

İtə ataram, yada satmaram.
Atalar sözü.

Sərin bir payız səhəri idi! Səhər də demək olmaz, çünki hələ tamam işıqlaşmamışdı. O vaxt idi ki, günün necə olacağını təyin etmək mümkün olmur. Bilmək olmur ki, günəş çıxacaq, yağış yağacaq, ya tutqun, durğun bir hava olacaq. Lakin ala-qaranlıqda bəzi əlamətləri seçmək olurdu: göy üzü bulanıq, üfüqlər qara idi. Sanki varlıqlar ümumi bir sükutu dinləyir. San-

ki hər şey qınına çəkilməmişdir. Heç nə özünü bürüzə vermək istəmir, aləm sabahın təbiətinə göz dikib gündüzün məsum üzünün açılmasını gözləyir. Kainat güləcək, hər bir sirr açılacaq, aləm öz əlvan rənginə boyanacaqdı.

Şəhərə doğru gedən, getdikcə enlənən və böyüyən əyri-üyrü palçıqlı yol bu ala-toranda camaatla doludur. İşıqlandıqca adamlar bir-birini diqqətlə seyr edirlər. Kimi qabağına qatdığı sağmal inəyini, kimi qoyun-quzusunu haylayıb satmağa aparır. Uzaq kəndlərin hansındansa, bir kişi eşşək üstündə bəkməz gətirir. Piyadaların bəzisi qoltuğunda boğça, bəzisi çiynində heybə, bəzisi dalında bir şələ odun, kimisi qucağında samovar aparır. Budur, cavanca bir gəlin, boğazından kəsib yığdığı yumurtaları, ağzına saman tökdüyü səbətdə bazara aparır. O, qulpsuz səbəti bala kimi bağına basmışdır. Ehtiyatla, başaşağı yeriir. Ağ ya-bısına aşırılan uca, bir gözdən mayıf adam «xəbərdar» deyib, pi-yadaları keçir. Ot arabasının dalınca gedən qoca, enlikürək, qarasaqqal kişi bir əlində ları xoruz, bir əlində də bir torba zoğal qurusu aparır, çarığının bağını bərkitmək üçün yolun kənarına çəkilir. Karvan onu gözləmir. Uzun yolu tez qət etmək üçün sakit yeriyan və həftəbazarına doğru gedən bu əhali karvanının üzü payız havası kimi tutqun idi. Deyərdin, onları səhər-səhər isti yataqdan zorla qovmuşlar. Gözə görünməyən naməlum bir qüvvə onları qamçılaya-qamçılaya bazara, cibi dolu, tamahkar alverçilərin hüzuruna aparır. Çoxunun sifətindən şikayət yağır. Kiminin də odlu gözləri qəzəb saçır. Sanki o qəzəbli baxışlar xalqa ehtiyac və qara gün gətirən «naməlum qüvvəni» axtarır.

Budur, az qalmışdır, kəndlilər çatan kimi mətahlarını dəyər-dəyməzinə satacaqlar. Kimi yarım pud kəpəkli un alacaq, kimi pulunu yarmaya verəcək, kimi hisdən qurtulmaq üçün yed-dilik lampasına çərgül şüşə alacaq. Araba yağı, pinəçi köhnəsi,

Vartaşen tütünü, üç arşın qalın ağ, qıfıl, stəkan, qayçı, baş dara-ğ, eşmə sap, saqqız, Hacı Kərim oğlunun sancı dərmanı...

Hər kəs alacağı şeyi dönə-dönə xəyalından keçirir, addımlarını daha da yeyin atır.

Sona da o yolun yolçusudur. Bu — onun ilk bazar səfəridir. Ömründə birinci dəfədir belə bir karvana düşür, birinci dəfədir həftəbazarına gedir və evindəki «var-dövlətinin» son mətasını, «Yusif-Züleyxa» xalçasını satmağa aparır.

İyirmi ildən artıqdır ki, bu xalça Sonanın yük yerindədir. Toxuyan gündən onun eşqi ürəyinə düşmüşdür. Hər dəfə evi töküşdürəndə qatını açar, «Yusif-Züleyxa»sının üzünə doyunca baxar, yenə səliqə ilə dörd qatlayıb yerinə qoyardı: «Muradım var, arzum var...»

Sona doğru deyirdi. Onun arzu-kamı böyük idi. Bu, anaların ən böyük arzusu idi. Sona həyatda yoxsul, məhrum idisə də, geniş və böyük qəlbi zəngin arzulardan məhrum deyildi. O, ilk oğlunun, Mərdanın toyunu gözləyirdi, minbir arzu ilə gözləyirdi.

Sağlıq olsun, gəlin otağını özü bəzəyəcək. «Yusif-Züleyxa»nı evin baş divarına vuracaqdı. Bu xalça muradına çatmış ananın əziz oğluna gözəl hədiyyəsi olacaqdı.

Bu xalça əsrlər boyu davam edib gələn odlu sevgi dastanı, ana məhəbbəti və əməyinin, ananın oğluna verdiyi xeyir-duanın parlaq timsalı olacaqdı...

Dünya qarışdı. Sonanın uşaqları yetim qaldı. Yaşamaq çətin oldu. Kasıblıq qadını mənəgənə kimi sıxıb kiçilti. Ehtiyac hər şeyi dəyişdi. Sonanın sifəti də, səsi də, özü də, iti hərəkətləri də dəyişdi.

Hər şey dəyişdi, lakin ana ürəyinin bir arzusu dəyişmədi, bu arzu könlündə möhkəm bir sütun kimi dayanır, onun бүkүlүн qamətini düzəldir, çökən sinəsini qabardır. Sonanı həyata bağlayan bütün işləri bu sütun saxlayırdı. Küləklər, tufanlar, toqquş-

malar bu sütuna təkan vurduqca, düşmənin zərbələri dəyirdi. Sonanın ürəyi titrəyirdi. Ona elə gəlirdi ki, bu saat sütun yıxılacaq, həyatı məhv olacaq, hər şey bitəcəkdir. Lakin sütun möhkəmdi, sütun tərpənməzdi.

İndi budur, Sona «Yusif-Züleyxa»sını qoltuğuna vurub bazarı aparmalı olmuşdur. Uşaqlarına çörək pulu, namərd əlində qalmış Mərdana — dustaq oğluna xərclik, rüşvət pul tapmaq üçün güman yeri yoxdur. Oğlunun «qazamata» düşdüyünü eşidən kimi dizinə çırpıb ağlamış, sonra Mövlam kişinin məsləhətilə xalçanı bağlayıb satmağa hazırlamışdı...

Bu uzun karvan yerində Sona hamıdan geri qalır, yolun kənarında otlar arasındakı təmiz, yaş daşların üstündə oturub boğçasını dizləri üstünə alır, dincəlir, ötənlərə məyus-məyus baxırdı. Sonanın baxışlarından qüssə yağır. Sanki dincəlmək üçün deyil, bu baxışları ilə ürəyindəki əlacsız dərdlərini həmvə-tənlərinə söyləmək üçün oturmuşdur.

Xalçanı satıb kəndə qayıdacaq, hampaların birindən iki pudun alacağıdır. Qalan pulu götürüb oğlunun dalınca gedəcək, onun buraxılması, kəndə qayıtması üçün hökumət adamlarına rüşvət verəcəkdir. Yuvasından azmış kiçik oğlunu, Baharı da şəhərbə-şəhər axtaracaqdır. Bir xəbər çıxmasa pul verib ölkələrə car çək-dirəcək, hay salacaqdır.

Həftəbazarı köhnə, ağ divarları uçmuş bir hasarçanın içində idi. Kənardan baxanda hasar üstündən adamların başı görünürdü. camaat qarışqa kimi qaynaşırdı. Burada hər cild adam görmək olardı. Satan alana, alan satana qarışmışdı. At kişməsi, miyançıların səsi, pul cingiltisi dərvişlərin qəsidəsinə, dilənçilərin sızıltılı səslərinə qarışmışdı. Sona da, çoxlarının diqqətini cəlb edən gödəktuman, baldırı açıq, boz, kütsifət və qəribə libaslı bir adama baxırdı. «İngilis» deyə adamlar bir-birinə göstərirdilər.

İngilis burada iri və məğrur addımlar ataraq istədiyi hər şeyə diqqət yetirir, heç kəsdən məsləhət soruşmur, heç nədən çəkinmirdi. Adamlar ona sümsük itə baxan kimi ikrah və nifrətlə baxırdılar. Sanki bu baxışlar deyirdi:

— Bunu bizim içimizə buraxan, atana lənət!

İngilisin yanında uzunotək bir tacir hərlənirdi. İngilisin buyruğuna baş əyib o yan-bu yana qaçırdı.

Baharın ceyranına susayan mister Sonanın yadına düşdü, dərin bir ürək ağrısı ilə köksünü ötürdü, üzünü ingilisdən çevirdi.

Sona kənara, ev şeyi satılan tərəfə çəkilib boğçasını açdı. Xalçanı təmiz yerə salıb yaşmağını ağzına çəkdi, bir daşın üstündə çöməldi. İntizarla baxmağa başladı. Onun gözləri dərinə idi. Bu, sifətinə qasqabaqlı, diliacı adam xarakteri verirdi. Bir az yana dönəndə, bəbəkləri gözünün küncünə qaçanda bu təsir daha da artırdı. Deyərdin bu baxışlar bir fəlakət olacağını göstərir. Çənəsinin gödəkliyi — kədər, yanağının çıxıqlığı — əzab, iztirab, dodaqlarının solğunluğu — qayğı əlaməti idi. Lakin ötənlər Sonanın üzünə yox, onun xalçasına çox baxırdılar.

Sonanın xalçası, doğrudan da, bir tamaşa idi. Sanki meydana işıq salmışdı. Görənlər yaxın gəlirdilər. Heyrətlə və ləzzətlə baxan adamlar bir-birinə nə isə deyib xalçaya işarə edirdilər. Bəzisi xalçanın qiymətini soruşurdu. Bəzisi hara malı olduğunu, kimisi Sonanın özünün haralı olduğunu və bu əntiqə şeyi haradan tapdığını soruşurdu. Sona acıqlı və qısa cavab verirdi:

— Budur, ey, bu! — deyib işdə bərkiyən balaca əllərini, naxış vuran sənətkar barmaqlarını göstərirdi. Sonra bir ah çəkib əlavə edirdi: — Kasıblığın üzü qara olsun, uşaqlarım acdır, satıram.

Tacir Sonanın xalçasını görmüşdü. «Bəh-bəh», — deyə-deyə ağasına — ingilisə göstərirdi. İngilisin gözü sataşan kimi hey-rətindən rəngi daha da bozardı, xalçaya əlini vurub ayağa qalxdı. Tacirə nə isə dedi. Tacir dayananlardan xəbər aldı:

*N. Babayev, B. Bahabzadə, M. Cəlil,
C. Xəndanının 50 illik yubileyində. 1960.*

— Yiyəsi hanı?

Sona özü dinmədi. Dayananlar onu göstərdilər. Tacir sanki Sona ilə çoxdan tanış, ya dost imiş. Ona tərəf əyildi, gülümsər halda soruşdu:

— Bacı, qiyməti neçədir?

Sona bir az duruxdu.

Kənddə qiymət qoydurub sonra bazara aparmağı düşünmüşdüsə də səhər tezdən çıxanda tamam unutmuş, xalçanı götürüb yoluna düzəlmişdi. Özü isə ürəyində bir qiymət tutmamışdı. Tuta da bilməzdi: çünki bu satış, bazar malı deyildi. Onun qiyməti isə heç vaxt və heç bir pulla ifadə edilə bilməzdi. Sonanın inandığı adam olsa nə qiymət deyərdi? Onda deyərdi:

— Xalçanı apar, əvəzinə tabağıma çörək, Mərdanımı qurtarmaq üçün rüşvət pulu ver!

Ancaq indi, bu məqamda, bu bazarda tacirə müəyyən qiymət demək lazımdı; çünki ingilis almaq istəyir. Pulla demək lazımdı, çünki ingilis hər şeyi pulla alır. İngilis çoxdan axtardığını tapmış kimi sevincək, xalçanın başına dolanmaqda, tez-tez çevirib üzünə, astarına, saçalarına, ipinə baxmaqda, rəngini yaslamaqda, barmağı ilə naxışlarını yoxlamaqda idi. O baxdıqca camaatda da maraq artırdı. Tamaşaya duranlar çoxalırdı. Adamlar böyük bir mərəkə görmüş kimi halay vurub xalçanın ətrafında durmuşdular. Kim isə yerindən dedi:

— Barmaq işi olduğuna inanmır, necə də inansın! Bu ki qüdrət qələmilə çəkilmiş şəkildir!

— Əhsən belə barmaqlara!

Bir başqası bu sözə yanıqlı cavab verdi:

— Barmaqlar... barmaqlar həmişə qabardan göynəyən barmaqlardı. Sən bu saat qızıl gücünə qaraquş kimi çalıb Londona aparanlardan danış!

Bu sözlərə tacir göz ağartdı. Sonanın yanında dayanan üçüncü bir tamaşaçı bir az yavaş dedi:

— Odur ey, aşnam əlini cibinə salıb.

Bir kəndli dilləndi:

— Qardaş, mal əntiqə maldır. Neçəyə desən, dəyər!

Tacir Sonanın duruxduğuna dözə bilmədi, bir az da ona yaxınlaşıb soruşdu:

— Bacı, qiymətini buyurun. Buyur görək, biz alanıq.

Sona altdan-yuxarı tacirin üzünə baxdı, köksünü ötürdü. Udqundu, gözünü tacirdən ayırdı. Sanki onun danışmağa dili gəlmirdi. Qəzəbdən, həsrətdən, peşmançılıqdanmı qızaran sifə-tində mənalı bir sükut cəlvələndi. Sanki o, ağzından söz çıxan kimi gözəl xalçanın, o gözəl «Yusif-Züleyxa»nın həmişəlik olaraq əlindən çıxacağını, özünün yeganə təsəllisini itərəcəyini, xalçaya bağlı bütün şirin, müqəddəs arzularını selə-suya verəcəyini duyurdu. Sanki o, əbədi və təmiz olan bir məhəbbəti satmaq kimi ağır və çətin bir zərurət qarşısında idi. Ona görə qiymət demək çox müşkül idi. Lakin susa da bilməzdi.

Mister həyəcan içində idi. Dözə bilmirdi. Çılpaq qırmızı qıçlarını qatlayıb diz çökdü. Xalçanın haşiyələrinə, ilmələrinə bir də diqqətlə baxdı, ayağa qalxdı. Xalçanı qaldırıb öz sinəsinə tutdu. Sonra tacirə verib divardan asılı kimi saxlatdı.

Tacir, quldurlara təslim olan qorxaq yolçular kimi qollarını geniş açdı. Xalçanı qabağına tutdu. İngilis baxdı, baxdı, yaxına yeridi, baxdı, kənara çəkildi, baxdı. Yandan, aşağıdan, yuxarıdan baxdı, arxayınlıq hasil edib sevincini gizlədə bilmədi, nə isə dedi.

Tacir də sevincək danışdı. Onlar danışanda heç kəs dinmirdi. Bir səs eşidildi:

— Neçəyə desə alacaqlar!

Sanki bu səslə Sonanı sayıq salmaq üçün xəbərdarlıq

edirdilər. Tacir qayıdıb səs gələn tərəfə acıqlı baxdı və Sona başa düşməsin deyər, vəziyyətini dəyişmədən etirazını, hiddətini boğa-boğa dedi:

— Bilmirəm, bu camaat niyə işə qarışır, niyə mane olur? Ay müsəlman qardaşlar, bir qıraq durun görək? Axı nə xəbərdir, adam var axı, burda, meymun oynatmırıq ha!

Sona əli ilə xalçanın ucundan tutduğu halda dayananlara baxdı. O, ürəyindəki həsrət və təəssüfün bir çoxlarına təsir etdiyini, onlar üçün də ağır olduğunu sezdi. Tacirə dedi:

— On qızıl!

Kimsə dizinə çırpdı. Bir cavan fəhlənin elə «bay!» səsi çıxdı ki, deyərdin oğlanın ürəyinə güllə dəydi. Oğlan ürəyi xarab olduğundanmi, ingilis ilə dalaşmaq istəmədiyindənmi, «Yusif-Züleyxa»-ni aparanlara sakit baxa bilməyəcəyindənmi, nədənsə, başını aşağı salıb uzaqlaşdı. Get-gedə hiddət və kinayə ilə bərkədən dedi:

— Verin, verin aparsın, fahişələrə fərş eləsin! Qoy onu toxuyanlar quru yerdə qalsın! Ay bədbəxt, qafil müsəlman!

Sona oğlanın sözlərini eşitdisə də, əlini çoxdan açmışdı. Bir əli xalçanın ucunda idi, o biri ovcunu da misterə tərəf açmışdı. İngilis portmanatından qızıl sayırdı... Bir, iki, üç...

Sona sarı və buz kimi soyuq qızılların bir-bir əlinə toxunduğunu duyurdusa da, amma gözləri camaatda idi. O ümumi bir təəssüf rəylə, yalnız özünü deyil, başına yığışan adamların hamısını ağır bir müsibətlə əhatə olunmuş hiss etdi. Cavan fəhlənin sözləri Sonanın qulaqlarında bir çağırış kimi səsləndi. Onun zehmində nagahani, qəribə bir şam yandı. Bu şamın alovu yarpaq kimi əsib sonra qalxdı, böyüdü, qadının bütün xeyallarına işıq verib aydınlattı. Qadın birdən-birə ürəyində özü ilə, öz daxili aləmi ilə danışmağa başladı:

«Nədən doğma oğlumun dağdan ovladığı ceyran bizə yaraşmadı, nədən öz əllərimlə toxuduğum xalça mənə yaraşmadı?.. Kimdir bunlar?! Bu kəlləpaça kimi ütölmüşlər, qızıllı törənmiş çapqınçılar kimdir?! Haradan basa-basa çapovula gəliblər, nə üçün? Nə üçün?»

Bu suallar Sonanın ürəyində bir sədd kimi durdu, bir nərə kimi səsləndi. Sonanın başında ildırımlar oynadı. Alovlu nəzərlərini hədəfindən ayıraraq uzaqlara atdı.

Uzaq və böyük bir şəhər, bəzəkli bir imarət və ev Sonanın qarşısında durdu. Həmin bu boz, baldırı açıq ingilis içərək keflənib, çarpayuya uzanmış, divardan asılı Azərbaycan xalçasını məmnun baxışla seyr edir. Azərbaycan qızının xal vuran barmaqlarına baxıb nəşələnir. Küt sifətinə gülüş yayılır...

Sonanın əsəbləri gizildədi, bütün vücudu titrədi. Dəhşətli təəvvürlər az qala onun dizini qatlayıb, yıxmaq, məğlub etmək istəyirdi. Sonaya elə gəldi ki, ingilis onun barmaqlarına, onun vurduğu xallara, yaratdığı naxışlara baxır. İngilis onun özünə baxmaq istəyir. Alçalmış şərəfinə, satılmış heysiyyətinə, təhqir olunmuş mənliliyinə baxmaq istəyir. Qızıl gücünə satın alıb apardığı, kəniz kimi qabağında dayanmağa məcbur etdiyi Azərbaycan qızına, lap Sonanın özünə, hələ adaxlanmamış, cavan simasına baxmaq istəyir.

Sonanın bədəni ağır bir zərbə yemiş kimi silkələndi. «Ya mədəd!», «Mərdan!» — deyib özünü doğrultmaq istədi. Onu isti bir təəssüb təri basdı. Ürəyi qısıldı. Bədəninin bütün qanı daşqın bir sel kimi axıb, qəlbinə doldu. Qəlbi qəfəsdəki quş kimi çırpındı, köksünü yarıb uçmaq istədi. Daxildən sanki özünün, oğlunun, nəslinin, kəndlilərinin və həmvətənlərinin həyatından gələn güclü və əzəmətli bir səs onu ayıltı. O, cəld ayağa qalxdı. Xalçaya baxdı.

Bu dəfə ona xalça yox, bağlı-bostanlı, güllü-çiçəkli vətən mülkü, bu mülkün sərvəti, neməti göründü.

Yamaclara yayılan qoyun-quzu mələşərək Sonaya baxırdı. Qoruqçular, çobanlar Sonaya baxırdı. Vətənin hana quran əli qabiliyyətli qızları, məclisləri bəzəyən məğrur oğlanları Sonaya baxırdı. Bütün baxışlarda bir nida, bir sual səslənirdi: «Sona! Sona!» Sanki hamısı, sanki hər şey onun bu saat icra edəcəyi iqdami, onun əzmini gözləyirdi. Sona bu müqəddəs aləmi sata bilərdimi?

Sona tutqun üföqlərdə də göylərin hiddətini, kainatın inciməmiş uşaq kimi boğuş simasını gördü. Qayıdıb ovcuna pul sayan ingilisə baxdı. O, sinəsini irəli verib məğrur dayanmışdı. Müştük kimi düz barmaqları ilə ovcu dolusu sarı qızılları sayırdı. O, Yusifi, gözəllərin gözəlini, insanların ən pakını və təmizini qul edib qəpik-quruşa satın alan Misir hakimi kimi hərəkət və qəzəbli görünürdü.

Ovcuna toxunan pullar Sonanın bütün əsəblərini titrətdi:

«Sən nə edirsən, qul zamanından min illər keçib, bura Misir deyil, Azərbaycandır. Sən Yusif deyilsən, sən Mərdanlar böyüdən Sonasan. Sən nə qayıırırsan?!» Sonanı hirs boğdu, üzünü ingilisə tutub dedi:

— Satmıram!

— Necə? Necə yəni?

— Satmıram, əfəndi!

Bunu dediyi ilə ovcundakı qızılları yerə səpdiyi bir oldu. Camaatı maraqlandırdı. Tacir irəli yeriyib əlini cibinə saldı:

— Azdırsa, al on beş olsun!

— Satmıram!

— Bu da iyirmi!

— Yorğan bilib üstümə çəkəcəyəm!

— Otuz qızıl, di sözlən yoxdur ki!

— Paltarım yoxdur, bürünəcəyəm!

— Əlli qızılını al, üstündə bir dəst də paltar.

Tacir əl-ayağa düşüb yalvarış vəziyyəti aldıqca Sonanın dizinə qüvvət, iradəsinə möhkəmlik gəlir, səsi qətiləşirdi:

— Satmıram! Satmıram, canım!

— Bu da yüz qızıl, yüzə qızıl, keçib bizimki...

— Nə qızıla satıram, nə də ingilisə!

Tacir, Sonanın inadını çoxdan anlamışdı. Ciblərini silkələyib qızılı daha bərk cingildətdi:

— İngilis almır, ay bacı, görürsən ki, mən alıram. Öz müsəlman qardaşın. Əli şiaəsi!

Sona xalçanı çəkib aradan yığdı və pəhləvan kimi qoltuğuna vurdu:

— Satmıram, — dedi, — vəssalam!

Xalçanın küləyi, soyuq və kəsərli silah kimi ingilisin boz sifətinə dəydi. Mister vahiməyə düşmüş kimi geri çəkildi. Alt çənəsini laxlatdı. Tacir onun dediyini qadına tərcümə etdi:

— Görürsən? Düzü elədir. «Hara getsə, — deyir, — onu mən alacağam».

Sona daha da acıqlandı. İti və həyəcanlı nəzərlərilə həm taciri, həm mister süzüb əli ilə qəti rədd işarəsi verdi:

— İtə ataram, yada satmıram!

Sona arxasını misterə və tacirə çevirib elə cəld gedirdi ki, deyəsən evdə yağı daşır. Onun dalınca iki hərəkət canavar gözü baxır, yanırdı.

Yüzlərlə vətəndaşın sevincli, alqışlı baxışları, o namuslu qızı və qeyrətli ananı yola salırdı:

— Halal olsun!

— Halal olsun belə qadına!

O nə dayanır, nə dinir, nə geri baxırdı. Qəlbində qaynayan vətən təəssübü və analıq qüruru ilə başını uca tutub gedirdi.

Sona özünə gələndə yolu yarıdan keçirdiyini, tarlalar arasındakı təmiz daşın yanına çatdığını gördü. Dincəlmək istədi. Yaşıllaşan payız taxılları, şırıldayıb axan dağ suları və üfüqlərdə sap kimi uzanıb gedən dəstə quşlar mühiti əsl dincəlməli yer idi. Hava durulmuşdu. Göylər Sonanın, o məğrur ananın həyəcanına gülümsəyirdi. Qüruba doğru enən günəş ona vətən bağçasından tutulmuş qızılgül dəstəsi kimi təzə, əlvən, xoş görünürdü.

«Açıq kitab» və başqaları

Bir qədər də «Açıq kitab»dan bəhs etmək istəyirəm. Həssas oxucu bəlkə də duyub düşdü ki, biz digər bir romanla müqayisə üçün «Açıq kitab»dan seçdiyimiz bədii mətn bütün roman üçün xarakterik olan mətnin üslubu ilə az qala yadlıq təşkil edir. Çünki «Açıq kitab» satirik romandır. Əsərdə «sosializm realizmi ədəbi metoduna» uyğun olaraq insan obrazları kəskin şəkildə mənfi və müsbət əks qütblərinə parçalanmışlar. Amma yuxarıda misal gətirilən, digər hallarda bütün mətnə hakimlik edən, əgər

belə demək mümkündürsə, ciddi nəsr parçaları özünü göstərməkdədir.

Mir Cəlal bu yolla buna qədərki əsərlərindən fərqli olaraq klassik anlamdakı nəsr elementlərini satirik üslubla sintez şəklində verə bilmişdir. Ciddiyyətlə gülüş vəhdətdədir, iç-içədir. Xüsusilə ilkin başlanğıcda, harada ki, xalq həyatı təsvir olunur, Vahidin valideynlərinin həyatı göstərilir, həmin məqamlarda ciddi təhkiyə tam bərqərar olur. Haradakı Sovet idarəsi — Sovet məktəbi təsvir obyektidir, həm üslub, həm də insan mənəviyyəti — o mənəviyyət ki, kökündə natəmizlik əvvəldən var və anormal mühit bu neqativ vəziyyəti daha da artırıb səpələyir, orada yazıçının üslubu satirik mətləbi sarkazm səviyyəsinə yüksəldir. Əslində Mir Cəlal insanları əcaib vəziyyətə salan, formal olaraq qarşısına insanı xoşbəxt etmək vəzifəsi qoyaraq həqiqətdə isə

Mir Cəlal qələm dostları arasında.

səlahiyyət sahiblərinə şəxsiyyəti alçaltmaq üçün hədudsuz imkanlar yaradan Sovet həqiqətlərini göstərməklə quruluşun eybəcərliyini dövrün meyarlarına nəzərən, deyərdim ki, həddini aşaraq ifşa etmişdir. Əslində Mir Cəlalin tənqid atəşinə tutduğu məqamlar sonradan Sovet imperiyasını dağıdan ideoloji naqisliklərin əsasında dayandı.

ADU-nun filologiya fakültəsində dövlət imtahanı. Sağdan: prof. F. Zeynalov, prof. Y. Seidov, prof. M. Hüseynzadə, prof. M. Seyidov, prof. Mir Cəlal, prof. A. Zamanov. 1976.

Tiflis. Mir Cəlal, B. Vahabzadə, Əbülhəsən M. F. Axundovun məzarını ziyarət edərkən, 1948.

İnsan

Yaddaş yarpaqları

Eyni ardıcılıqla ədibin «Yolumuz hayanadır», «Yaşılar», «Təzə şəhər» romanlarını təəssürat süzgəcindən keçirib, bu əsərlərin həm Mir Cəlal yaradıcılığına, həm də milli nəsrimizə bu ərnağan elədiyi bədii-estetik keyfiyyətlər barədə danışa bilərik. Fəqət biz bura qədər bir adın — Mir Cəlal adının işığı dairəsində qərar tutan bir simadan — YAZIÇIDAN bəhs etməmişik. Ən azı bir ruhda, bir qəlbə birləşən üç məqam hələ də izahını gözləyir: İnsan Mir Cəlal, pedaqoq Mir Cəlal, nəhayət alim Mir Cəlal...

İnsan Mir Cəlal haqqında ən ötəri təəssüratınız olsun deyə esse üslubuna bir qədər ara verib kövrək xatirələr bölümünü məmnuniyyətlə bu kitaba daxil edirəm.

Həssas yazıçı dünyası haqqında onun yaşadığı ən adi həyat parçaları bəzən irihəcmli monoqrafiyaların çatdırı bilmədiyini ifadə edir. Beləliklə...

*Kislovodsk. Mir Cəlal, S. Rəhman, C. Xəndan, S. Vurğun, 1954.
Foto Cəfər Xədana xatirə kimi verilib.*

Mir Cəlal nəvəsi Nərgizlə.

Doğmalar arasında

Bu kitab üzərində işə başlamazdan öncə bir istək məni sövq edirdi ki, istəkli müəllimim barəsində xatirələri toplayım. Bu çox asan ola bilərdi, çünki yazıçının canı-qanı qədər sevdiyi Vətən torpağından, saf mərhəmət və məhəbbətlə təsvir etdiyi insanlardan ayrıldığı zaman hüdudu o qədər də uzaq deyil. Üstəlik onun tələbəsi olmuşdum, ədiblə münasibətləri olan yüzlərlə insanı şəxsən tanıyıram. Materiallar üzərində çalışarkən Mir Cəlal barəsində yazılmış azsaylı (yazıçı haqqında əsərlərindən bir neçə qat az həcmdə ədəbi tənqidi məqalələr, düşüncə və

qeydlər, ressenziyalar yazılsa da onlar küll halında toplanıb sistemləşdirilərək nəşr edilməmişdir — *qeyd. R. Gülgün*) kitablar içində iki xatirələr toplusu gördüm, onları oxudum («Mir Cəlal: müasirlərin xatirələrində və yaradıcılığından örnəklər» Tərtibçi və ön sözün müəllifi filologiya elmləri doktoru, professor Teymur Əhmədov, AE NDB, 1998 və «Əziz bir insanı xatırlayıram» — Mir Cəlal haqqında xatirələr, İlyas Tapdıq, 1999).

Görünür elə bu səbəbdən bu tipli əsərlər üçün daha fərdi, daha çətin elmi-publisistik araşdırma yolunu seçdim və oxuduğunuz esse-ədəbi düşüncələr kitabı meydana çıxdı.

Bu qərara gələndə artıq mən ədibin yaradıcılığa başladığı eyni zamanda onun uşaqlıq, yeniyetməlik və gənclik çağlarını yolunda, cığırında, ağaclarında, dağlarında, dərələrində, havasında, suyunda və ən əsası bu gün də sağ qalıb yaşayan insanların yaddaşında yaşadan Gəncəbasara gedib qayıtmışdım. Həyat yoldaşımın yaxın dostu, tələbə yoldaşımız, «Respublika» qəzetinin və İTV-nin Gəncəbasar təmsilçisi Vaqif Tanrıverdiyevin bələdçiliyi ilə Gəncədə Mir Cəlalin muzeyində olmuş, müəyyən sənədlər, faktlar əldə etmiş, Mir Cəlalin bəyəndiyi və eyni zamanda Mir Cəlalı özünün ustadlarından sayan istedadlı yazıçı Qərib Mehdi ilə, yazıcının həyat yoldaşı Püstə xanımla eyni ildə, eyni kursda oxuyan, Mir Cəlalın dərslərini alan şairə Fəridə Əliyərbəyli ilə görüşüb, psixoloq Elmira Mirzəyevanın sayəsində Gəncəyə getmiş, Mir Cəlal müəllim haqqında toplanan, bir-birindən maraqlı xatirələri əldə eləmişdim. Nədənsə «Silinməz izlər»in sonuncu nöqtəsini qoyub yaradıcı insanların bəlkə qələbəsinə, bəlkə məğlubiyyətini ifadə edən ani sevinc hissini yaşayıb bitirməyə macal tapmamış bütün varlığımla hiss etdim ki, Gəncəbasar səfərinin təəssüratı, oradan əldə etdiyim materiallar da mənim kitabımda yer almalıdır. Çünki həmin xatirələrdə daim gülümsər üzlü, yumor hissi ilə zəngin, xeyirxah, düşüncəli

Mir Cəlal müəllimin və bu böyük ədibin qəlbən bağlı olduğu, gözəl əsərləri meydana qoyarkən kürək və ürək söykədiyi insanların obrazları vardır.

Siz bu hissəni əlavə saymayın. Xalqın yaddaşı elə nəhəng və parlaq bir aynadır ki, onun ehtivaedici işığı fərdi düşüncələrdən doğan irili-xırdalı bütün közərtilər də içinə alır, işıq-ışığa, nura qovuşur. Beləliklə «Silinməz izlər»də silinməz xatirələr...

Portsıqar, «Aşıqlar» kitabı və Koroğlunun Qıratı...

Mənim uşaq yaddaşıma hopan ilk növbədə Mir Cəlal müəllimin güləruz siması, mehriban, nəvazişli davranışı və xoş baxışları oldu. Bu, bəlkə, ona görə belədir ki, uşaqlar mehriban və nəvazişli münasibətə qarşı daha həssasdırlar.

Yadımdadır, Mir Cəlal müəllimi ilk dəfə görəndə 7–8 yaşlarımda idim. 20-ci illərin (XX əsrin) axırları idi. Payız vaxtları olduğunu da unutmamışam. Çünki mən kiçik bacım Növrəstə ilə anamın tapşırığına əsasən biçilib evimizin arxasına yığılmış qar-

ğıdalı şaxlarını gərzəklərindən ayırırdıq. Əlbəttə, öz bacardığımız səviyyədə.

Günorta vaxtları olardı. Qapımıza iki atlı gəldi. Onlardan birini tanıyırdım. Bu, Böyük Qarabulaq (indiki Rüstəm Əliyev) kəndindən inqilabçı R. Əliyevin atası Əli əmi idi. Çox ağıllı, elmlı, savadlı, danəndə adam olduğu üçün ona el arasında Qazı (yəni Qazi) Əli deyirdilər. O, atamla yaxın dost idi və camaat arasında böyük hörməti vardı. Biz qapıya qaçdıq. Anam, görünür, tappıltı səsinə bayıra çıxdı. Təbii ki, yaşmaqda idi. Qazı Əli soruşdu ki:

— A gəlin, Böyükkişi (atamın adı Böyükkişi idi) evdədirmi?

Anam başı ilə «bəli» işarəsini verdi və evə girdi. Atam bayıra çıxıb qonaqlarla görüşdü. Atları yerbəyer eləyib evə keçdilər. Əli əmi qonağı atama təqdim etdi. Dedi ki, bu cavan oğlan Mədən (Gədəbəy rayonunun mərkəzində əvvəllər mis mədəni olduğu üçün bura xalq arasında mədən deyirdilər) məktəbinin direktoru Mir Cəlal Paşayevdir. Həm də Miskinli (Böyük Qarabulaq) kənd məktəbində dərs deyir. Buraya gələndə bizdə qalır. Rayon Partiya Komitəsindən ona tapşırıq veriblər ki, Dəyəqarabulaq kəndinə getsin, orda ibtidai məktəb açmaq üçün otaq tapmaq (şəxsi evlərdə) mümkün olub-olmadığını öyrənsin. Ona görə də biz buraya gəlmişik.

Onu da deyim ki, biz Mir Cəlal müəllimi qiyabi şəkildə tanıyırdıq. Belə ki, məndən 6–7 yaş böyük olan qardaşım Salman kəndimizdə məktəb olmadığı üçün rayon məktəbində, yəni Mir Cəlal müəllimin direktor olduğu məktəbdə oxuyurdu. O, rayonda qohum evində qalır, altıncı, bazar günləri evə gəlirdi. Mir Cəlal müəllimdən də ağız dolusu danışır. Onun xeyirxahlığından, qayğıkeşliyindən maraqlı əhvalatlar söyləyirdi. Həmin əhvalatlardan bəziləri indi də yadımdadır. Məsələn, qardaşım Salman danışır:

— Düzyurd kəndindən sinfimizdə bir oğlan oxuyurdu. Sınıfda köhnədən, təzədən hamının geyinməyə ayaqqabısı var idi. Amma İbiş (İbrahim) dediyimiz həmin oğlan qışın soyuğunda ayaqyalın gəlib gedirdi. Mir Cəlal müəllim onu gördü. Bir dəfə dərstdən sonra çağıraraq çəkməçinin yanına apardı. Bir cüt təzə çəkmə tikdirdi.

Qardaşım Salman belə bir əhvalat da danışdı:

— Bir dəfə 5-ci sinifdə dərstdə bir uşağın ürəyi gedir. Mir Cəlal müəllimə xəbər verirlər və o da sinfə gəlir. Bəlli olur ki, uşağın acından ürəyi gedib. Mir Cəlal müəllim onların evinə gedir və məlum olur ki, ailə çox kasıbdır. Bir-iki gün sonra Mir Cəlal müəllim iki kisə buğda alıb at tapdırır və məktəbin xadimi ilə buğdanı həmin uşağın evinə göndərtir.

Mir Cəlal müəllimin hədsiz nəvaziş və mehribanlıqla mənimlə elədiyi sorğu-sual da yadımdadır.

— Oxuyursan?

— Yox.

— Niyə?

— Kəndimizdə məktəb yoxdu.

— İnşallah, yaxın vaxtlarda olar. Bəs, hərfləri tanıyırsan?

— Bəzilərini tanıyıram.

— Kimdən öyrənmişən?

— Böyük qardaşımdan.

Doğrudan da böyük qardaşım Salman hərflərin çoxunu mənə öyrətmişdi. Atam qardaşım Salmanın da Mir Cəlal müəllimin məktəbində oxuduğunu və ondan hədsiz razılıq etdiyini söylədi.

Atam çox söhbətçil və varlı idi (1930-cu ildə bütün mal-qoyunumuzu kolxoza verməli olduq). Onun Mir Cəlal müəllimlə söhbəti tuturdu. Bir dəfə günorta yeməyindən sonra məktəb üçün sinif otağı tapmaq məqsədilə birlikdə yuxarı kəndə çıxdı-

Yazıçı Mir Cəlal iş otağında. 1977

Mir Cəlal. Gəncədə oxucularla görüş zamanı.

lar. Axşam tərəfi qayıtdılar. Gecədən xeyli keçənə qədər oturub söhbətləşdilər...

Mir Cəlal müəllimlə atamın dostluğu belə başladı... Sonra o, iki-üç dəfə yenə bizə gəldi. Məktəbin açılması növbəti ilə qaldı və doğrudan da növbəti sentyabrda kəndimizdə ibtidai məktəb açıldı. Mən də həmin məktəbin birinci sinfinə getdim. Məktəbin açılışına rayondan üç nəfər nümayəndə gəlmişdi. Biri Mir Cəlal müəllim idi. Gecəni bizdə qaldılar. Atam siqaret çəkən idi. Mir Cəlal müəllim ona gümüşü rəngli bir portsiqar da bağışladı. Atam siqaretlərini həmin qutuya doldurar, sonra ordan bir-bir çıxarıb ləzzətlə çəkərdi. Mir Cəlal müəllimin atama bağışladığı dost hədiyyəsini əziz xatirə kimi qoruyub saxlayırıq. Atamın danışdığı bir əhvalat olduğu kimi yadımdadır. O, dedi:

— Bir dəfə Mədənə(rayon mərkəzinə) getmişdim. Bazarda-kı çayxanalardan birində oturmuşdum. Bizim çox iti yerişli köhlən atımız vardı. Sarı rəngli, qasqa at idi. Həmin atı da çayxananın yan tərəfində dalda bir yerdə bağlamışdım. Günorta yaxınlaşdı. Yayın əvvəlləri, günün uzun vaxtı idi. Bir də gördüm Mir Cəlal müəllim çayxananın qabağından keçir. Bayıra çıxıb görüşdüm. Gördüm tələsənə oxşayır. Dedim:

— Deyəsən tələsirsən.

Qayıtdı ki:

— Yaman, bu gün Gəncəyə gedib qayıtmalıyam. Vacib işim var. Minik də yoxdur. Bilmirəm neyləyim, hardan bir at tapım.

Dedim:

— Mənim atımı min get.

Ata baxdı, deyəsən, yaxşı yeriməyinə inanmadı. Soruşdu:

— Sən bilən, axşama məni Gəncəyə çatdırar?

Dedim:

— Lap istəyirsən bu gün get, qayıt. Əgər dörd-beş saata səni Gəncəyə çatdırmasa atı orada qoyub gələrsən.

Gülümsündü və razılaşdı. Onun qaldığı evə getdik. On-on beş dəqiqəyə hazırlığını görüb yola çıxdı. Mən də gecə qonaq qalacağım evi ona nişan verdim.

Sabahı günortadan bir az keçmiş xəbər gəldi ki, Mir Cəlal müəllim səni çağırır. Getdim, görüşdük. Gülə-gülə qayıtdı ki:

— Qardaş, bu lap Qıratdı.

Mən də zarafata salıb dedim:

— Elə mən də Koroğluyam da.

Xeyli güldü.

Mən rayonda yeddiillik məktəbi bitirəndən sonra Gəncə pədoqoji texnikumunda oxudum və öz kəndimizə qayıtdım. Bir neçə il müəllim işləyəndən sonra, əllinci illərdə ADU-nun (indiki BDU) filologiya fakültəsinə(qiyabi şöbə üzvrə)daxil oldum. İkinci kursda oxuyurdum. Qədim və orta əsrlər ədəbiyyatını başqa müəllim tədris etsə də, öz müəllimimiz imtahana gələ bilmədiyindən imtahanı Mir Cəlal müəllim götürməli oldu. Suallarım-dan biri «M. Füzulinin qəzəlləri» idi. Danışdım, bir neçə qəzəli əzbər dedim. Mir Cəlal müəllim dedi:

— Hə deyəsən, bir şey oxumusan. Danışmağın xoşuma gəlir. Hansı rayondan gəlmisən?

Dedim:

— Gədəbəydən.

— Hansı kəndindən?

— Dəyəqarabulaqdan.

— Böyükkişi kişini tanıyırsanmı?

— Böyükkişi atamdı, — deyəndə, qayıtdı ki:

— Qardaş, deynən mənim dostumun oğlusan...

Hal-əhval tutdu. Atamı soruşdu. Sonra da dedi ki, o qasqa at dururmu? Dedim, yox, çoxdan ölüb.

Mir Cəlal müəllim onu da dedi ki, bir çətinliyin-filan olsa mütləq mənə bildir. Onu da əlavə etdi ki, atana salamımı çatdır,

de ki, ürəyim oraları yaman arzulayır, imkan tapan kimi Gədəbəyə gəlib dostlarımla görüşəcəm.

Mir Cəlal müəllimin uşaq ikən görüb sevdiyim mehriban danışığı, şirin gülüşü, nəvazişli davranışı necə vardısı, eləcə qalmışdı. İllər onu bu sarıdan heç dəyişdirməmişdi.

Mən 1944-cü ildən indiyəqədən, yəni 62 ildir müəllimlik edirəm. Tam səmimi etiraf edirəm ki, həyatda Mir Cəlal müəllim kimi mehriban və xeyirxah insana çox az rast gəlmişəm.

Mir Cəlal atamın aşiqsevər olduğunu bilirdi. O, mən ADU-da oxuyarkən atama bir «Aşıqlar» kitabı da göndərmişdi. Həmin kitab da hal-hazırda bizim evimizdədir. Həm bu kitabı, həm də onun verdiyi portsıqarı görəndə Mir Cəlal müəllimin ilk dəfə bizə gəldiyi gün, mənimlə ilk söhbəti və xoş siması yadıma gəlir. Mən onu nəcib bir insan, səmimi dost və böyük şəxsiyyət kimi tanıyıram.

*Məhərrəm Babayev,
Gədəbəy rayonu, Dəyəqarabulaq
kənd orta məktəbinin müəllimi.*

Qərînələr keçsə də...

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında və elm tarixində görkəmli yer tutan Mir Cəlal 1924–28-ci illərdə Gəncə Darülmüəllimində oxuyub. Buranı bitirdikdən sonra dağlar qoynunda yerləşən Gədəbəyin yeddiillik məktəbinə müəllim göndərilib. Bu az müddətdə yerli əhəlinin savadlanması, qadınların çadrasız gəzməsi üçün mübarizə aparıb.

Anam Məmmədova Zibər (müəllimə) Ağa qızı həmin zamanları xatırlayarkən söyləyirdi:

— O vaxt mən V sinifdə oxuyurdum. Sinif nümayəndəsi

idim. Çadrasız gəzirdim. Nigar müəllimə də yaşca böyük olmasına baxmayaraq, mənimlə bir sinifdə oxuyurdu. O isə dərse çadralı gəlirdi.

Mir Cəlal müəllim məni nümunə göstərib dedi:

— Ay Nigar, görürsənmi Zibər çadrasız gəlir. Sən də çadranı at.

Anam da söhbətə qarışır.

Bu danışqdan sonra Nigar müəllimə çadranı atır, amma paltarı yamaqlı olduğu üçün utanır.

Mir Cəlal müəllim deyir:

— Utanma qızım, yaman günün ömrü az olar.

Mir Cəlal müəllimin Gədəbəydə müəllimlik fəaliyyəti dövründə atam — Məmmədov Mikayıl gənc müəllim imiş. Onların səmimi münasibətləri varmış. Atam onu tez-tez qonaq aparırmış.

1962-ci ilin isti yay günlərindən biri idi. Atamla ADU-da idik. Bu zaman Mir Cəlal müəllimlə rastlaşdıq. O, məni görə kimi sevincdən doğma bala kimi bağrına basıb: «Nə xoş təsadüf, sanki mən sevimli şagirdim Zibəri görürəm. Ay aman, gözlər necə də Zibəri xatırladır».

Bacım — Amalya ADU-nun filologiya fakültəsinin I kursunda oxuyan zaman Mir Cəlal müəllim Ədəbiyyatşünaslıq fənnini tədris edirmiş. Dərs zamanı Amalyaya deyir:

— Qızım, sənə suyun mənə şirin gəldi. De görüm, hansı rəyondansan?

Bacım cavab verir:

— Gədəbəyliyəm.

— Gədəbəydən? Kimlərdənsən?

— Mikayıl müəllimin qızıyam.

— Qızım, sən məni xəyalən füsunkar gözəlliyi olan dağlar qoynuna apardın.

1977-ci ildə Amalya müəllimənin qızı Əsədova Gültəkin Kərəm qızı da ADU-nun filologiya fakültəsinə qəbul olunur. Gözəl pedaqoq Gültəkinə də dərs deyir. Hətta o inamla belə deyir:

— Mən əvvəlcə anasına, sonra övladına, daha sonra isə nəvəsinə dərs dedim. Ümidim var ki, nəticəsinə də dərs deyəcəyəm.

Əfsuslar olsun ki, ömür vəfasız çıxdı. Gənc nəslin yetişməsi və təlim-tərbiyəsi sayəsində böyük əməyi olan istedadlı pedaqoq 1978-ci il sentyabrın 28-də vəfat etdi.

Şöhrət ardınca qaçmayan sadə, təmkinli alim-müəllim xatirələrdə əbədiləşəcək.

İllər ötsə də, qərinələr keçsə də Mir Cəlal müəllim Mikayıl müəllimin övladlarının qəlbində həmişə yaşayacaq.

Nəzimə Mikayılqızı

Atamın dostu

Böyük ədib Mir Cəlal Paşayev 1930–1931-ci illərdə Gədəbəy rayonunda işləyən vaxt atamla dostluq ediblər. Yəni Gədəbəy rayonunda işləyən vaxt atam eşidib ki, buraya savadlı müəllim gəlib. Atamın təhsilə böyük marağı olduğu üçün onunla söhbət edib, onu evə çağırıb və o gündən aralarında ailəvi dostluq münasibəti yaranıb. O tez-tez atamgilin yaşadığı Dikdaş kəndinə qonaq gələrmiş və istirahət günlərini onunla bir yerdə keçirərmiş. Kənd uşaqlarının təhsili ilə maraqlanar, onları təhsilə cəlb etmək üçün maraqlı məsləhətlər verərmiş. Gədəbəydən

getdikdən sonra da o, atam Səməd Rza oğlu ilə dostluq əlaqəsi-ni kəsməmişdir, müntəzəm olaraq atama məktub yazmışdır və həmişə atamın övladları ilə maraqlanmışdır. Sonralar atam Bakı şəhərinə gedəndə onunla görüşərmiş. Orta məktəbi qurtarıb Bakı şəhərinə oxumağa gedəndə ilk dəfə atam Mir Cəlal müəllimin yanına aparıb məni onunla tanış etdi. O isə mənim Azərbaycan Dövlət Xarici Dillər İnstitutunda təhsil almağımı məsləhət bildi. Həmişə mən onun yanına gedərdim və o mənə həm iqtisadi, həm də mənəvi dayaq olardı. Hətta bir dəfə institutda yazıçı-larla görüş keçiriləndə məni yanına çağıraraq institutun rektoru Rəfi-qə Hüseynovaya dedi ki, bu mənim gədəbəyli dostumun oğlu-dur, bunun təhsili ilə həmişə maraqlanın. Bir məni yox, bütün gədəbəyliləri görəndə doğma balası kimi görüşərdi. Çox qayğı-keş və insanpərvər adam idi. Hətta institutu qurtaranda mənim aspiranturada qalmağımı məsləhət bildi. Lakin atamın kənddə təkliyi ilə əlaqədar qala bilmədim.

*Məmmədəli Rzayev,
Gədəbəy rayonu, Qaraməmmədəli
kənd orta məktəbinin müəllimi.*

Kağız sözün qutusu

Yaxşı yadımdadır. Mən 1954-cü ildə Miskinli orta məktə-binin doqquzuncu sinfində oxuyarkən dil-ədəbiyyat müəllimi-miz bizə Azərbaycanın böyük yazıçısı Mir Cəlal Paşayevin «Bir gəncin manifesti» əsərini oxumağı tapşırırmışdı. Mən həmin əsə-ri oxuyarkən atam mənə qulaq asırmış. O mənə dedi:

— Ay bala, bilirsənmi Mir Cəlal Paşayev kimdi?

Mən cavabında dedim:

— Bəli, tanıyıram. Mir Cəlal Paşayev Azərbaycanın tanın-mış yazıçılarından.

Atam dərindən nəfəs alaraq dedi:

— Oğul, mən bir zamanlar Qarabulaq kəndində (indiki Rüstəm Əliyev adına olan kənddə) selpo sədri vəzifəsində işləyirdim.

Mənim xalam qızı Qızbəsin həyat yoldaşı Qazı Əli idi. Qazı Əligilə, yəni xalam qızıgilə günortalar gələr, nahar yeməyini onlarda yeyərdim. Mir Cəlal Paşayevin təyinatını da Qarabulaq kəndinə vermişdilər.

Mir Cəlal Qazı Əlinin evində qalırdı. Biz yaxın yoldaş, istekli dost olduq. Çox zaman ata minərək bizim evə — Çaldaşa gələrdik, oturub söhbət edərdik. Bizim evdə otuzluq lampa tavan-dan asılaraq işıq şüalarını ətrafa yayardı. Mir Cəlal müəllim də dəftərini çıxarıb işıqlı otaqda yazmaqdan doymazdı.

Bir gün mən ona müraciətlə:

— Cəlal müəllim, sizə soyuq olar, durun yatın, — dedim.

Cəlal müəllim zarafatla dedi:

— Siz qorxursunuz ki, odunuz qurtarar, eləmi?

Cəlal müəllim Qazı Əlinin çox bilikli ağsaqqal olduğunu söyləyərdi.

O, deyirdi:

— Əli əmim deyir ki, sözün qutusu kağızdır. Mən də öz ürəyimə gələn sözləri kağıza köçürürəm.

Cəlal müəllim deyirdi ki, hər bir əsər, hər bir bədii yaradıcılıq məhsulu qələm sahibinin öz fikirləri, həm də öz qarşısında hesabatıdır, nəsillərə qoyub getdiyi əmanətdir. Elm və sənət adamı ömrünün hər bir çağında — cavanlığında, yetkinlik illərində, ixtiyar zirvəsində öz ovqatı, təfəkkür, düşüncə səviyyəsi, qabiliyyəti, elmi-bədii potensialı və istedadı əndazəsində düşüncülərini, onu narahat edən müşkül işləri öz xalqına yazıb çatdırmağı borc bilir. Atam sözünə davam edərək qeyd etdi ki, Mir Cəlal Paşayev Gədəbəy rayonunda inspektor işləyərkən bir gün Qumlu yeddiillik məktəbinə gedir. İnspektorun məktəbə gəlişindən canına üşütmə düşən müəllim şagirdlərinə deyir ki, kim

O, doğmalarının, bütün insanların şad günlərini çox sevirdi.

mövzunu bilir sə sağ əlinin barmağını, kim mövzunu bilmirsə, sol əlinin barmağını qaldırsın. İnspektor sinfə daxil olur. Müəllim şagirdlərə müraciət edərək deyir:

— Kim keçmiş mövzunu danışar?

Şagirdlərin hamısı barmaqlarını qaldırırlar.

Müəllim sol əlinin barmağını qaldıran şagirdi ayağa qaldırır. Buyur, danış. Şagird sual dolu nəzərlərlə müəllimi süzür və susur. Belə, belə müəllim üç-dörd nəfəri qaldırır, hamısı dərsi bilmədiklərini söyləyirlər. Xülasə, tənəffüs olur.

Müəllimlər otağında Cəlal müəllim həmin müəllimdən soruşur ki, düzünü deyin görüm, bu necə olan iş idi ki, şagirdlərin hamısı barmağını qaldırmışdı, amma heç biri mövzunu danışa bilmədi. Həmin müəllim düzünü boynuna alır ki, mən özüm yanılmışdım. Elə Mir Cəlal Paşayev də «Yanlış barmaqlar» əsərini həmin hadisəyə həsr etmişdir.

*Fərman Əliyev,
Çaldaş kənd orta məktəbinin direktoru.*

Hamiya «mîrzə» deyən kişî

Özümü xoşbəxt hesab edirəm ki, birinci sinifdən ali məktəbi bitirənə kimi bəxtimə əsl müəllimlər düşüb. 1930-cu ilin sentyabrında birinci sinfə getmişəm. İlk müəllimim Əli Muradov olub. Məndə müəllimliyə həvəsi o yaradıb. Biz birinci sinifdə oxuyanda müəllimimizlə birgə cavan və yaraşıqlı bir oğlanı görürdük. Bir dəfə müəllimimdən onun kim olduğunu soruşdum. Əli müəllim dedi ki, o da müəllimdir, yuxarı siniflərə dərs verir, adı Mir Cəlaldir, Qazı Əlinin evində yaşayır.

Ali məktəbin sonuncu kursunda oxuyanda bizə sovet ədəbiyyatından dərsi Mir Cəlal müəllim dedi. Dərsin birinci saatın-

da tələbələrle tanış oldu. Hamıya «mirzə» deyə müraciət edirdi. Növbə mənə çatanda rayonumuzun və yaşadığım kəndin adını söylədim. O bir qədər düşünüb mənə tapşırı ki, fasilədə ona yaxınlaşım. Fasilədə Mir Cəlal müəllimə yaxınlaşıb dedim:

— Buyurun, mirzə, bu da mən. Nə qulluğunuz var?

Bir qədər rəsmi tonda:

— Sizdən bir nəfəri soruşacam, görüm, tanıyırsınız mı? — dedi.

Soruşduğu adamı tanıdığımı bildirəndə Mir Cəlal müəllim uşaq kimi kövrəldi, evində yaşadığı, duz-çörək kəsdiyi Qazı Əli-dən söz açdı. O, dedi:

— Mən sizin kəndə təyinat alanda həmin kişinin oğlu Rüstəm Əliyev də bizim məktəbimizə gəlmişdi. O, məktəbin direktoru İslam Rəfilov dedi ki, bu cavan oğlana yaxşı baxın. Mənzil barədə narahat olmayın. Bizim evdə qalacaq. Direktorla söhbəti qurtardıqdan sonra məni özü ilə evlərinə apardı. Ata-anasına tapşırı ki, bu da sizin ikinci oğlunuzdur. Həqiqətən, mən orada yaşadığım müddətdə o rəhmətliklərin hər ikisi məni doğma övlad kimi sevir, qayğıma qalırdılar.

Bu söhbətdən sonra o, hərdənbir Gədəbəy xatirələrindən danışardı. Bir dəfə də alimlər haqqında söhbət düşdükdə dedi ki, mən alimlərdən yalnız bir nəfərə qibtə edirəm. O da Mirzə Sadiqovdur. Onun ixtisası seleksiyaçı olmasına baxmayaraq, elmin hansı sahəsindən ona sual versən mükəmməl cavab alarsan. Bu adam da gədəbəylidir. Bu əsnada o bir atmaca eşitdi və tez belə bir cavab verdi. «Məni də bir alim kimi yetişdirən Gədəbəy torpağı və orada yaşayan insanlar olub. Mən onlara borcluyam».

*Zaman Abdullayev,
R. Əliyev adına 2 sayılı məktəbin direktoru.*

«Kartoçka» məsələsi və yaxud yaxşılığın hüdudu olmur

Bir zaman bu yerlərə yurd deyib sığınan Mir Cəlal müəllimin addım-addım gəzib-dolaşdığı, uca çinarların kölgəsinə çəkildiyi, əsərlərində bir çox hadisələr cərəyan edən Gəncəni bir qədər sonra görəcəkdik. Hələ ki, gözümdə deyil, hələ ki, başımda Həftəbazarda yadelli ingilissə sözlə meydan oxuyan Sonanın havası dolaşır... 20–30-cu illər Gəncəsinin bütün ruhunu əsərlərinə hopduran Mir Cəlalin silinməz izlərinin ardınca gəldim.

Mir Cəlal müəllimi yaxından tanıyan, ondan ədəbiyyatşünaslıq elmini öyrənən onun Gəncə–Gədəbəy təəssübkeşliyini

Mir Cəlal ziyafətdə.

*Mir Cəlal nikbin bir ovqatla dolu idi.
İnsanlar onunla görüşdən zövq alırdılar.*

Mir Cəlal Gəncədə görüş zamanı.

Mir Cəlal və Məmməd Arif aspirantlar arasında.

yada salmaq istəmirəm, sadəcə Mir Cəlal müəllimlə, onun ailəsi ilə bağlı olduğuna görə bir hadisəni danışmaq istəyirəm.

Biz S. M. Kirov adına Azərbaycan Dövlət Darülfununun filoloji fakültəsinə 1942-ci ildə qəbul olunduq. Oranı 1947-də bitirdik. Çox ağır illər idi. Çörək almaq üçün aylıq kartıçka verildi. Bu, adamların yeganə yaşam təminatı idi. Təfəsilatı ilə xatırlaya bilmirəm, nətəri oldusa kartıçkamı itirdim. Ayın nə ortası idi, nə də sonu. Qara günümü qablamışdım. Belə zamanda kimə ağız açmaq olardı, hər kəs öz başının hayındaydı. Bakı kimi nəhəng şəhərdə kimsəsi olmayan tələbə qız çörəksiz necə yaşayardı, necə dolanardı? Həmənin günü birtəhər başa vurdu, səhəri gün deyəsən, Püstə xanım sozaldığını duymuşdu. Him-cimlə nə olduğunu öyrənməyə çalışanda, mən yavaşca:

— Canına sağlıq, bir az soyuqlamışam,— dedim.

Fəsilədə əl çəkmədi:

— Fəridə, düzünü söylə görüm, sıxıntın nədi, əgər deməsən, Mir Cəlal müəllimə söyləyəcəm.

Dərs günüm başa catanacan incik gəzdi. Evə gedəndə bir də yaxınlaşıb:

— Fəridə, biz hansı günün dostuyuq, dərini mənə söyləməyif kimə söyləyəcəksən, — deyəndə qayıtdım ki, kartoçkamı tapamıram, deyəsən, itifdi.

İncik-incik:

— Ay insafsız, neçə gündü ajsan, belə eləyirsən ki, mən də bir dərdim, odum olanda sənə deməyim?

Püstə xanımın, Mir Cəlal müəllimim xətrimi nə qədər çox istədiyini bilsəm də düşdüyüm vəziyyətdən utanırdım. Həmənin gündən Püstə xanım məni müxtəlif bəhanələrlə çəkib evlərinə apardı, öz ailəsinin üzvü kimi bişirdiyindən yedizdirdi, hər səhər dərsə gələndə bir bükülü gətirdi, xəlvətə salıb zorla məni yedizdirirdi. O zaman Azneftdə qəşəng bir evdə yaşayırdılar. Mir

Cəlal müəllim tələbələr arasında ayrı-seçkilik qoymazdı, amma Gəncədən gələn uşaqlara xüsusi rəğbəti vardı. Yadıma gəlmir ki, məni nə zamansa adımla çağırırsın, həmişə «gəncəli qızı» deyirdi. Bir dəfə Püstə xanımla evlərində oturub dərhləşirdik, qəfildən Mir Cəlal müəllim gəlib çıxdı, həmişəki kimi mən yenə özümü itirdim, gülümsəyib əlini çiynimə qoydu:

— Bura öz evindi, gəncəli qızı, heç utanıb sıxılma, — sonra da Püstə xanıma müraciətlə, — yaman acmışam, gəncəli qızı da bizdədi, dadlı nəyin var, düz süfrəyə, bir yerdə nahar eləyək,— dedi.

Bilirdim ki, Mir Cəlal müəllim ac deyil, nahar zamanı da çoxdan ötüb, o sadəcə mənim bu evdə sıxılmamağım, yediyim tikənin boğazımdan rahat ötməsi üçün isti ovqat yaradırdı. Çox müdrik adam idi. Çox da diqqətçildi. Səhv etmərsə, 70-71-ci illər idi. Konservatoriyanın (indiki Musiqi Akademiyasının) qarşısında dayanıb qızımı gözləyirdim. Qızım Konservatoriyada təhsil alırdı. Bir də görürəm, yolun kənarında bir maşın əylədi, qabaq qapı açıldı və yaşlı bir adam mənə əl elədi, düzü bir az duruxdum.

— Fəridə, gəncəli qızı, — deyən kimi Mir Cəlal müəllimin səsinə tanıdım, yerimdəcə quruyub qaldım. Aradan uzun illər keçməsinə baxmayaraq, o, gəncəli qızını tanıyırdı. Görüşdük, hal-əhval tutduq, Püstə xanımı, uşaqları soruşdum. Həmişəki istiqanlı, həlim tərzilə:

— Hər şey yaxşıdır, uşaqlar da böyüyüblər, iş-güc sahibidilər.

Mən bir az ərkyana:

— Mir Cəlal müəllim, uşaqlardan biri o zaman biznən dövlət imtahanı verirdi ha, o nə işin sahibidir, deyə soruşanda uğunub getdi, sonra əlini rulun arxasında oturan cavan oğlanın kürəyinə vurub, bax əsərin qəhrəmanı, anasının bətnində dövlət imtahanı verən igid oğlan budu, adı kimi özü də Aqıldı. İndi, otur maşına həm bu cavan oğlanla yaxşı-yaxşı tanış olarsan, həm də

o səni mənzil başına rahat çatdırar. Qızımın yaşadığı ev beş addım o yanda, Bir may (indiki Dilarə Əliyeva) küçəsində olsa da etirazsız-filansız əyləşdim maşına, çünki o Mir Cəlal müəllim idi, sözünü yerə salmaq olmazdı. O, bu dünyaya yaxşılıq, xeyir-xahlıq üçün göndərilən bir Tanrı elçisi idi. O qədər xatirə var ki, hamısını desəm, gəncəllilər məndən inciyər. Gəncədə uşaq-lı-bö-yüklü kimi dilləndirsən, Mir Cəlal Paşayev haqqında ürəkdolusu danışar, o xatirələr nəsil-dən-nəslə keçsə də yenə istidi, tərəvət-lidir. Amma istiyirəm balaca bir hadisəni yada salmaqla həm də özümü tərifləyim.

Müharibə qurtarmışdı, hər şey qələbə üstündə köklənmiş-di, şeir, şeiriyət qələbə havası çalırdı. Qəlbimin sevincdən kök-sümə sığmadığı zamanda mən də qələbə havalı bir şeir yazdım, «Ədəbiyyat» qəzetində çap edildi. Mərhum şairimiz Səməd Vurğun onda Yazıçılar İttifaqının sədri idi. Mir Cəlal müəllimlə Məmməd Cəfər müəllim yanında olmuş, onlara mənim qəzetdəki şeirimi oxuyur, çox bəyəndiyini söyləyir, sonra da təəssüflənir ki, hayıf, ünvanım və kimliyim barədə məlumat yoxdur. Mir Cəlal müəllim də sevincək qayıdır ki, ünvanı məndə, tələbəmdə, özü də çox istedadlı qızıdır.

Böyük Səməd Vurğunla tanışlığımın əsasını əbədi xeyir-xahım Mir Cəlal müəllim qoydu və mənim qarşımda ədəbiyyat aləminin yaşıl işığı yandı. Səməd Vurğunun qayğısı ilə işə dü-zəldim, şeirlərim, kitablarım işıq üzü gördü, ədəbiyyat adlı yolun əbədi yolçusu oldum.

Mir Cəlal. Elmi müzakirələr zamanı.

Mir Cəlal müəllim universitet yoldaşları arasında.

Mir Cəlal. Yaradıcı ziyarətlərlə. Daşkənd.

Mir Cəlal... düşüncələr anı.

Ricət

Nə olmalı idisə, o olub

İnsan Mir Cəlal xatirələrdə canlandı; xeyirxah, humanist, sevimli göründü.

Yazıçı Mir Cəlali öz dünyamdakı kimi, duyduğum qədər anladım. Əlbəttə, bu və ya digər dəyərli sənətkar haqqında nəinki mənim kimi sadə söz aşıqlərinə, hətta hər hansı bir sənət xiridarına məxsus araşdırmanı mükəmməl hesab etmək olmaz. Başqa sözlə, yaxşı əsərlərin araşdırmaçısının sayı ən azı həmin əsərlərdən xəbərdar olanların sayı qədərdir. Birini sehləyən söz, ifadə, epizod başqasına adi görünə bilər, bir baş-

qası sənətkar dünyasında heç kimin həmin vaxta qədər demədiklərini üzə çıxarmaq şansını daim özündə saxlayır. Bir sözlə, əsl sənət sirri-xudadır. Ümumən Mir Cəlalin yaradıcılığını mən dağlar yamacında zümrüd bir meşə içərisində qıraqdan baxana sakit görünən talaya bənzədərdim. Düzdü, qalın meşənin qara dərinliyi, zirvə ucalığı, dərə sükunəti, sıldırım və yarıqan həyəcanı, budaqlar və yarpaqlar arasından süzülüb gələn günəş hərəkəti var. Amma kim nə deyir desin tala rahatlığı, tala genişliyi olmayan meşə barədə düşünmək xeyli kədərliyədir. Meşə talası isə... Təbii mənzərəni tamamlayan elə əsas varlıqdır ki, ora ümidlə doludur. Məhz oradan döşəyi yumşaq otlar, yastığı güllər, çiçəklər, boyası moruqlar, çiyləklər olan taladan meşənin qara dərinliklərini də, dərə sükutunu da, zirvə ucalığını da görüb dərk etmək, bütün bunların hamısına heyran olmaq çox rahatdır. Talada həyat əlinin altındadır. Talada dünya gözünün qarşısındadır. Çağlar sular taladan axıb gedir. Bol günəş şüası taladan çox hayana düşə bilər ki?.. Ən əsası isə dərələrdən, təpələrdən, meşələrdən keçib gələn yorulmuş, tənitiş insanın, diz qatlayıb bir hovur dincəlmək istəyən insanın düşüncə məkanıdır tala...

Mən Azərbaycan sovet ədəbiyyatının klassikləri silsiləsini yaxşı xatırlayıram; yeri gəlmişkən, onlara qədər də bir sənət sırası vardı — bir az Xaqani, Nizami, 60–70-ci illərdən diqqət ayrılan Nəsimi, Füzuli, «Koroğlu» dastanı, Vaqif, Zakir, Seyid Əzim, Axundov, Əbdürrəhim bəy, Nəcəf bəy, Mirzə Cəlil, Sabir... Sovet dövrü ədəbiyyatından danışılarda sıra belə idi — Müşfiq, Cəbbarlı, Süleyman Rüstəm, Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Mirzə İbrahimov, Mehdi Hüseyn, Süleyman Rəhimov, Əli Vəliyev, sonralar ədəbiyyat dərslində, əlavələrdə Cavid, Şaiq və başqaları da göründü.

Əlbəttə ümumtəhsil məktəblərinin ədəbiyyat dərsləri

ədəbiyyat haqqında tam bilgi verə bilməz, məqsəd heç bu deyil də. Məqsəd milli söz sərvəti barədə təsəvvürləri formalaşdırmaqdır. Deməli, seçmələr yolu ən məqsədəuyğun üsuldur. Amma bunun mənfi cəhətləri də var. Bunu doğuran səbəb odur ki, orta məktəb dərsləkləri bünövrəni təşkil edir, bünövrə isə öz xarakterinə dörə konservativdir. Əgər yeniyetmə orta məktəb proqramı çərçivəsində hansı əsəri oxuyubsa, hansı yazıcının və ya şairin şəklini görübsə onu əsas, yerdə qalanları isə qeyri-əsas olaraq anlayır. Düzdü, böyük sənətkarlar dəqiqəbaşı meydana çıxmır. Amma bu da faktdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində adı çəkilən sənətkarlarla eyni dövrlərdə yaşamış çox sayda sənətkarlarımız tədqiq və təbliğ olunmamış, onların əsərləri kifayət qədər qayğı ilə yeni oxucu nəsillərinə çatdırılmamışdır. Bu hal dünya ədəbiyyatının, türkdilli xalqların ədəbiyyatının təqdimatında da özünü göstərir. Dünyanın söz meydanında yüz illər boyunca geniş, davamlı ədəbi proseslər getmiş və getməkdədir. Di gəlki, tədris bəzən basmaqəliblərdən əl çəkə bilmir. Görünür mədəni, ədəbi, mənəvi irsin doğru düzgün dərkində, qorunmasında yeni nəsillərə bütün bunların davam edən, dəyişən, dərinləşən bir proses olduğunun anladılmasında orta məktəb dərsləklərinin və ədəbiyyat müəllimlərinin gücü ilə bir sırada yaradıcı qurumların, elmi araşdırma ocaqlarının, yaradıcı kəslərin özlərinin, nəşriyyatların, mətbuatın, televiziya, radio və elektron vasitələrinin, tərcümə və ədəbi laboratoriyaların söylərindən daha geniş istifadə etmək lazım gələcəkdir.

Bu fikri öləri olaraq kitabın əvvəlki hissələrində də işləmişdim, məhz yuxarıda söylədiyim mənada Mir Cəlal doğma, xalqın ruhuna sarı yağ kimi yayılan bir qələm sahibi olaraq milli ədəbiyyatımızı ən ali səviyyədə təmsil etmək haqqına sahib

idisə də, bu haqq ona verilməmişdir. Bu belədir! Niyə belədir? Başqa səbəblər axtarıla bilər. Amma Mir Cəlal yaradıcılığına küll halında kifayət qədər bələd olan, onun mühazirələrini dinləyən, seminarlarında dil boğaza qoymayan, ona imtahan verib «Ədəbiyyatşünaslıq»dan əla alan hamı kimi əziz müəllimin yazıçı, alim, pedaqoq və insan obrazını daim qəlbimdə əzizləyən bir adam, yəni mən hər necə olsa da «xoşbəxt günahın» baiskarı olaraq yenə də Mir Cəlal müəllimin özünü görürəm.

Fəaliyyət göstərdiyi istiqamətlərdə təvazökarlıq, özünü gözə soxmamaq, özünüreklandı uzaq olmaq, yalnız yaradıcı axtarırlara, həyata, dünyaya, insanlara, vətənə sevgiyə bağlı sadə, görülməyən, vicdanlı bir ömür yaşamaq Mir Cəlal adının Azərbaycan mədəniyyəti və mənəviyyatına gətirdiyi məxsusi bir yaşam tərzidir. Bu yaşam tərzisi yenə də ənənə çeşmələrindən su içib gəlir. Bəlkə də o, bütün vicdanlı adamlar kimi öz imkanlarından özü üçün tam istifadə etmədiyinə görə yaxın dostları, məhrəm adamlar tərəfindən qınanmışdır. Bəlkə o canfəşanlıq etmədən, istəyini dilə gətirmədən cəmiyyətdən nələrisə ummuşdur?

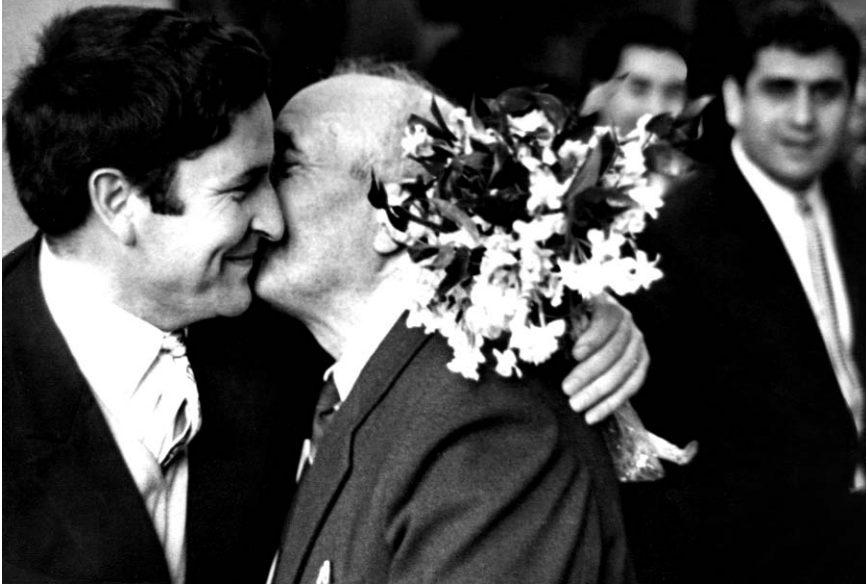
Hər şey ola bilər.

Amma bütün zamanlardakı kimi nə olmalı idisə o olub. Müdriklik qalib gəlib!

Göz qamaşdıran, iştah acan şöhrətin yanından ayaq barmaqlarının ucunda elə ehtiyatla ötüb ki, şöhrət nə onu görüb, nə də başını qarışdırıb.

Əsərləri göstərir ki, Mir Cəlal «Dirilən adam»ı yazdığı 25 yaşında da müdrik, zəngin, ağıllı, bir sözlə əsl insan idi.

Yazıçı ömrünün əbədiyyətini bədii sözün qüdrətində görən sənətkar ayrı bir yola əl atmadı, sadəcə başını sinəsinin üstünə endirib min bir həyəcan, min bir ehtirasla döyünən qəlbini səsini dinlədi. Nəticədə ordensiz-medalsız, xalq yazıçısı

Ədiblə oxucuların görüşündən sonra.

fəxri adını daşımayan bənzərsiz bir yazıçı Azərbaycan ədəbiyyatının bağrının başında, meşə talası kimi dinc, zəngin bir guşədə yer aldı.

Çoxdurmu?

Azdırmı?

Bu iki sualdan hansının düz olduğu cavabını əlahəzrət Zamanın qərarını gözləmədən Mir Cəlal dünyasına bələd olan hər kəs verə bilər.

Alim

Sıra alim Mir Cəlalındır

Ədibin elmi yaradıcılığı da həm həcm, həm də məzmunca çoxşaxəlidir, ədəbiyyat tarixi, nəzəriyyə, ədəbi tənqid — tam elmi-ədəbi düşüncələr spektri... Biz Mir Cəlalin ədəbi yaradıcılığını küll halında deyil, seçmə nümunələr əsasında izlədik. Burada da məqbul yol ümumiləşdirmə ola bilər. Elə olsun.

Yazıcının biblioqrafiyasına nəzər salarkən, maraqlı bir cəhət özünü göstərir. Bu da ondan ibarətdir ki, əsas olan bədii və yaxud elmi düşüncənin özüdür, formalar düşüncəni ifadə etmək üçün vasitədir. Təsəvvür edin, Mir Cəlal ilk elmi tendensiyalı publisistik əsərini çap etdirəndə 18 yaşı vardı. «Ədəbiyyatda ro-

mantizm» əsərini («Maarif yolu», 1918) Mir Cəlalın elmi yaradıcılığının ilk qaranquşu saymaq olar. Sonralar yazıçı alim 50 il ərzində fasilə vermədən, ardıcıl olaraq ədəbi-elmi əsərlər yazmış, ümumən ədəbiyyatşünaslıq elmini zənginləşdirən dəyərli bir irs yaratmışdır.

«Yaradıcılığının (Mir Cəlal-*qeyd* **R. Gülgün**) digər aparıcı qolunu elmi və tənqidi fəaliyyəti təşkil edir. O, bu sahədə də heç kəsə bənzəməyən üslubu ilə seçilmiş, özünə layiq önəmli yer və mövqe tutmuşdur. Klassik irsin, xüsusən Füzuli sənəti və sənətkarlığının araşdırılması, habelə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı ədəbi məktəblərinin öyrənilməsi ədibi xüsusi maraqlandırır» (Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Ön söz. Yaqub İsmayılov, Bakı 2005 «Şərq-Qərb»)

«Mir Cəlal bədii yaradıcılıqla yanaşı, elmi fəaliyyətlə də ardıcıl şəkildə məşğul olmuşdur. Müasir ədəbiyyatşünaslığın və ədəbi tənqidimizin tarixindən, əsas inkişaf mərhələlərindən söhbət düşəndə onun adı böyük hörmət və ehtiramla çəkilir. Mir Cəlalın elmi maraq dairəsi geniş və əhatəlidir. O, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin, nəzəri-estetik fikrimizin müxtəlif dövrlərinə və problemlərinə həsr olunmuş yüzrlərlə tədqiqat xarakterli məqalənin, «Füzuli sənətkarlığı», «Azərbaycanda ədəbi məktəblər», «Cəlil Məmmədquluzadə realizmi haqqında», «Xalq şairi Səməd Vurğun», «Gülüş bədii silah kimi», «Klassiklər və müasirlər», «XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi», «Ədəbiyyatşünaslığın əsasları» kimi qiymətli monoqrafiya və dərslərlərin müəllifidir» («Mənəvi borc». X. Əlimirzəyev. Bakı. «Nurlan»-2006)

«Mir Cəlal müəllim klassik ədəbiyyatımızın tədqiqatçısı idi: bir tərəfdən Füzuli («Füzulinin poetik xüsusiyyətləri», sonradan daha da təkmilləşdirdiyi «Füzuli sənətkarlığı» monoqrafiyası), o biri tərəfdən də XX əsrin başlanğıcındakı ədəbiyyatımız,

ilk növbədə Mirzə Cəlil, Sabir, Ə. B. Haqverdiyev, Nəriman Nərimanov, Məhəmməd Hadi və b. («XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı» dərslisi), «Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917)», «Cəlil Məmmədquluzadənin realizmi haqqında» kimi monoqrafiyaları, bir çox məqalələr, yəni dediyim odur ki; quru elmi təbirlə Mir Cəlal müəllimin ixtisaslaşması klassik ədəbiyyata aid idi; mən isə tamam müasir mövzunu işləyirdim, həm də bu müasirlik mənim üçün yalnız tarixi dövr göstəricisi deyildi, bəlkə daha artıq dərəcədə estetik bir kateqoriya idi və aradan keçən bu qədər ildən sonra tam səmimiyyətlə deyirəm ki, Mir Cəlal müəllim ayrı-ayrı mərhələlərlə yox, böyük ədəbiyyatla məşğul olduğu üçün, eyni zamanda çox güclü fəhminə görə sənətdə müasirliyi müasir ədəbiyyat üzrə «ixtisaslaşmış bir çox ədəbiyyatşünas və tənqidçilərdən daha artıq duyur və qiymətləndirməyi bacarırdı» (Elçin. «Sadəlik və müdriklik» məqaləsi. «Mir Cəlal. Biblioqrafiya» kitabına ön söz. Bakı 2006. M. F. Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasının nəşri)

Mir Cəlal yaradıcılığını dərinlən bilən və qiymətləndirən bu ədəbiyyatşünasların fikirləri işığında alimin «Füzuli sənətkarlığı», «Ədəbiyyatşünaslığın əsasları», «Azərbaycanda ədəbi məktəblər» adı ilə məşhur olan, mükəmməl monoqrafiya və dərslər keyfiyyətləri ilə yeni-yeni ədəbi və oxucu nəsillərinin estetik görüşlərinin formalaşmasında müstəsna rol oynayan əsərlərdən bəhs etmək zənnimcə yerinə düşərdi.

Füzulinin məcnunu

Əvvəlcə «Füzuli sənətkarlığı» haqqında. Qısaca olaraq bu gözəl əsərin meydana çıxması və nəşri bioqrafiyasını xatırladıram. İlk dəfə olaraq Mir Cəlal 1940-cı ildə «Füzulinin poetik xüsusiyyətləri» adlı kitab çap etdirib. Əsəri təkmilləşdirən ədib «Füzuli sənətkarlığı» (1958) kitabını meydana qoymaqla dahi Füzulinin əsrarəngiz söz dünyasına daha dərin bir nəzər yetirib. Əsər 1994-cü ildə «Maarif» nəşriyyatı tərəfindən yenidən işıq üzü görüb. Mir Cəlalin digər sanballı kitabları kimi «Füzuli sənətkarlığı» da davamlı axtarışların, dərin və məntiqli elmi araş-

dırmaların, böyük alim zəhmətinin bəhrəsidir. Belə bir göstəricini nəzərə almağa dəyər ki, Mir Cəlal birbaşa Məhəmməd Füzuli sənətkarlığı haqqında, Füzuli şeirinin təsir dairəsi, bu və ya digər aspektlərlə ilgili olan onlarla elmi araşdırma qələmə almış, dövrünün elmi, ədəbi jurnallarında, toplularda, qəzetlərdə dərc etdirmişdir. İlk baxışda ədibin Füzuliyə bu münasibəti paradoksal görünə bilər. Əvvəlcə Mir Cəlal şair deyil (bütün qələm əhli kimi uşaqlıq və yeniyetməlik dövründə şeir yazsa da), yazıçı idi və onun nasirlər haqqında tədqiqatlar aparmağı (hərçənd ki bu da var) türklər demiş daha kolay ola bilərdi. Paradoksallığa rəvac verən ikinci və ən əsas görüntü budur ki, Mir Cəlal bütün elmi fəaliyyətində yenilik, çağdaşlıq tərəfdarı olmuş, gül-bülbül, canan, əğyar, qönçə, dəhan... şeir düşüncəsini cəsarətlə dağıdan Mirzə Fətəli Axundov, bu cəsarətin daha uca bədii mərhələsinə yetişən Mirzə Cəlil kimi sənətkarların inqilabi uğurlarını böyük məhəbbətlə təqdir etmişdir. Hətta o «Azərbaycanda ədəbi məktəblər» əsərində ümumən 19–20-ci əsrlər Azərbaycan poeziyasına yeni nəfəs gətirən S. Ə. Şirvani, Sabir, M. Hadi, S. Mənsur kimi qüdrətli sənətkarların yaradıcılığın ilk mərhələsində, bəzən də bir küll halında həm də köhnə şeir təyin və epitetlərindən, qəliblərdən, çox işlənən ifadə, forma və vasitələrindən tam qurtara bilmədiklərini sübut edərək, buna görə təəssüfləndiyini bildirmişdi.

Bəs Füzuli?

Mir Cəlala görə Füzuli dahiyanəliyinin min bir səbəbi var. Bunlar barədə deyiləcək. Bəri başdan əsas olan bir məqamı ötürmək insafdan deyil.

Məhəmməd Füzuli məzmunca yenidir!

Məhəmməd Füzulinin yeniliyi onun qədimliyindədir!

Məhəmməd Füzuli özünə qədərki bütün insan təcrübəsinə, bütün estetik qənaətləri, elmi, ədəbi dünya görüşü və həm də özü-

nə qədərki obrazlı təfəkkür təcrübəsini (sənətkarlıqla ilgili olan hər şeyi) öz içinə alaraq zübur etmiş poeziya PEYĞƏMBƏRİDİR!

Mir Cəlala görə «Füzuli yalnız Azərbaycan xalqının, yalnız öz əsrinin deyil, bütün bəşəriyyətin, renesans dövrünün, böyük sənətin böyük oğludur» .

Bu sakit adi təhkiyə təsiri bağışlayan sadə cümlənin məntiqi axarına diqqət edin. Bir azdan şahidi olacaqsınız ki, Mir Cəlalin özü Füzuliyə bir elmi tədqiqat obyekti olaraq müraciət etməklə bağlı heç bir paradoksal yer qoymur.

Mir Cəlal yazır: «Füzulinin böyüklüyü bir də orasındadır ki, o öz şeirlərində XVI əsrə qədər ana dilimizdə yazan şairlərin bütün yaxşı təcrübələrini hesaba almış, onu böyük cürət və məharətlə inkişaf etdirmişdi. Lirikanın ən qiymətli nümunələrini verməklə ədəbiyyat tariximizdə yeni, çox böyük və gözəl bir məktəb açmışdır.

Füzuli ədəbi məktəbi, özünün mənə, məzmun zənginliyi, bədii yüksəkliyi ilə insan hiss və fikirlərinin bədii ensiklopediyasını təşkil edir. Bu məktəb şeirimizin bədii keyfiyyətlərini son dərəcə yüksək bir pilləyə qaldırmaqla qalmamışdır. O ana dilinin bütün gözəlliklərini, imkan və qüdrətini parlaq surətdə nümayiş etdirmişdir. Bu məktəb klassik ədəbiyyatdakı köhnəlmiş qayda və normaları qırmaqla, inkişafa mane olan klassizm ənənələrinə cəsur, azad, hünərli yanaşmaqla tarixi xidmət göstərmişdir.

Füzulinin böyük sənətkarlıq hünəri orasındadır ki, o, işlənməmiş söz, ifadə formalarına da tamam yeni, orijinal şəkil, yeni mənə, yeni məzmun və xarakter verir. Predmetə, obyektə həyatı hadisəyə heç bir şairin yanaşmadığı bir dəqiqliklə yanaşır... Buna görə də böyük şairin sənəti hamıdan fərqlənir, surətlər, hətta zahirən təkrar görünən bədii surətlər də tam orijinal, tam müstəqil xarakter daşıyır. Buna görə də Füzuli haqlı olaraq lirik şeirimizin atası sayılır.»

Bu da paradoksun sonu!

Çəkdiyimiz geniş misal nəinki tədqiqatçının Füzuliyə münasibətini, eyni bir qüvvət və dəqiqliklə Məhəmməd Füzulinin Azərbaycan və dünya poeziyasındakı əvəzolunmaz yerini, mövqeyini müəyyən edir.

Füzuli poeziyası hərfbəhərf, sözbəsöz novatorluq mücəssəməsidir. Füzulidə yeni olmayan heç nə yoxdur.

Buna görə də Mir Cəlal «Ədəbiyyatımızda Füzuli lirikası yüksəkliyinə qalxa bilən ikinci bir şair tanımırıq» deyəndə onun bu fikri ilə düşünmədən razılaşıırıq.

Mir Cəlal Füzuli sənətkarlığından həyəcənsiz danışa bilmir. Ümumiyyətlə heyret Füzulisevərlərin daimi yol yoldaşdır. «Füzuli sənətkarlığı»nın tam mətnində ustad sənətkara sonsuz məhəbbətdən irəli gələn bir pafos özünü göstərsə də, burada heç bir mülahizə deklorativ olaraq irəli sürülmür. Əksinə, Füzuli yaradıcılığı ardıcılıqla, sistem halında incələnilir. Nəticədə yeni bir Füzuli obrazı oxucunun gözü qarışısında canlanır; Bu hər kəsdən öncə Mir Cəlalin kəşf edib dəyərləndirdiyi Füzulidir. Mir Cəlal sübut edir, Mir Cəlal əsaslandırır. Belə bir mətləbi əsaslandırır ki, o dövrə qədərki elə bir ədəbi vasitə, söz yaradıcılığının elə bir üslubu yoxdur ki, Füzuli tərəfindən sınaqdan çıxarılmamış olsun.

Bu hələ azdır.

Məhz Füzuli ilk dəfə olaraq elə yeni, təkrarsız ədəbi vasitələri ali söz məqamına yüksəltmişdir ki, özündən sonra gələn ədəbi nəsillər yüz illər boyunca Füzuli düşüncəsinin cazibəsinə dövr etmişlər; yerdə qalan göy cismləri Günəşin başına dolanan kimi...

Budur, Füzulini söz mülkünün sultanı edən bədii qüdrət:

–sadəlik

–fitrətdən gələn dərin düşüncə

–həyatilik

- xəlqilik
- ümumiləşdirmə
- obrazlı təfəkkür gözlənilməzliyi, genişliyi.
- novator ifadə tərz
- şeyrin texnikasına bələdlilik
- canlılıq
- yığcamlıq(lakonizm)
- yüksək şeyr dili
- müqayisə məharəti
- bənzətmə uyarlığı (silsilə təşbəhlər)
- kontrastlar
- ləvhə yaratmaq bacarığı
- elmlilik
- epitet bolluğu
- təşbəhlər
- bədi suallar
- məcaz
- mübaligə.
- istiarə
- müstəqimlik
- aforizmlər
- bəlağət
- etibarlı materiya — insan, zaman, həyat, təbiət
- sözlərin canbır qəlbə qonşuluğu
- ilahi harmoniya
- klassik şeyrin bütün forma və janrlarından məharətlə istifadə
- şairanə nəsr
- yüksək məram, qayə, məqsəd aydınlığı
- müqəddəslik

və sairə, və ilaxirə həmcinslik bildirən dil işarəsini sonsuzluğa qədər davam etdirə bilərsiniz.

Biz siyahıya bənzər bu sanamanı tərtib edərkən «Füzuli sənətkarlığı»nda geniş təhlilə cəlb olunan estetik kateqoriya zəncirinə bir qarışıqlıq saldığımızı bilirik. Burada məzmun ardıcılığı gözlənilməyib. Sadə mürəkkəbə, adi aliyyə qarışıb. Çünki bu mikro ədəbi lüğət sonradan kitabı sürətlə vərəqləyərkən gözümüzdə dəyən ədəbi istilahlardan bəzilərinə qeydə alarkən yarandı.

Mir Cəlal sənətində bu şərti lüğətə daxil olan və olmayan məziyyətlərin hər biri haqqında elmi, inandırıcı bir dillə söz açmış və belə qənaətə gəlmişdir ki, «Söz Füzulinin əlində əşyanı işıqlandıran çiray kimidir».

Bu sözləri Mir Cəlal müəllimə də aid etmək olar. «Füzuli sənətkarlığı» əsəri Mir Cəlalin Füzuli dünyasına tutduğu bir çiraydır.

Unutmamırsınızsa öncələrdə Mir Cəlalin bir tədqiqatçı kimi öz məramında ardıcıl olduğunu demişdik. Mir Cəlal ədəbiyyat tarixinə nəzər salarkən daha dərin qatlardan, başqa sözlə, zəngin xalq yaradıcılığından, Nizamidən də yan keçmir. Bu ardıcılıq XVI əsr şeyrinə, konkret olaraq Füzuliyə münasibətdə daha da dərinləşir, davamlılıq qazanır.

Mir Cəlal tələbələri arasında. 1973

«Azərbaycanda ədəbi məktəblər»

Mirzə Fətəli Axundovla başlanan yeni ədəbiyyat bir tədqiqat obyektinə olaraq Mir Cəlalin önündə daha geniş üfüqlər açır. Və bu təbii elmi axtarışlar axarında yaradıldığı vaxtın və indinin ən sanballı elmi əsərlərindən biri «Azərbaycanda ədəbi məktəblər» əsəri üzə çıxır.

Bu əsər Mir Cəlal yaradıcılığının və milli ədəbiyyat tarixinin araşdırılmasının yeni səhifəsidir.

İlk dəfə 1947-ci ildə Mir Cəlalin doktorluq dissertasiyası kimi meydana çıxan, ayrı-ayrı bölmələr şəklində nəşr olunması

nəzərə alınmasa çox-çox sonralar bir küll halında görkəmli ədəbiyyatşünas, Mir Cəlal irsinin əla bilicisi Təhsin Mütəllibovun redaktəsi ilə 2004-cü ildə işıq üzü görmüşdür.

Mir Cəlalin realist ədəbiyyata sağlam, doğru və elmi münasibəti bütün XX əsr boyunca Azərbaycanda ədəbi fikrin düzgün istiqamətdə irəliləməsinə yardımçı olmuşdur.

Əsər dövr etibarını ilə 1905–1917-ci illəri əhatə eləsə də, tədqiqat boyu qısaca da olsa, 19–20-ci əsrlərdə Azərbaycanda realist ədəbiyyatın bütün inkişaf prosesinin xülasəsini izləmək mümkündür.

Ədib konkret dövrdə realizm və romantizm ədəbi məktəblərinə mənsub yazıçıların yaradıcılığını ədəbiyyatda maarifçi didaktik tendensiyanı incələyərkən C. Məmmədquluzadə, Ə. B. Haqverdiyev, M. Ə. Sabir, M. Hadi kimi nəhəng simalarla yanaşı, dövrün ədəbi proseslərində və məktəblərin inkişafında rolunu olan hər kəsin mövqeyini müəyyən edir, hər kəsin haqqını özünə verir.

Filologiya elmləri doktoru, professor Təhsin Mütəllibov «Azərbaycanda ədəbi məktəblər» kitabına (Bakı–2004 «Ziya-Nurlan») «Ustad yadigarı» adlı yığcam tədqiqatının siqlətini kifayət qədər dərinlən anladan ön söz yazıb. Orada deyilir:

«Məlum olduğu kimi ötən əsrin əvvəlləri, xüsusən 1905–1917-ci illər kiçik zaman kəsiyi olsa da, milli ədəbiyyatımızın bəlkə də ən qüdrətli, zəngin və mürəkkəb dövrü kimi səciyyələnə bilər. Məhz bu zaman təxminən min illik ədəbiyyatımızın romantik və realist ənənələri görünməmiş, qərribə bir təkamül və novatorluq zirvəsinə çataraq bütün əvvəlki əsrlərin təcrübələrini bütün sonrakı zamanların ədəbiyyatına əmanət etdi, ədəbiyyatımızın gələcək nailiyyətlərinə sarsılmaz milli zəmin yaratmış oldu! XX əsrin əvvəllərində milli ədəbiyyatımızın həm realist, həm də romantik inkişafında həlledici ideoloji-estetik keyfiyyət

dəyişikliyi yarandı, eyni zamanda bir növ nəzəri və əməli istiqamət proqramı da müəyyənləşdi.

Məhz bu dövrün ideoloji-bədii xarakterini, mürəkkəbliyini və sənət xarüqələrini sistemli və mükəmməl nəzəri təhlildən keçirmək, ədəbiyyatımızın həm klassik ənənələrini, həm böyük novatorluq yaranışlarını, həm də sonrakı ədəbi prosesin təkamül proqramlarını müəyyənləşdirmək üçün son dərəcə aktual, mühüm (həm də müşkül!) bir vəzifə idi...»

«Azərbaycanda ədəbi məktəblər» (1905–1917) adlı əsərində Mir Cəlal müəllim həm geniş məlumatlı ədəbiyyat tarixçisi, həm də bədii faktları nəzəri ümumiləşdirmələr əsasında sistemləşdirən və səciyyələndirən mahir ədəbiyyat nəzəriyyəçisi kimi çox dəqiq təhlil aparmışdır.

Mir Cəlal müəllim bu əsərində dünyagörüşlər, estetik baxışlar, metod, üslub və s. cəhətdən formalaşan və müxtəlif sənət yaxınlıqlarına əsaslanan milli ədəbi məktəblərin meydana gəlməsindən və özünəməxsusluğundan bəhs etmişdir.

Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin bir sıra problemləri kimi ədəbi məktəb anlayışı da müxtəlif vaxtlarda, məqamlarda müxtəlif məzmunlarda başa düşülmüşdür, ədəbi məktəb anlayışı əsas etibarlı ilə hər hansı böyük sənətkarın yaradıcılığının təsiri ilə yazıb yaranan, onun ənənələrini davam və inkişaf etdirən ədiblərin ideya estetik yaxınlığı, ümumiliyi kimi başa düşülür. Mir Cəlal müəllim də ədəbi məktəblərdən bəhs edərkən mahiyyətə həmin prinsipə əsaslanmışdır. Mir Cəlal müəllimin bu əsərində ümumilikdə ədəbi məktəb anlayışı daha çox ədəbi platforma birliyi və bədii təsir mənalarında işlədilmişdir...» (Mir Cəlal «Azərbaycanda ədəbi məktəblər» (1905–1917). Təhsin Mütəllimovun «Ustad yadigarı» məqaləsindən. Bakı, 2004)

Yəqin hiss etdiniz ki, Mir Cəlalın elmi və pedaqoji ənənələrinin layiqli davamçısı təvazökar alim Təhsin Mütəllimovun

sözü gedən məqaləsindən kifayət qədər böyük bir parçanı təqdim etdik. Sadəcə başqa cür mümkün deyildi. Çünki həmin ön sözdə Mir Cəlalın ədəbi məktəblər probleminə münasibəti, meydana qoyulan əsərin elmi dəyəri, araşdırmanın özəl xüsusiyyətləri elə dəqiqliklə verilib ki, daha «Amerikanı kəşf etməyə» yer qalmır.

Həqiqətən də bu əsər Təhsin müəllimin yazdığı kimi dərin zəkali ədəbiyyat tarixçisinin, nəzəriyyəçinin qələmindən çıxıb.

Gəncə. Mir Cəlal Paşayev muzeyi.

Bu belədir. Amma onu da etiraf etmək lazımdır ki, bu əsər həm də yaşadığı dövrün ədəbi proseslərinin içində olan yüyrək, aydın dil-li və aydın təfəkkürlü bir yazıçının, milli ədəbiyyatın tarixindəki «müşkül» (T.Mütəllibov) problemlərin işıqlandırılmasına ehtiyac duyan elm fədisinin, əsl vətəndaşın qələmindən çıxmışdır.

Kitabda realizm və romantizm ədəbi məktəblərinə məxsus az tanınmış, haqlarında az bəhs edilən əsərləri geniş yayılmayan Ə. Nəzmi, Ə. Qəmküsar, M. Ə. Möcüz, F. Köçərli, Ə. Cənnəti, A. Divanbəyoglu, S. Səlməsi, S. Mənsur, İ. Musabəyov, M. Qarayev, R. Əfəndiyev, M. Kazımovski, Ə. Q. Məlikov kimi sənətkarların yaradıcılıq istiqamətləri, əsərlərinin başlıca məziyyətləri göstərilməklə yanaşı, tərcümeyi-hallarının da toplanıb təqdim olunması oxucuda bu sənətkarlar barədə aydın təsəvvür yaradır. Düşünürük ki, gələcək nəsillərə (kitab dərslilik xarakterindədir və belə tədqiqatların iki-üç ildən bir nəşr edilməsi zəruridir) bu ədəbi məktəb nümayəndələrinin fotolarının daxil edilməsi üzərində düşünmək olar.

Ustad əmanəti

Şübhəsiz ki, Mir Cəlal müəllimin görkəmli elmi əsərlərindən biri Pənah Xəlilovla birgə yazdığı «Ədəbiyyatşünaslığın əsasları» kitabıdır. «Dramatik növ» Təhsin Mütəllibov tərəfindən işlənmişdir. Bu gözəl və çox dəyərli kitabın ideya başlanğıcı olaraq 1953-cü ildə Mir Cəlalın hazırladığı «Filologiya fakültəsi üçün ədəbiyyatşünaslıq kursu üzrə proqram» qeyd oluna bilər. Bundan sonra «Ədəbiyyatşünaslığın əsasları» kitabının meydana çıxması üçün 20 illik uzun bir zaman ötmüşdür. Məhz bu iki onilliyi Mir Cəlalın ədəbi-elmi-pedaqoji yaradıcılığının ən qaynar və məhsuldar dövrü adlandırmaq olar.

Müəyyən mövzular üzrə lokal tədqiqatları çıxmaq şərti ilə 1972-ci ilə qədər milli ədəbiyyatşünaslıqda ədəbi təfəkkürün nəzəri əsaslarını əks etdirən hər hansı bir əsər gerek ki, olmamışdır. Bir alim, həm də pedaqoq kimi Mir Cəlal bu boşluğu hiss etmiş, milli ədəbiyyatşünaslıq elmində mənbələrin qıtlığına baxmayaraq bu sahədə dünya söz sənəti üzrə araşdırmalarını və zəngin ədəbi təcrübəni əsas götürərək nəzəri ümumiləşdirmələr aparmış, beləliklə, sanballı tədqiqat əsəri meydana gəlmişdir.

Mir Cəlalin digər fundamental elmi çalışmaları olduğu kimi «Ədəbiyyatşünaslığın əsasları»nda da yüksək elmi ardıcılıqla yanaşı, sadə və anlaşıqlı dil əsərə hədsiz bir rəvanlıq, oxunaqlı üslub gətirmişdir. Görünür elə buna görə də bu kitab ümumən elmi əsərlər içərisində ən populyar, yüz minlərlə oxucunun, ədəbiyyat və sənət adamının stolüstü kitabı olan beş-üç tədqiqatdan biridir. Təsəvvür edin, bu kitaba qədər ədəbiyyatın qayda-qanunları dərsliklərdə ötəri qeydlər nəzərə alınmazsa demək olar ki, öyrədilmirdi. Kitab ali məktəb dərslisi olaraq işlənsə də, sonralar minlərlə orta məktəb müəlliminin, mətbuat nümayəndələrinin, ədəbi işçilərin, ədəbiyyata gələn yeni qüvvələrin, bir sözlə, geniş oxucu kütləsinin dəyərli vəsaiti statusunu qazandı.

Mir Cəlal müəllimin bir nəzəriyyəçi olaraq əsaslandırıdığı bir çox estetik təməl prinsiplər vardır. Alimə görə:

«Elmdə məntiqi təfəkkür, təcrübə, dəlil, izah, sübut; sənətdə, ədəbiyyatda isə bədii təfəkkür, bədii lövhə və surət əsasdır»

«Həyat həqiqəti ən güclü, ən kamil həqiqətdir»

«Bədii əsər həyatın, ictimai varlığın inikasıdır»

«Bədii əsər surətlər aləmidir — ictimai varlığın yüksək şəkildə canlandırılmasıdır»

«Hər hansı bir əsərin, surətin təsir gücü, bədii qüdrəti həyatı, varlığı dürüst, həqiqi, təsirli əks etdirməsindədir»

Təməl prinsiplərin izahından sonra ədəbiyyatda tipiklik,

*Mir Cəlalin S. Mümtaz adına Ədəbiyyat və İncəsənət
Arxivində saxlanan şəxsi qovluğunun üz qabığı.*

Mir Cəlalin kitabları.

Tədqiqat boyunca ədəbiyyatın epik, lirik, dramatik növləri, bunları birləşdirən, fərqləndirən cəhətlər, nəzm, nəsr, mənsur şeir, heca, əruz anlayışları klassik və çağdaş poeziyanın forma və üslubları, epik növün folklordan və milli, eyni zamanda dünya ədəbi təcrübəsindən gələn istiqamətləri oxunaqlı bir dillə, həm də ədəbi əsərlərin özündən alınmış nümunələr əsasında çatdırılır. Eyni zamanda alim ədəbiyyatın qayda-qanunları, yazı mədəniyyəti, ədəbi əsərin uğurunu təmin edən faktorlar, məzmun və forma, kompozisiya, bədii dil, ədəbi növlər və janrlar haqqında söz açarkən öz fəhmi, məxsusi tədqiqatçı qənaətləri ilə antik dövrdən bizim günlərə qədər yaradılmış nəzəri bilgiləri də ümumiləşdirmiş, böyük söz ustalarının estetik-nəzəri düşüncələrinin əsas məqamlarını monoqrafiyada əks etdirmişdir.

«Bədii əsər surətlər aləmidir. Bu aləmdə həyat olduğu kimi, bəlkə olduğundan daha tam, daha maraqlı əks edilmişdir. Burada yalnız həyatın özü yox, həyata sənətkar münasibəti də əks olunmuşdur. Sənət əsərində varlıq və hadisələrin passiv fotosu çəkilmir. Bu hadisələrə fəal bir sənətkarın ayıq münasibəti də ifadə olunur. Əslində qələmə alınan həyat, həyat hadisəsi yenidən yaradılır.» (Mir Cəlal. Pənah Xəlilov «Ədəbiyyatşünaslığın əsasları». Bakı. «Maarif» 1988)

Bu fikirlər əslində bədii söz yaradıcılığının elmi modelidir.

Elə bir model var ki, görkəmli sənətkar bu modeldən öyrənmiş, bu modeli tədqiq etmiş, bu modeli yeni nəsillərə öyrətməmiş və nəhayət ən əsası budur ki, yazıçı Mir Cəlal bütün əsərlərini məhz bu meyarla yaratmışdır.

Bu da yekun!

Yekun dəyərləndirmə nə ola bilər. Əlbəttə qiymət!

Onun tələbəsi olan yüzlərlə insan bilir ki, Mir Cəlal müəllim qiymət vermək sarıdan hədsiz dərəcədə səxavətli adam idi. O adətən tələbələrə ucdantutma əla qiymət yazırdı. Məsələn biz-

dən — jurnalistika fakültəsinin 50 tələbəsi 1974-cü ilin yanvarında, yəni birinci kursun birinci semestrinin birinci imtahanını Mir Cəlal müəllim götürüb. 50 uşağın ən azı 40-ı o imtahandan əla qiymət aldı. İki-üç gün sonra Xəlil Əlimirzəyev «zaçotkalarımızı» «Sov. İKP tarixindən» sınıq salxaq «kafi» («3») atəşinə tutana qədər 40 nəfərin 40-ı da heç olmasa iki-üç günlüyə əlaçı tələbə taleyi yaşadı (Mir Cəlal müəllimin böyük ürəyi və səxavəti, məhz yeni nəsə, sabaha ümidlərlə baxmağı sayəsində).

Biz elə bilirdik, sadə ürəkli, əziz müəllimimizə qarşı hardasa bir qədər namərdlik edib, onu «aldatmışıq». Yoxsa 50 uşağın 40-ı əla ala bilməz ki. Təsəvvür edin, «üç» alan yox idi. «4» alana zarafatla təskinlik verirdik ki, «başın sağ olsun, bu səfər keçdi, gələn səfər canına cəfa basıb sən də əlaçı olarsan».

Dediyim kimi Xəlil Əlimirzəyev iki-üç gün sonra üç-dörd saatlıq imtahan ərzində əlaçı tələbələrin sayını iki qrup üzrə 6-7 nəfərə endirdi.

Hətta rəhmətlik Xəlil müəllim sonralar da əsasən əla qiymətlərlə oxuyan bizim uşaqlardan birinə 4 yazarkən göz vurub gül-gülə demişdi ki, «hə, oğul bağışla ki, səni də beləcə əlaçılıqdan saldım».

Sonradan öyrəndim ki, Mir Cəlal müəllimin bu səxavəti hər il bizdən öncəki kurslarda da təkrar olunmuş.

Mir Cəlal müəllimin insanlığına, alicənablığına nə çata bilərdi ki? O böyük yazıçı, böyük alim olduğu kimi böyük də müəllim idi. İndi düşünürəm, görünür ustad sənətkar hamıya ucdantutma əla yazmaqla hərəsi Azərbaycanın ucqar bir guşəsindən gələn, əksəriyyəti də kasıb-kusub uşağı olan və əksəriyyəti də istedadlı gənclərə çətin tələbəlik yolunda xeyir-dua vermiş.

İkinci bir cəhət də var idi, doğurdan da biz birinci kursda fədakarcasına oxuyurduq və əlimizdə Mir Cəlal müəllimin yenicə çapdan çıxan elə bir kitabı vardı ki («Ədəbiyyatşünaslığın əsasları»nın ilk nəşri yenicə satışa çıxmışdı) normal tələbə özü-

nü dağa-daşa salmadan fənn haqqında kifayət qədər bilgi əldə edə bilirdi.

Görünür, Mir Cəlal müəllim üçüncü bir cəhəti də nəzərə almış. Heç, demə «Ədəbiyyatşünaslığın əsasları» kitabı imtahan səhəri günü bükülüb bir qırağa qoyulan kitab deyilmiş. Həqiqətən də bu əsər beş il çantalarda, qoltuqlarda dolaşdı. Antik ədəbiyyatı, rus ədəbiyyatını, çağdaş dünya ədəbiyyatını, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini və ədəbi prosesi öyrənərkən dönə-dönə Mir Cəlalin bu unikal əsərinə üz tutmalı olduq. Çünki bu əsər fundamental bir əsər idi və ədəbi düşüncəyə dair digər istiqamətləri anlamaqda karımıza gəlirdi...

Mir Cəlal. Qələm dostları ilə.

Son

Göylər adamıyla ayrılıq anı

Qəribədir, bir adamı hamı eyni cür tanıya bilməz. Bir adamı hərə başqa bir cəhətdən, özünün görə bildiyi qədər dəyərləndirir.

Nədənsə mənə elə gəlir ki, hamının tanıdığı və hamının eyni dəyər verdiyi bir, vahid Mir Cəlal var idi. İnsan sözüylə hansı ali epitetləri yanaşı qoymaq mümkündürsə onların hamısı Mir Cəlal adına uyğundur.

Yazıcının bir hekayəsi var. 1947-ci ildə yazıb. «Göylər adamı» adlanır. Dövrün ictimai proseslərinə, müəyyən ideoloji

platformaya mənsub bir yazıcının münasibətini əks etdirən bu hekayənin adı və bir də niyyəti mənə görə çox dəyərlidir.

Göylər adamı...

Əsərdə vətənin göy üzünə xidmət edən bir insanından danışılır...

Hekayədə prototip axtarmağa, daha doğrusu qəhrəmanla müəllifin bənzəyişini güman etmək cəhdləri əbəsdir.

İndiki məqamda neçə-neçə onilliklər bundan öncə Mir Cəlalin göy üzü mövzusunu ədəbiyyata gətirməsi şəxsən mənə çox maraqlı görünür.

Halbuki bu mövzu ən müxtəlif aspektlərdə ötən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq çağdaş ədəbi prosesə qədər davam etmişdir.

Ədəbiyyat öz yerində.

Göylər adamı ifadəsi hər şeydən irəli bir insan, şəxsiyyət olaraq Mir Cəlal müəllimin özünə yaraşır.

Bəli, o göylər adamı idi.

O təmizlik timsalı idi.

Ucalarda dayanmaq Mir Cəlalin həyat tərz, yaşamaq prinsipi idi.

Mir Cəlal Vətənin göy üzünü, Vətənin yer üzünü, insanları, ədəbiyyatı, elmi və müəllim sənətini sevirdi, candan sevirdi. O malik olduğu mədəni, ədəbi, elmi, pedaqoji dəyərləri də özü ilə bərabər qalxdığı ucalığa yüksəldə bilmişdi.

Heç kəsdən, heç nədən təmənnası yox idi, öz sözünün, öz aqlının, öz ürəyinin əlindən, öz Allahının ətəyindən yapışmışdı.

Mir Cəlalin həyatı ləyaqət timsalı, vətənə vicdanlı xidmət nümunəsidir.

XX əsrin əvvəllərində hansı təvazökar, hiss edilməyən ehmal addımlarla Cənubi Azərbaycandan Gəncəbasar koloritinə qovuşmuşdusa 1978-ci ildə də eləcə sakitcə, ehmalca, hiss olun-

masına imkan vermədən insanları qayır-qayır qaynaşan, dalaşan, barışan, küsüşən... Bakını tərk edib, bu dəfə büsbütün göylər adamı oldu.

İndi mən hərdən göy üzünün dərinliyinə baxanda Mir Cəlal müəllimin sənət, elm dünyasının hələ baş vurulmamış nəhayətsizliyini görürəm. Günəş işığında Mir Cəlal xeyirxahlığının hərarətini duyuram, buludlar o əziz insanın fikir karvanı, həmişə düşüncəli olan üzü kimi dalğındır.

Bir də qocaman Ay... Bax bu yüz faiz həqiqətdir ki, bədirlənmiş Ay üzündə Mir Cəlal təbəssümündən nəşə var...

Belə düşünürəm...

Həm də bilirəm ki, belə düşünən tək mən deyiləm.

*Bakı,
iyul – avqust,
2007*

Rəhilə Əhmədخان qızı Gülgün

GÖYLƏR ADAMI

*Yazıçı, alim, pedaqoq
Mir Cəlal haqqında
esse-araşdırma.*

BURAXILIŞA MƏSUL

V. Quluyev

NƏŞRİYYAT REDAKTORU

Akif Dənzizadə

BƏDİİ REDAKTORU

Adıgözəl Abdullayev

TEXNİKİ REDAKTORU

Polad Hüseynov

RƏSSAM

Yusif Kətanov

KORREKTORLAR

Fəridə Ələsgərli,

Xəyalə Azadəliyeva

OPERATORLAR

Gülgün Quluyeva

Nigar Əliyeva

ÇAPA MƏSUL

Cəlil Quluyev

*Yığılmağa verilmiş 28.12.2007,
çapa imzalanmış 26.01.2008,
formatı 60x84 1/16,
fiziki ç.v 15,5 tayms qarnituru,
sifariş K-55. Sayı 1000*

*Kitab
«Kür-Araz Nəşriyyat Evi»ndə
nəşrə hazırlanmış
və
“ÇİNAR-ÇAP”
nəşriyyatının mətbəəsində
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.*

✉ AZ 1025. Bakı şəhəri, Xocalı pr., 24.
☎ T/F.: 4989555, 4937255, 4902757
www.chinar-chap.az
E-mail: office@chinar-chap.az

